

9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal

Website : www.widrrj.com

Mrs. Pallavi L. Shete, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,

(Sanskriti Public School), Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com

shrishiprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979067

9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal / Volume / Number

Year - 7, Vol. I, Issue-XLVII, 23 January 2022

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVII, 23 January 2022

अभिनव भारत शिक्षण संस्था नांदेड, संचलित

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड (महाराष्ट्र)

अर्थशास्त्र विभाग

संस्थेच्या आणि महाविद्यालयाच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त विशेषांक

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, कार्य व जीवन परिचय

संपादक

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

प्रमुख मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. सुधीर शिवगीकर

मार्गदर्शक

प्रा. के. जे. कांबळे

श्री बालासाहेब पांडे

अध्यक्ष

अभिनव भारत शिक्षण संस्था नांदेड

डॉ. कृ. म. जोशी

सचिव

अभिनव भारत शिक्षण संस्था नांदेड

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XLVII

Year – 7

23 Jan. 2022

अभिनव भारत शिक्षण संस्था नांदेड, संचलित

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड. (महा.४३१६०१)

अर्थशास्त्र विभाग

संस्थेच्या आणि महाविद्यालयाच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त विशेष अंक

नेताजी सुभाषचंद्र बोस: भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

संपादक

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

प्रमुख मार्गदर्शक

प्राचार्य डॉ. सुधीर शिवणीकर

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

मार्गदर्शक

प्रा. के. जे. कांबळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman ShetePrincipal, Sanskriti Public School, Nanded. (MH. India) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com**Director : Mr. Tejas Rampurkar**

(For International contact only +91-8857894082)

:: Address for Correspondence ::

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India - Maharashtra) Email: Shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com Mob. No: +91-9623979067 Website: www.wiidrj.com

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by: Anupam Printers, (Subbranch: Nanded) Men Branch : Hyderabad (A.P.).

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantnao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept. of Envi. Sci, H.J.P. Mahavidyalaya, H. Nagar. (MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B. College, Nanded (MH., India.)
Adv. Yadupat Ardhapurkar Law., Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

:: शुभेच्छा संदेश ::

अधिकांश शिक्षण संस्था या राजकीय दृष्ट्या प्रेरित आणि एकल विचाराच्या असल्याने समाजात राष्ट्रभक्तीचा दिवा तेवत ठेवण्यासाठी, राष्ट्रीय विचारांचे संस्कार महाविद्यालयातील तरूणांवर होण्यासाठी एक महाविद्यालय असावे. या उद्देशाने प्रेरित होऊन संस्थेची व महाविद्यालयाची स्थापना करण्यात आली. याला समाजातून भरभरून प्रेम व मदत प्राप्त झाली. म्हणूनच आमच्या संकल्पनेला मूर्त स्वरूप आले.

संस्थेचे नाव काय असावे हा विचार करताना प्रखर राष्ट्रप्रेमी असलेले स्वा. सावरकरांनी स्थापन केलेली अभिनव भारत या क्रांतीकारी संघटनेचेच नाव संस्थेला दिले गेले जी आज ‘अभिनव भारत शिक्षण संस्था, नांदेड’ या नावाने कार्यरत आहे. स्वा. सावरकरांच्या मते, “रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले” या धारणेला साजेसे असे एक व्यक्तीमत्त्व डोळयासमोर आले ते म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस होय. म्हणून नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय हे नाव महाविद्यालयास देण्यात आले.

महान क्रांतीकारक सरदार भगतसिंग यांच्या मातोश्री श्रीमती विद्यावतीदेवी यांच्या शुभ हस्ते भूमी पूजन करून महाविद्यालयाची पायाभरणी करण्यात आली.

राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रासाठी समर्पनाची भावना असलेला विद्यार्थी घडविणे हा हेतू लक्षात घेऊन आजतागयत संस्था व महाविद्यालय कार्यरत आहे.

देशाच्या स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष आणि अभिनव भारत शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेचे तसेच त्या अंतर्गत कार्यरत असलेल्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालयाचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष (स्थापना: १९७०) असल्याने महाविद्यालयात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात असून त्या पैकी एक म्हणजे ज्या विचाराने आम्ही ही संस्था स्थापन केली त्या विचाराचे प्रेरणास्त्रोत असलेले स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विचारांची ओळख आजच्या तरूण पिढीला व्हावी व महाविद्यालयातून प्रखर राष्ट्रभक्तांच्या पिढ्यांपिढ्या घडाव्यात. ज्यामुळे समाजात नवचैतन्य पसरावे या उद्देशाने दरवर्षी नेताजी सुभाषचंद्र बोस जयंती निमित्त महाविद्यालयात व्याख्यान आयोजित केले जाते तसेच त्यांची आठवण समाजात तेवत ठेवण्यासाठी रॅली ही काढण्यात येते. पण कोरोना काळ असल्याने रॅली काढणे शक्य नव्हते. ‘तुम मुझे खून दो मे तुम्हे आजादी दूंगा’, ‘कदम कदम बढ़ाये जा’, ‘चलो दिल्ली’, ‘गुलामी की जंजीरो से निकलने के लिए एक सांस और एक प्रन होकर एक साथ हो जाईये भले ही हम एक गुलाम हिंदूस्थान में पैदा हुए है। जियेंगे मरेंगे एक आझाद हिंदूस्थान में’ व “जय हिंद” या विधानाच्या माध्यमातून जग प्रसिध्द असलेले नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विचारांचे मंथन या विशेष अंकामुळे होईल. महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभागातर्फे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या वरील नावीन्यपूर्ण असा संशोधन शोध पत्रिका प्रकाशित करण्यात येत आहे.

बालासाहेब बापुराव पांडे

अध्यक्ष

अभिनव भारत शिक्षण संस्था, नांदेड. (महा.)

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

मनोगत

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नांव भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील महान व्रंतीकारी वीरांमध्ये अतिशय श्रद्धापूर्वक व सन्मानाने घेतले जाते. त्यांचे जीवन आजही तरुणांसाठी प्रेरणास्त्रोत आहे. नेताजींनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला एक नविन दिशा दिली होती. त्यांनी दिलेल्या घोषणांनी भारतीयांना एका सूत्रात बांधण्याचे कार्य केले. नेताजींनी तरुणांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यामुळे युवावर्गात राष्ट्राच्या प्रती त्यागाची भावना निर्माण झाली. त्यांच्या या कार्यामुळे इंग्रज सत्ता तर हादरलीच पण भारताला स्वातंत्र्य देण्याशिवाय पर्याय नाही असे स्पष्ट मत इंग्रजांचे बनले. नेताजी हे एकतेचे प्रतीक होते. त्यामुळे आजही भारतीयांच्या मनात नेताजी विषयी आदर व सन्मानाची भावना आहे. म्हणूनच ते सदैव प्रेरणादायी आहेत.

अभिनव भारत शिक्षण संस्थेची स्थापना १९७० व नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालयाची स्थापना १९७१ मध्ये झाली. तेव्हा पासून आतापर्यंत महाविद्यालयाने दैदीप्यमान अशी प्रगती केली. महाविद्यालयात दरवर्षी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. महाविद्यालय शैक्षणिक गुणवत्ते बरोबरच एक आदर्श असा विद्यार्थी घडविण्याचे कार्य अविरतपणे करत आहे. यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रिडाक्षेत्रात विविध कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते व संशोधनक्षेत्रात महाविद्यालय अग्रेसर आहे.

देशाच्या स्वातंत्र्याला ७५ वर्ष पूर्ण झाली असून देश अमृत महोत्सवी वर्ष साजरा करत आहे. योगायोगाने अभिनव भारत शिक्षण संस्था, नांदेड व नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड याला ही ५० वर्ष पूर्ण झाली असल्याने **संस्था व महाविद्यालय सुवर्ण महोत्सवी वर्ष** साजरा करत आहे. हा दुग्ध शर्करा योग आहे. या निमित्ताने महाविद्यालयात विविध कार्यक्रम व कार्यशाळांचे आयोजन केले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभागाने **“नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य”** हा विशेष अंक काढला आहे.

या संशोधन साहित्य प्रकाशन उपक्रमास **हार्दिक शुभेच्छा...**

प्राचार्य डॉ. सुधीर शिवणीकर

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड (महा.)

मनोगत

भारताला स्वातंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. भारतीय जनता भारतातून ब्रिटिशांविरुद्ध आंदोलनात सहभागी होती. यात भारताच्या बाहेर जाऊन एका सशस्त्र सेनेसह भारतावर आक्रमण करून भारताला ब्रिटिशांच्या तावडीतून मुक्त करण्याचा एक धाडसी प्रयत्न एका महान योद्ध्याने केला त्याचे नाव म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे होय.

भारताचा इतिहास त्यांच्या पराक्रमाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. सदरील विशेषांकात आपल्याला नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन चरित्र सांगण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या थोर विरांनी कशाचीही पर्वा न करता उडी घेतली आणि अगदी निकराने लढा देऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात मोलाची कामगिरी केली त्या थोर स्वातंत्र्य सेनानीं मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव प्रकर्षाने घेतले जाते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस म्हणजे भारत भूमीचा एक तळपता सूर्य होता. त्यांचे वक्तृत्व आणि विचार इतके प्रभावी होते की समोरचा आपसूकच त्यांच्याशी आणि स्वातंत्र्य लढयाशी जोडला जाई.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालयाच्या स्थापनेपासून कार्यरत असलेल्या अर्थशास्त्र विभागाने अनेक उपक्रम हाती घेतले. त्यातलाच एक भाग म्हणून **नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य** हा विशेषांक प्रकाशित करित आहेत. विभागाच्या प्रगतीत माजी प्राचार्य डॉ. अरविंद एकताटे, प्रा. आर. सी. शिऊरकर यांचे मार्गदर्शन महत्वपूर्ण ठरते. सदरील विशेषांक नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवन कार्यावर प्रकाश टाकण्याचा केलेला हा प्रयत्न आहे. या संशोधन साहित्य प्रकाशनाच्या उपक्रमास मनपूर्वक शुभेच्छा !!

प्रा. कांबळे के. जे.

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

संपादकीय

“इतिहासात चर्चेतून कुठलाही
फारसा मोठा फरक झालेला नाही
स्वातंत्र्य दिले जात नाही तर ते घेतले जाते
आणि ती किंमत म्हणजे रक्त ...”

महानायक नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव परिचित नाही असे कोणी नाही. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारताचे महान देशभक्त आणि स्वातंत्र्यसैनिक असून ते स्वदेशानुराग आणि उत्कट देशभक्तीचे प्रतीक होते. प्रत्येक भारतीयांना त्यांनी केलेल्या कार्याचे संशोधन करावे यासाठी केलेला हा छोटासा प्रयत्न आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्य इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखे युग म्हणजे सुभाषबाबुंचे युग, आझाद हिंद सेनेचे युग होय. कारण या युगात होती ती ज्वलंत देशभक्ती आणि अन्यायाचं परिमार्जन. अहिंसेच्या त्या मंद वातावरणात एक झंझावात उठला, एक वादळ घोघावत आलं आणि स्वतः च्या पुरूषार्थाने अशक्य ते शक्य करून दाखविणारे सुभाषबाबू होत.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस एक उत्तम प्रशासक, प्रज्ञासंपन्न, योद्धे आणि एक स्वातंत्र्य सेनानी असे सुभाष बाबुंचे रूप भारताच्या इतिहासात अजरामर ठरले आहे. २५ सप्टेंबर १९३० ला कलकत्ता नगर निगम मध्ये सुभाषचंद्र हे महापौर पदी असताना देशातील व्यापारी, उद्योगपती, अर्थशास्त्रज्ञ व राष्ट्रीय कार्यकर्ता यांच्यात समन्वय स्थापित करणे आणि स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ‘**स्वदेशी परिषद**’ नावाची संस्था स्थापन केली. या मार्फत देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मजबूत करण्याचे उद्देश होते. त्यांनी याच काळात ‘**योजना आयोगा**’ची पण स्थापना केली होती. तसेच शोषित कामगारांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी एक वेगळी परिषद स्थापन करण्याचा त्यांचा आग्रह होता. कामगार परिषदेत अध्यक्षीय भाषनात त्यांनी कामगाराना स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग घ्यावा जेणेकरून त्यांचे प्रश्न सोडविता येतील असे आव्हान केले. देशाची आर्थिक निती कशी असावी, याचा त्यांनी विचार केला होता. पण या कार्याकडे दुर्लक्ष झाले. ज्या प्रकारे सावरकरांचे अर्थमंथन दुर्लक्षित राहिले. तसेच जो नेता विदेश नितीचा वापर करून देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, साहजीकच देशाच्या अर्थकारणावर त्यांनी विचार केला असणारच, फक्त या संबंधी संशोधन करणे गरजेचे आहे.

गांधी, नेहरुंच्या मूर्ती पूजेमुळे आज किंचित दुर्लक्षित झालेले सुभाषबाबुंचे चरित्र आणि चारित्र्य आजच्या ध्येय शून्य युवकाला नक्कीच मार्गदर्शक ठरेल. नेताजी सुभाषचंद्र बोस मृत्यूनंतरही ते आजही भारतीय लोकांच्या हृदयात उत्कट राष्ट्रवादने कधीही न संपणारी प्रेरणा म्हणून जगतात. देशाकरिता सर्वस्वाचा त्याग केलेल्या नेताजींच्या प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व आणि कार्याला माझा प्रणाम.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

“तुम मुझे खून दो मे तुम्हे आजादी दुंगा
नारा देऊन पुकारले नेतार्जीनी जनतेला
जमवून शूरवीर भारत भू च्या पुत्रांना
हादरा दिला जुलमी इंग्रजी सत्तेला”

॥जय हिंद ॥

भारताच्या स्वातंत्र्याला ७५ वर्ष पूर्ण झाले असल्याने देश अमृत महोत्सवी वर्ष साजरा करत आहे. तसेच नांदेड (महा.) येथील नामवंत असणारी **अभिनव भारत शिक्षण संस्था** आणि या संस्थे द्वारा संचालित **नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड** यांचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष असल्याने मनात सातत्याने एक विचार येत होता की, स्वातंत्र्याचे शिल्पकार नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विषयी महाविद्यालय व सिध्दी प्रकाशन, नांदेड वतीने एक संशोधन पत्रिका प्रकाशित करीत आहोत.

आमचे प्रेरणास्त्रोत अभिनव भारत शिक्षण संस्थेचे **अध्यक्ष श्री बालासाहेब पांडे** यांनी या अंकाच्या निर्मितीला परवानगी दिली त्या बद्दल मी त्यांचा कायम ऋणी आहे. तसेच सदैव आमच्या कार्यास आशीर्वाद आणि मार्गदर्शन करणारे संस्थेचे **सचिव डॉ. कृ. म. जोशी** सर व कोषाध्यक्ष **श्री कैलाशचंदजी काला** सर, **श्रीमती सविता भालेराव** मॅडम आणि संस्थेचे सर्व सन्माननीय सदस्य यांचा मी कायम ऋणी आहे. आमच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहणारे महाविद्यालयाचे **प्राचार्य डॉ. सुधीर शिवणीकर** सर आणि गुरुतुल्य मार्गदर्शक **प्रा. के. जे. कांबळे** सर, **प्रा. संगेवार सर** यांचा मी कायम ऋणी आहे. महाविद्यालयाचे **प्राध्यापक, शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी** आणि ज्यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मदत केली. अशा सर्वांचा मी आभारी आहे.

सिध्दी प्रकाशनाचे प्रकाशक **श्री राजीव रामपूरकर (हैद्राबाद)** तसेच ज्या जनप्रगती बहूउद्देशिय सेवाभावी संस्थेमार्फत हे प्रकाशनाचे कार्य चालते त्या संस्थेचे अध्यक्ष **श्री सतीश बोडखे** सर यांनी जी मदत केली त्या बद्दल मी त्यांचा हार्दिक आभारी आहे.

- **डॉ. राजेश गं. उंबरकर**

अर्थशास्त्र विभाग

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
1.	NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE AND HIS ACTIVITIES	Pratap Ranjan Das	01
2.	SOCIO-POLITICAL PHILOSOPHY OF NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE	Dr. Manik Sonawane	07
3.	NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE: AN ICON OF INDIAN NATIONALISM	Dr. Jaybhaye Vitthal Khanduji	15
4.	NETAJI SUBHASH CHANDRA BOSE – ONE OF THE IMPORTANT LEADERS OF FREEDOM FIGHTERS	Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar	18
5.	CONTRIBUTIONS OF NETAJI SUBHASH CHANDRA BOSE IN INDIA'S FREEDOM STRUGGLE	Dr. Nutan Vishnudas Chouhan	21
6.	NETAJI SUBHASHCHANDRA BOSE AND HIS HALLUCINATION OF IDEAL EDIFICATION POLICY	Dr. Manish Deshpande	25
7.	भारत की आजादी में नेताजी सुभाष चंद्र बोस का योगदान	डॉ. आर नागेश	27
8.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस और राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीका रिश्ता	डॉ. अल्पना वैद्य	32
9.	भारतीय स्वतंत्रता संग्रामके महानायक "नेताजी सुभाषचंद्र बोस"	डॉ.शाहेदा मुनाफ	36
10.	नेताजी सुभाषचन्द्र बोस और उनकी शिक्षा	प्रा. डॉ. परविंदरकौर महाजन प्रा. डॉ. माधनुरे एस. डी.	39
11.	नेताजी सुभाष चंद्र बोस के विचारो का आज के शिक्षण प्रणाली पर होने वाला प्रभाव एक चिंतन	डॉ. सुनिता यादवराव पाटील	41
12.	नेताजींचे जीवन चरित्र	डॉ. मंजुषा समर्थ	45

13.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्य	डॉ. संतोष सुधाकरराव कोटुरवार	47
14.	सुभाषचंद्र बोस आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढा	प्रा. डी. एन. रिठे	50
15.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस : एक अविस्मरणीय व्यक्तिमत्व	प्रा. सुमन लक्ष्मनराव केंद्रे	53
16.	लढाऊ राष्ट्रवादाचे अग्रणी: सुभाषचंद्र बोस	डॉ. प्रदिप शा. ढोले	56
17.	महानायक नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूचे रहस्य—एक चिकित्सक अभ्यास	प्रा.डॉ. राजेश गोजे	59
18.	“नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान व भुमिका” एक दृष्टीक्षेप”	डॉ. एन. आर. चिमुकर	63
19.	नेताजी सुभाष चंद्र बोस एक भारतीय स्वातंत्र्य योद्धा	प्रा. डॉ. अजय प्रभाकर कुंटे	66
20.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस –स्वातंत्र्य लढयातील एक अग्रेसर नेते	प्रा. पौर्णिमा एच. राहांगडाले	69
21.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रगण्य नेता	डॉ. प्रांजू रा. हिरेखन	72
22.	सुभाषचंद्र बोस व हिटलर भेट : भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन व दिशा	प्रा. डॉ. रामकिशन गुंडीबा चाटे	77
23.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अग्रेसर नेतृत्व	डॉ. डी. डी. कोल्हेकर	81
24.	भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार : नेताजी सुभाषचंद्र बोस	प्रा. डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव	85
25.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महान देशभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस	Dr. Madhukar Vithoba Jadhav	88
26.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान	प्रा.डॉ.सुनिल संभाजी साठे	91

27.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन कार्य	प्रा. देसाई कोमल पंडितराव	94
28.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील एक अग्रणी नेते :विश्लेषणात्मक अध्ययन	प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे	97
29.	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रेसर नेते -नेताजी सुभाषचंद्र बोस	प्रा. शिवचरण नामदेव धांडे	101
30.	सुभाषचंद्र बोस आणि महात्मा गांधीजी	डॉ. एस. डी. सावंत	109
31.	सुभाषचंद्र बोस जीवन चरित्र	प्रा. धनंजय पां. गिन्हेपुंजे	113
32.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस व्यक्ती आणि कार्य	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डीगोळे	115
33.	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील नेताजी व आजाद हिंद सेनेचे योगदान	प्रा. डॉ. काशिलिंग रघुनाथ गावडे	120
34.	सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन विषयक पैलू	डॉ. सौ. कुलकर्णी एस. एन.	126
35.	सुभाषचंद्र बोस आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्यातील संबंध	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	129
36.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन चरित्र	प्रा. अशोक किसन वाकडे	133
37.	नेताजी सुभाषचंद्र बोस व विद्यार्थी जीवन	डॉ. रंजलकर विनिता विनोदराव	138

NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE AND HIS ACTIVITIES.

Pratap Ranjan Das

Guest Faculty, Karimganj College, Karimganj, Vill. Masly, P. O. Bhanga Bazar, Dist. Karimganj, Assam Pin. 788701

ABSTRACT:

Subhas Chandra Bose is not only a nationalist leader but a true patriot also. He sacrificed his whole life to get rid of the sufferings of Indian masses from the shackles of British imperialism. Though, he passed the ICS examination, but on hearing about the Jallianwalla Bhag massacre he refused the coveted luxurious job and came back to India from England in 1921 and dedicated himself for India's Freedom Struggle. He was a keen observer of not only Indian society but Japanese and European societies also. Because of his stable journey within the country and abroad, he was clearly known several social problems persisting and its enormity.

Subhas Chandra Bose had a clear picture regarding the intentions of British colonial rule. So, he had taken various awareness campaign and to motivate the youth. He had been elected as the president of the Indian National Congress, was put behind the bars for eleven times and had escaped from house arrest on the eve of the Second World War. During a time, when transportation facility was not very ample and not upto the extent of present day world, he traveled all the way to Afghanistan and finally to Germany in camouflage of Orlando Mazotta. Where he started mobilizing the masses through his radio lectures. His lectures were so popular and it played a significant contribution on India's freedom movement. In this way, Mr. Bose won the hearts of the people. Some people also called him 'the Father of the Nation' like Mahatma Gandhi. Subhas Chandra had carried out a dangerous submarine journey and reached far east, where he formed the 'Azad Hind Government' and its dedicated self-reliant provincial military force, the Indian National Army.

Subhas Chandra also could mobilize the non-resident Indians and proclaimed that all Indians should actively participate in the struggle for freedom. With the formation of provincial government of Azad Hind, he appealed directly for total mobilization to the mass of India. In this way, Netaji's army and Indian mass played a significant role in the field of Indian freedom struggle.

Early Life of Subhas Chandra Bose:

Subhas Chandra Bose was born on January 23rd, in the year 1897 in Cuttack, Odessa to Janakinath Bose and Prabhavati Devi. The student life of Subhas Chandra Bose is started from the Protestant European School in Cuttack and then shifted to the Ravenshaw Collegiate School. He was a brilliant student, ranked second in the matriculation examination in 1913. Then he admitted to the Presidency College, in Calcutta, in the same year, from where he was expelled in 1916 for nationalist activities. Later on, Subhas Chandra got the permission to continue the study by the efforts of Sir Ashutosh and admitted to the Scottish College with Philosophy Honors and he secured second place in the first division of B.A. examination. During that time he was strongly influenced by the teaching of Swami Vivekananda as well as Ramkrishna. He adored Vivekananda as his spiritual Guru.

In 1919, Subhas was admitted to the post-graduate school but could not continue because his parents sent him to the University of Cambridge in England to prepare for Indian Civil Service exam. Although he had no interest in I.C.S. but achieved tremendous success. In the year 1920, he passed the Indian Civil Service exam but on hearing about the Jallianwalla Bhag massacre he refused his I.C.S. job and came back to India from England in 1921 to join India's struggle for independence.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

Then he left home to become an active member of India's Freedom Movement and joined the Indian National Congress.

In 1938, Subhas Chandra was elected for the first time as the president of the Indian National Congress. In 1939, Subhas Chandra Bose had been re-elected president of the Congress even though Gandhiji had opposed him. But the opposition of Gandhiji and his supporters in the Congress Working Committee compelled Bose to resign from the presidentship of the Congress in April 1939.¹

However, Subhas Chandra Bose is considered the influential freedom fighter with extraordinary leadership skills and charismatic orator. He is called Netaji. He raised the first Indian National Army and Azad Hind Fauj in 1943 and inspired Indian youths to join the struggle for freedom from the British. So he was imprisoned several times for nationalist activities. His famous slogans are, "You give me blood, and I will give you freedom", "Jai Hind" and "Delhi Chalo". Therefore, we can say Netaji played an important role in freedom movement of India.

Subhas Chandra Bose and the Congress:

On returning to India from London, Subhas Chandra Bose joined the Indian National Congress under the inspiration of Chittaranjan Das and Mahatma Gandhi. This was how Subhas Chandra Bose started his political career through Non-Cooperation Movement led by Mahatma Gandhi.

While Chittaranjan Das was engrossed himself in developing the national strategy, Subhas Chandra played a significant role in enlightening the students, youth and laborers of Calcutta. He was greedily waiting to see India, as an independent, federal and republic nation. Thereafter, he became a youth educator and commandant of the Bengal Congress volunteers as well as he started to publish the newspaper 'Swaraj' from 1921.

In 1921, Netaji planned to form a "Young Bengal Party", the main aim of this party was to achieve full of independence. As far as possible he tried to freedom for everyone in matters of religion and society. He longed for the unification of this party with the interests of the workers and peasants.

In 1924, Subhas Bose was elected unopposed in the Calcutta Municipal Corporation and on 24th April he was promoted to the post of Chief Executive Officer. But in the meantime he became the object of everyone's admiration. And this admirable work could not be tolerated by the British. So he was imprisoned in Alipore Jail on October 21, 1924 without trial. In 1925, he was sent to prison in Mandalay Jail. Finally, Stanley Jackson, the new Governor General of Bengal, released him unconditionally on 15th May, 1927. In the meantime he was elected as the president of the All India Youth Congress and also the secretary of the Bengal State Congress. In 1930 Netaji became the Mayor of Calcutta and he wrote a book "The Indian Struggle" which covers the Indian independence movement from 1920 to 1942. But this book was banned by the British Government.

In February 1938, Subhas Chandra Bose was unanimously elected president of the session at the Congress meeting in Haripura, Gujarat and later setting up a National Planning Committee, which formulated a policy of broad industrialization. However, this did not harmonize with Gandhian economic thought, which clung to the nation of cottage industries and benefiting from the use of the countries own resources.

In January 1939, Subhas Chandra Bose decided to stand again for the president of the Congress. But Gandhi was not happy with candidature of Bose. Bose said he represented the "new ideas, ideologies, problems and programmes" that had come out of the "the progressive sharpening

of the anti-imperialistic struggle in India."² Though Subhas Chandra won the election by 1580 votes against 1377 (Pattabhi Sitaramayya Gandhian supported candidate), he got the full support of the Congress Socialist Party and the communists. Gandhi congratulated Bose on his victory but also declared that "Pattabhi's defeat is my defeat."³ So, they compelled Bose to resign from the presidentship of the Congress in April 1938.

Finally, Netaji Subhas Chandra Bose resigned from the Congress on April 29, 1939. In May 1939, Bose and many of his left wing followers now founded the "All India Forward Bloc" a faction within the Indian National Congress. Bose advocated a campaign of mass civil disobedience to protest against Viceroy Lord Linlithgows decision to declare war on India's behalf without consulting the Congress leadership. He was thrown in jail by the British but was released following a seven-day hunger strike'.⁴ Even he said, " By freedom I mean all round freedom, i.e. freedom for the individual as well as for the society; freedom for the rich as well as for the poor; freedom for men as well as women; freedom for all individuals and for all class. "

In spite of intense political differences between Subhas Chandra and Gandhiji, Bose had deep respect for Gandhiji in his heart. While Gandhiji launched the "Quit India Movement" on 9 August, 1942, Subhas Chandra was in Berlin. It is recorded that regarding this news in Berlin, Subhas told his close associate C N Nambiar that he needed to "be with Gandhiji". In his Azad Hind Radio message from Berlin, Subhas had called the "Quit India Movement" of Mahatma Gandhi, the " non violent guerilla warfare".⁵ Gandhiji also praised the courage and resourcefulness displayed by Subhas in making his escape from India. In his last radio address from Burma in 1944 that Subhas Chandra Bose said, "Father of our Nation ! In this holy war for India's liberation, we ask for your blessings and good wishes."⁶

Indian National Army and Subhas Chandra Bose:

Subhas Chandra Bose was a knightly man. He did not tolerate any insult of Indians by the Britishers. So he had always shown a militant streak and reacted violently. Netaji was a brilliant student of Calcutta University and successfully qualified the Indian Civil Service examination, but resigned from the service in 1921 and joined as a member of the Indian National Congress under the inspiration of Chittaranjan Das and Mahatma Gandhi. His political and psychological Guru was Chittaranjan Das and Swami Vivekananda respectively. He also took active participation in the 'Non-Cooperation Movement' of Mahatma Gandhi. But he was not agree with Gandhiji's decision of withdraw of 'Non-Cooperation Movement'. In this way, he played an important role in the struggle for independence. So he was imprisoned several times for nationalist activities by the British government.

However, the formation and the activities of the Indian National Army or Azad Hind Fauj was an important achievement in the struggle for independence during the Second World War. Rash Behari Bose was an Indian revolutionary figure, who had escaped from India and had been living in Japan many years, where he set up the 'Indian Independence League' with the support of Indians, those who were living in the South East Asian countries.

During the Second World War, when Malaya was occupied by the Japanese army, the British army was started retreating. Then one of the retreating British Indian army named Capt. Mohan Singh decided to join the Japanese for help. The Japanese welcomed him and encouraged to form an anti British organization with the civilian Indians. The Japanese also agreed to handover the Indian

prisoners of war (POWs) to Mohan Singh, who tried to form an anti British force named "Indian National Army".

As a result, Mohan Singh was formed the first division of 'Indian National Army' with 16,300 (POWs) soldiers on September 1, 1942 in Singapore. But the plan to attack the British did not make much progress between Mohan Singh and the Japanese authorities over the actual role in the anti British struggle.

When Subhas Chandra Bose protested and tried launch a Satyagraha against their role, then he was arrested in July 1940. After that he was released from imprisonment and placed under house arrest in December 1940 after a hunger strike. It was reported that Bose had escaped in January 1941 and reached Peshawar on January 26, 1941. But Bipan Chandra writes in his book " History of Modern India "- "Subhas Chandra Bose had escaped from India in March 1941 to go the Soviet Union for help. But when the Soviet Union joined the allies in June 1941, he went to Germany." Even the authorities did not come to know for many days that he was not in his Barrack. In November 1941, the British authorities and the Indian masses came to know from a German radio report Netaji was working on a master plan to free motherland India from the British colonial rule. It also gave a new confidence to the revolutionaries in India who challenged the British in various way.

In 1943 Subhas Chandra reached in Japan, where he was received by the Japanese Prime Minister Tojo and assured him all possible help and cooperation to drive the British out of India. Then he reached Singapore on July 2, 1943 and was welcomed by the Indians and members of the Indian Independence League. In July 1943, Rash Behari Bose was finding it difficult to manage the affairs of the league so he handed over the leadership of Indian Independence League and the Supreme Command of INA to Subhas Chandra Bose. Bose gave a new direction to the INA. So he was hailed as 'Netaji'.

Then Subhas Chandra Bose formed the Provincial Government of Independent India (Free India) on October 21, 1943 in Singapore as well as October 23 and October 26 in Japan and Germany respectively recognized the Azad Hind Government and adopted the Tricolour flag. In December 1943, INA rescued the Andaman and Nicobar islands from the British and were renamed as Swaraj Shaheed islands.

After the assumption of leadership, Subhas Chandra reorganized the Indian National Army. Since, he wanted to free India from the Eastern side. So he introduced a comprehensive training course and set up three new brigades namely - Subhas Brigades, Azad Brigades and Gandhi Brigades. Then, the Provincial Government of Azad Hind declared war on Britain and U.S.A. on October 22, 1943 and on December 30, 1943 the Indian National flag was hosted on Port Blair with the control over Andaman and Nicobar islands, the 'Azad Hind Government' got a territorial base of its own.⁷ Now he set up two INA headquarters in Singapore and Rangoon and recruited from civilians, funds were collected. He also formed the women's regiment called the 'Rani Jhansi Regiment'. To the Indian recruits he offered, "You give me blood and I will give you freedom."

After reorganizing the Indian National Army, Netaji joined the Japanese army and started his march towards India. In March 1944, one battalion of INA under the leadership of Shah Nawaz marched towards eastern frontier and entered into Imphal and Kohima in Nagaland. In May 1944, another battalion of INA occupied Mowdok near Chittagong and hoisted Tricolour flag there. But the defeat of Japan in the second World War made the position of the Azad Hind Fauj very difficult.

Moreover, it became very difficult to provide rations, weapons and ammunition to the troops. Under such circumstances, the Azad Hind Fauj had to surrender to the British. Shocked by the news, Netaji Subhas Chandra Bose left Burma and arrived safely at Taihoku in Formosa at about 2 a.m. on August 18, 1945.

Although it was believed that Netaji died in a plane crash, his body was never recovered. There have been many theories put forward regarding his disappearance. The government of India set up a number of committees to investigate the case e.g. the Figgess Report of 1946 and the Shsh Nawaz Committee (1956) concluded that Bose died in the plane crash in Taiwan. The reports of Justice Mukherjee Commission, tabled in Parliament on May 17, 2006 said, " Subhas Chandra Bose did not die in the plane crash and the ashes at Renkoji temple are not his." But some people believe that the Subhas Bose escaped death and is still living somewhere.

Contribution of Subhas Chandra Bose in Freedom Movement:

Subhas Chandra Bose was one of the most eminent India's freedom fighter. Subhas Chandra will always be a key figure in the history of India's freedom movement against the British. He resurrect the INA popularly known as Azad Hind Fauj in 1943 . The attack by the INC no matter how brief, was an important factor that eventually led the British to decide to stop their activities and return to their own country. This eventually paved the way for India's independence.

Subhas Chandra said to the army, " we have a grim fight ahead us for the enemy is powerful, unscrupulous and ruthless. In this final march to freedom, you will have to face hunger, privation, forced marches and death. Only when you pass this test will freedom be yours." The INA carried out many struggles to bring about freedom in Indian domain. It was only possible due to the highly intelligence of Subhas Chandra Bose.

Netaji Subhas Chandra was also in favour of 'women right' and 'women empowerment', who strongly believed that participation of women in freedom movement is very important. So, a women's regiment of Azad Hind Fauj was formed, which was under the command of Capt. Lakshmi Swaminathan. The Azad Hind Fauj became the symbol of unity and heroism to the people of India. In this way Subhas Chandra motivated the troops and the Indian masses with his enthusiastic speech i.e. - "You give me blood, and I will give you freedom."

CONCLUSION:

Subhas Chandra Bose was one of the greatest freedom fighter in the history of Indian freedom struggle. He played an important role to motivate the Indian masses to participate in the freedom struggle actively. His heroic struggle and sacrifice against the British meant to the foreign rulers that would not be possible to exploit and rule the Indians for a long time. He was sent to prison eleven times during 1920-41 for his revolutionary activities. While in jail he undertook fast upto death saying, " the individual must die, so that nation may live. Today I must die so that India may win freedom and glory." Thus, till the last day of his life, he kept the spirit of fighting the British, even at the time of his death he migrated to Russia and planned to find a new way to fight against the British and this determination and patriotism that needs to be respected more than anything else. So, undoubtedly we can say Subhas Chandra Bose has great contributions in the Indian Freedom Struggle. But unfortunately Netaji Subhas Chandra Bose died in an Air crash in 1945 and finally the British decided to quit India voluntarily and we got independence on August 15, 1947.

REFERENCES

1. B. Chandra. History of Modern India, page 313-14.
2. R. Ahir, A Brief History of Modern India, page 418
3. Page 418
4. Dr. H. T. Dhananjaiiah, International Journal
5. Dr. Deepti Tiwari, Article.
6. Dr. Deepti Tiwari, Article.
7. Dr. L. S. Chandel, Indian History Manual, page 1165.

Bibliography:

1. Chandra, Bipan. History of Modern India, Publisher...Orient Blackswan Private Ltd. First Published 2009
2. Chandra, Bipan., Mukherjee, M. , Mukherjee, A. , Mahajan, S. , Panikkar, K.N. India's Struggle For Independence. Published by Penguin Random House India Pvt. Ltd. 2016.
3. Chandel, Dr. L. S. Indian History Manual, vol. I, H. G. Publication, New Delhi. 2002.
4. Amir, Rajiv. A Brief History of Modern India Publisher. Spectrum Books Pvt. Ltd. 25th Edition 2019
5. H. T. Dr. Dhananjaiiah. Contribution of Netaji on Indian Freedom Struggle. IJIRT 150255. International Journal of Innovative Research in Technology. Page 322-24
6. Tiwari, Dr. Deepti. Article., Subhas Chandra Bose and His Contribution in Indian Freedom Struggle.

SOCIO-POLITICAL PHILOSOPHY OF NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE

Dr. Manik Sonawane

Faculty of Political Science, NISS, Tilak Maharashtra University, Pune

ABSTRACT:

Subhash Chandra Bose (1897-1945), India's most prominent freedom fighter after Gandhi, was a compelling and convincing orator during the country's pre-independence period. He was known as Netaji during his lifetime. He was brutally honest and unafraid of criticism, and he talked with the authority of a master of language, using tremendous, dynamic, and observant Indian English idioms. It was his language, which was laden with political insight, social zeal, and patriotism that stirred up the emotions and thoughts of the Indian community, particularly those associated with the independence warriors of his day. With his verbal cleverness, which he has meticulously developed through time, he demonstrates his grasp of language, freshness of ideas, and richness of emotions in tackling the terrible concerns of pre-independence India. This paper focuses on the Social and political contribution of Subhas Chandra Bose to highlights the national, spiritual and democratic features in Indian Society. It was discovered that the majority of Netaji's enthusiastic friends and lovers were Muslims. Another close acquaintance of Netaji's, S. A. Ayar, stated that there was a high level of community harmony among the ranks of the organisation. In this context, some argue that Bose's partnership with the Axis powers during World War II was founded on more than pragmatism, and that Bose was a militant nationalist, albeit one who was neither a Nazi nor a Fascist. Netaji was a supporter of women's emancipation, secularism, and other democratic ideals and movements. In order to understand Bose's more complicated thoughts and beliefs about politics, government, political systems, and institutions, it is necessary to have a general understanding of the kind of polity Bose imagined for independent India.

Keywords: Social, Political, Democratic, Spiritual, Secular etc.

INTRODUCTION

Netaji Subhas Chandra Bose, the legendary freedom warrior, was born on January 23, 1897, in the Oriya bazaar of Cuttack district in the Indian state of Orissa. A well-known lawyer, his father Janaki Nath Bose was a dedicated and religious woman, and his mother Prabhavati Devi was a devout and religious lady. Subhas Chandra Bose, in contrast to other important leaders of the Indian freedom fight, was adamant that an armed insurrection against the British was necessary to achieve independence from Britain. Subhas Chandra Bose is more commonly referred to as 'Netaji'. Cuttack Protestant School accepted him as a student in the year 1902, when he was just five years old. This was the beginning of his formal scholastic journey. In the year 1909, he was accepted into Ravenshaw Collegiate School, located in Cuttack, Odisha. In 1913, he enrolled in Presidency College, Calcutta, where he began his higher secondary educational academic career. Netaji established the Indian National Army on October 21, 1943, according to historical records (I.N.A). In addition to his salutation and cry of 'Jai Hind,' Netaji Subhas Chandra Bose is famous for several things. Those who fought for liberation were energised by the words of Subash Chandra Bose, who said, "Give me blood, and I will give you freedom." In addition, he is the author of the well-known book "The Indian Struggle". Netaji When Bose arrived in Tokyo in May 1943; he immediately drew

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

the attention of the Japanese high command, which included Prime Minister Hideki Tojo. The Japanese agreed to participate in the establishment of the Indian National Army (INA) in Southeast Asia after reaching an agreement with the Indian government. When Bose was flown from New Delhi to Singapore, he was appointed commander of the Indian National Army and head of the provisional government of Free India. There were Indian POWs from Singapore and Indian residents from all around Southeast Asia and the Pacific who joined forces to form the Indian National Army (INA). A year later, the Indian National Army (INA) had grown its strength to 50,000 soldiers and was fighting against Allied forces inside Indian borders at Imphal and in Burma in 1944.

To win victory in the struggle for the liberation of India, Bose was prepared to employ any means and any ally available. Because none of Bose's Allies had been able to assist him at the end of World War II, Bose sought support from the Soviet Union. However, it is believed that he was travelling to the Soviet Union aboard a Japanese jet when it crashed in Taiwan, killing him instantaneously. The exact date of Bose's death is uncertain. As a result of a scarcity of evidence and records from his final days on earth, his death, on the other hand, is a highly sensitive and contested topic in India. However, despite his death, Bose was able to achieve his goal of Indian independence in a more indirect manner.

It will be possible to trace the development of Subhas Chandra Bose's socio-political thinking through a careful examination of his activities, letters, writings, and speeches at various stages of the freedom struggle, which will reveal an evolution of his social, economic, and political concepts connected with the development of his own mind in response to the challenges he faced. Even in adverse environment he became more action-oriented. In this paper we are going to deal his socio-political philosophy with some of his thoughts and convictions. This paper divided in to two parts, in first part discussed his political philosophy and in second part discussed with religious as well as social thoughts.

Objectives

In order to understand and analyse the political philosophy of Subhas Chandra Bose, it is necessary to consider his spiritualistic, patriotic, secularistic, democratic, and socialistic traits as well as his other features. Understanding Subhas Chandra Bose as a person is necessary before digging into his moral and political convictions, as understanding him in this context would aid in understanding his beliefs and preferences it has been set objectives as below-

1. To explain the Bose's active political philosophy.
2. To explain his views on Nationalism and Democracy.
3. To understand Social and religious philosophy of Subhas Chandra Bosh.

Political philosophy-

As he swore the oath of allegiance to the Provisional Government of Azad Hind at the time of the proclamation of the government "In the name of God, I swear this sacred oath in order to liberate India and the thirty-eight crores of my fellow countrymen from oppression and exploitation. Until the last breath of my life, I, Subhas Chandra Bose, will wage the sacred war of independence on the battlefield." In addition, on the day he assumed direct command of the Indian National Army (I.N.A.) on August 26, 1943, he prayed, "I pray that God may grant me the strength I require to fulfil my duty to Indians, under all circumstances, however difficult or trying they may be," according to the Associated Press. "May God now bless our Army and grant us success in the approaching war," he stated in his address to the Indian National Army in Singapore. Socrates' concept of 'Tyaga' was

adopted, and the ideal of renunciation for self-realization was ingrained in Subhas Chandra Bose, who became committed to work incessantly for the sake of the country and its toiling masses.

The British's deft and clever diplomacy was responsible for the escalation of sectarian tensions in colonial India to such dangerous levels. According to Subhas Chandra Bose, the national freedom movement will result in a psychological metamorphosis on the political battlefield as a result of its success. According to Bose, economic challenges transcend all social divisions and obstacles and should be treated as such. Those from all walks of life were afflicted by poverty and unemployment, illiteracy and disease, taxation and debt, as well as problems that affected other sections of the population. Hindus and Muslims were no exception, as were people from other walks of life in general. Developing a national, popular, and democratic government in which the people would be able to participate directly and indirectly while also having the opportunity to criticise is the key to resolving the current crisis, according to this perspective. As a means of combating communism, he advocated scientific propaganda along the lines of the examples shown above. As Shah Nawaz Khan put it, there were no religious or provincial differences to be made in Subhas's eyes. Indian National Army soldiers were trained to understand that they were all sons of the same fatherland, regardless of whether they were Hindu, Muslim, or Sikh in religion. It was determined that the vast majority of Netaji's ardent friends and admirers were Muslim, which was surprising. S.A. Ayar, a close friend of Netaji's, remarked that there was a high level of community harmony among the ranks of the organisation, which he considered to be true.

Subash Chandra Bose's earlier letter (before to 1939) also indicates his strong opposition to Nazi Germany's racist actions as well as the dismantling of democratic institutions in that country. His appreciation for authoritarian techniques (though not for racial doctrines) that he witnessed in Italy and Germany during the 1930s was also stated, and he thought they could be applied to the establishment of an independent India. At the time of his death, Bose had voiced his belief that democracy was the best option for India. There are others who believe that Azad Hind's authoritarian rule stems from post-colonial recovery thinking rather than from any antidemocratic ideals. The authoritarian state, like that of Soviet Russia, which Bose had seen and admired, would be necessary for the process of nation-building, despite the fact that he had concluded that democracy was insufficient to overcome India's poverty and social inequalities during World War II (and possibly as early as the 1930s). Bose's alliance with the Axis forces during World War II may have been more than pragmatism, and he may have been a fierce nationalist, even if he wasn't Nazi or Fascist in ideology. Women's rights and secularism were two of Netaji's most prominent political beliefs, as well as other democratic principles and movements.

Subhas Chandra Bose was a controversial leader of his generation, having been one of the many charismatic leaders of the Indian National Freedom Movement as well as an international icon in the field of politics and one of the most contentious politicians of his generation. An ardent nationalist and a very spiritual person, he believed in the characteristics of integrity, honesty, and bravery, as well as in the virtues of strength and courage. He had a clear vision for his nation, and he was propelled by an unwavering commitment to see that vision come to fruition. During the Second World War, Netaji was viewed as a warrior-hero and revolutionary leader who endured a life of pain and sacrifice while fighting for India's independence in the most significant armed battle in the history of mankind. What is generally overlooked is that the warrior used the time between conflicts to contemplate on and write about the myriad social, economic, and political difficulties that the

country was suffering at the time of his death. Bose's political and social theories, which have been accused of including aspects of communism, socialism, and even fascism, according to some, have been the subject of intense scrutiny and critical analysis throughout the years. As a natural loving of his nation and its people, Bose was not disturbed by the little disparities in class, caste, religion, and other such distinctions that existed among his fellow countrymen. In a lengthy essay published by Bose on Deshbandhu C.R. Das in 1926, Bose states, "I do not believe that Islam has a stronger friend among the Hindu leaders of India than in the Deshbandhu... He held Hinduism in the highest regard and was willing to give his life in defence of it, yet he was completely free of any form of dogmatism at the same time. That explains how he was able to develop a deep affection for Islam.'

With the agony of his countrymen and the British squeezing the life out of his people, Bose was filled with a deep sense of sadness. Subhas was a voracious reader from a young age, and he was also contemplative and on the lookout for spiritual enlightenment. The idea of selfless living and devotion to humanity, taught by Swami Vivekananda, held a special place in his heart, and he devoted his life to it. In his later years, Bose realised that his primary desire was to be of service to his country, and that this was incompatible with his professional aspirations. It was this sense of self-sacrifice for a bigger cause that he had cultivated from an early age that ultimately led to his retirement from the public service.

According to Bose, an independent Federal Republic of India would be the best fit for the country. Bose will never allow India to accept colonial self-government or even Dominion Home Rule, no matter how tempting it might seem. Indian resources, both human and material, were considered valuable by him, and he asserted that India had passed its infancy and that it was time for it to take its first steps toward independence. Bose argued that this was an urgent necessity, and that India would suffer if she remained a part of the British imperial system of government. Bose was unconcerned by the erroneous belief held by some that democracy was solely and essentially a Western institution and that the Oriental people of India were unsuited to western democracy. He frequently highlighted examples of democratic traditions flourishing in ancient India, which helped to build democracy as a people's institution, which he considered to be the final stage of political evolution. Bose was obsessively concerned with ensuring that his people understood the full scope of liberty and its repercussions. As with the human spirit, he maintained, one-half of it cannot be enslaved while the other half is free; similarly, democracy in India cannot grow until democratic institutions and practises are flourishing as well. In other words, he called on his fellow citizens to abandon all forms of favouritism and advantage based on caste, creed, religion, and so on. Bose considered the democratisation of society to be just as important as political democracy itself. Bose, in his Presidential address to the Maharashtra Provincial Conference in Poona in 1928, provided the following brief sketches of what, in his opinion, should be included in the Indian constitution."

1) The Constitution should ensure national sovereignty, i.e. the sovereignty of the people, as a matter of course. An Indian government run by the people, for and by them was what this country was in desperate need of.

2) There will be a 'Declaration of Rights' that will be included in the Constitution, which will safeguard the fundamental rights of citizenship. In the absence of a declaration of rights, the constitution is worthless as a piece of paper.

A joint electorate system should be implemented, according to point three. In certain circumstances, the reservation policy may be enforced if it is deemed necessary. Because it is

essentially incompatible with the ideology of nationality, separate electorates should never be established or used.

(i) Characteristics associated with Nationalism

After serving as a government pleader and public prosecutor, Subhas Chandra Bose's father was elected to the Bengal Legislative Council, where he was given the title of RaiBahadur, in recognition of his service. The RaiBahadur, however, resigned from his position in protest against the harsh practises of the British administration and surrendered his title as a result of his actions. Aside from this, he was a frequent attendee to the Indian National Congress's annual sessions and was an outspoken supporter of Swadeshi movements. As a result, Subhas acquired from his father a strong sense of national pride. Subhas' sense of national pride was first demonstrated when he was a student at the Protestant European School administered by the Baptist Mission, when he was subjected to discriminating treatment against Indian students. A striking illustration of his nationalistic attitude is his dismissal from the Presidency College for his involvement in the Oaten Affair, in which he protested against the idea of racial superiority that the British had instilled in them. "I had rather a sensation of supreme fulfilment of gladness that I had done the right thing, that I had stood up for our honour and self-respect, and that I had sacrificed for a good cause," he said (3) Characteristics of the Secularist Movement:

(ii) Characteristics of the Democracy

Netaji Subhash Chandra Bose, expressed his views on how the concept of freedom is evolving "The concept of human freedom has shifted in recent years. In ancient times, spiritual freedom - renunciation, freedom from lust, greed, and other vices - was understood to represent freedom in India. However, this independence also entailed freedom from political and social entanglement and enslavement." Subhas's emphasis on individual dignity and individuality did not allow him to accept the totalitarian notion that the "State is the Master, and the Individual is the Servant," as stated by Adolf Hitler. "A political system - a state of authoritarian character" was required in place of a "So-called democratic system," and the state would serve as "an organ or as the servant of the masses, the servant of the people," despite the fact that he believed that a state was required.

"The supremacy of the people as the ultimate source of authority" is the fundamental underpinning of democratic philosophy, according to the author. Subhas had formed a strong belief in the power of the people as a result of his exposure to Swami Vivekananda's teachings, as evidenced by a letter written from Cambridge to his friend Charu Chandra Ganguly on the 23rd of March, 1920. "Swami Vivekananda used to declare that only the peasant, the washerman, the cobbler, and the sweeper would be able to bring about India's progress. These statements ring true in every way. It has been proved in the Western World what can be accomplished via the collective strength of the people." Demographic theory emphasises the ordinary man as a catalyst for social change as well as a source of growth and progress, and it recognises his ability and potentiality to engage in the political process. Subhas adhered to Vivekananda's belief that the Brahmana, the Ksatriya, and the Vaisya had served their purpose and that it was now the Sudras, the poor, and the downtrodden, who had the opportunity to rise up and be agents of evolution and progress of his feelings of happiness.

Social and religious philosophy

Subhas Chandra Bose's social and religious philosophy consist in his spiritual and religious thoughts. His spiritual approach to life was initially influenced by his very religious parents, who instilled a spiritual outlook in him. As a result, when he came into contact with the teachings, works, and philosophy of Ramkrishna Paramahansa, Swami Vivekananda, and Sri Aurobindo Ghose, his inquisitive intellect was able to examine the meaning, significance, and objectives of human life as early as his school days. The importance placed by Ramakrishna Paramahansa on character development in general and a spiritual orientation to life in particular. According to the Buddha, entire abnegation of lust and riches, as well as complete self-abnegation, are required.

Among the many spiritual guides available, Ramkrishna is one who is essential for all spiritual endeavours. As a result of this impact, Subhas Chandra Bose became more idealistic and spiritualistic, as he stated, "I had a new ideal before me now, which had affected my soul to achieve my own redemption and to serve humanity by rejecting all earthly desires and breaking free from all unnecessary limitations." Meditation, sex control, and Brahmacharya were just a few of the themes that kept him up at night thinking about them. As he began to consider his own mortality, the spiritual well-being and advancement of humanity became increasingly important to him. Consequently, his religious and spiritual bent of mind gained an idealistic component as a result of this experience.

Through Aurobindo's writings, Subhas came into contact with his philosophy during his undergraduate years. "We must be dynamos of the divine electricity so that as one of us stands up, thousand around us may be full of light, full of bliss and full of Ananda," Aurobindo said. Aurobindo Ghosh has stated in his Bhavani Mandir on what has left a lasting impression on him "For what exactly is a nation? What is the name of our motherland? It is not a piece of furniture.

Subhas Chandra Bose had a very religious and spiritual mindset, as well as a great love for Hindu scriptures, from the time he was very young until the end of his long military career in 1945 in South East Asia. When he came into contact with the teachings of Ramkrishna Paramahansa and Swami Vivekananda, his religious and spiritual proclivity was further raised and widened. He kept a little copy of the Bhagavat Gita in the breast pocket of his field uniform at all times, just in case. Even in the battlefields of South East Asia, he would enter a deep state of meditation at all hours of the day and night. In Singapore, he used to arrive late at night and drive to Ramakrishna Mission, changing into a priestly silk dhoti, locking himself in the prayer chamber with his hands clasped around a rosary, and spending a couple of hours in meditation. In the midst of his pains and afflictions, as well as in the midst of his prosperity and adversity, he would demonstrate his great commitment to God.

Secularism is not the same as irreligion or atheism; rather, it is the acceptance of each other's religious beliefs, mutual accommodation, and peaceful coexistence. It entails the development of spiritual consciousness as well as the establishment of communication with the divine. Subhas's philosophy of nationalism took on a spiritual overtone as a result of the influence of his parents, Ramakrishna Paramahansa, Swami Vivekananda, and Sri Aurobindo, as well as the influence of his teachers. When he thought of the Indian nation, he thought of it in terms of Divine Mother, and when he thought of it in terms of God's Beloved Land, he thought of it in terms of God's Beloved Land, as well. When it came to spiritualism or religion, he had a secular approach to the subject. In a liberal and secular atmosphere, Subhas's parents enabled him to develop a broad, non-sectarian, and

Catholic view on individuals of all religious affiliations and origins, which he has maintained throughout his life. It was his faith and devotion to secularism, which resulted from the synthesis of different religious creeds as realised and propounded by Ramakrishna and Vivekananda, that most exemplified Subhas's vision of a broad, holistic, and composite nationalism. He became a secularist because of his core belief in the concept of the synthesis of Indian culture and civilization, which he held in high regard, and because of this view he lived a secular life. Through his Azad Hind government and army, which he had maintained during his whole rule, he had achieved remarkable success in building a splendid sense of oneness among Muslims, Hindus, and Sikhs.

CONCLUSION:

Subhas Chandra Bose's political thought is inextricably linked to his subsequent political career. Bose was a radical nationalist who advocated for India's independence through armed struggle. Accord to him, the concepts of freedom and equality are intertwined. As a result, socialism was the only way to obtain freedom. According to him, socialism is founded on four fundamental principles: national freedom, economic equality, social equality, and equality between the sexes. As a result, Bose believed that India should develop its own indigenous socialism rather than emulating other countries' ways of life. Bose sought the assistance of Nazis in order to achieve national freedom. He, on the other hand, did not hold fascism in high regard. His political thought was based on the principles of national freedom and national construction.

Netaji was a secularist who, despite his personal attachment with Hinduism, maintained a neutral stance toward all religious traditions. His conclusion is that the Government of Free India must maintain an absolutely neutral and impartial attitude toward all religions, and that each individual must decide whether or not to adhere to a particular religion of his or her faith; religious affiliation is a private matter, and it cannot be made a matter of the state.

REFERENCES:

1. Ayer, S.A., Story of the I.N.A., National Book Trust, New Delhi, 1972.
2. Ayer, S.A., Unto Him a Witness, Thacker & Co., Bombay, 1951.
3. Banerjea, Sir Surendranath, A Nation in Making, Calcutta, 1925.
4. Bose, Sisir Kumar, ed., A Beacon Across Asia, A Biography of Subhas Chandra Bose, Orient Longmens, New Delhi, 1973.
5. Bose, N.K., Studies in Gandhism, Nabjiban Publishing House, Ahmedabad, 1972.
6. Bose, Subhas Chandra, Netaji's Collected Works Vol.I (An Indian Pilgrim and Letters 1912-1921), Netaji Research Bureau, Calcutta, 1980.
7. Bose, Subhas Chandra, Netaji's Collected Works Vol.II (The Indian Struggle 1920-42), Netaji Research Bureau, Calcutta, 1981.
8. Bose, Subhas Chandra, Netaji's Collected Works Vol.IX : Congress President's, Speeches, Articles and Letters, January 1938 - May 1939 ed. Sisir Kumar Bose and Saugata Bose, Netaji Research Bureau, Calcutta, 1995.
9. Bose, Subhas Chandra, Fundamental Questions of Indian Revolution, Netaji Research Bureau, Calcutta, 1970.
10. Bose Subhas Chandra, Crossroads, The work of Subhas Chandra Bose, 1938-1940, Netaji Research Bureau, Calcutta, 1981.
11. The Essential Writings of Netaji Subhas Chandra Bose, Ed. Sisir Kumar Bose and Saugata Boise, Netaji Research Bureau, Calcutta, 1997.
12. Selected Speeches of Subhas Chandra Bose, ed. S.A. Ayer, Publication Division, Government of India, New Delhi, 1983.
13. Corr, Gerald, H., The War of Springing Tigers, Jaico Publishing House, Bombay, 1979.
14. Chandra, Bipan, Modern India, N.C.E.R.T., 1984.
15. Choudhury, N. Nag, Subhas Chandra and Socialism, Bookland Pvt.Ltd., Calcutta, 1965.
16. Chattopadhyay, Subhas Chandra, Subhas Chandra Bose : Man, Mission and Means, Minerva Associates (Publications) Pvt. Ltd., Calcutta 1989.
17. Guha, Samar, The Mahatma and the Netaji : The Two Men of Destiny of India, Sterling Publishers, New Delhi, 1986.

18. Khan, Shah Nawaz, My Memories of I.N.A. & Its Netaji, Rajkamal Pub., Delhi, 1946.
19. Lipson, Leslie, The Democratic Civilisation, Teffer and Simsons Inc., New York, 1964.
20. Mookerjee, Hiren, Bow of Burning Gold - A Study of Subhas Chandra Bose, Peoples Publishing House, New Delhi, 1977.
21. Patil, V.S., Netaji Subhas Chandra Bose - His Contribution to Indian Nationalism, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1988.
22. Sitaramayya, Pattabhi, History of Indian National Congress Vol.I, S. Chand and Co., New Delhi, 1969.
23. Sahoo, SudhirCharan, Subhas Chandra Bose: Political Philosophy, APH Publishing Corporation, New Delhi, 1997.
24. Vol.VIII : Articles, Speeches and Statements 1933-1937, ed. Sisir Kumar Bose and Saugata Bose, Netaji Research Bureau, Calcutta, 1994.

NETAJI SUBHAS CHANDRA BOSE: AN ICON OF INDIAN NATIONALISM

Dr. Jaybhaye Vitthal Khanduji

Department of English, Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist.Parbhani-431516 (MS)

ABSTRACT:

Indian freedom struggle is outcome of many fighting personalities, who sacrifices their life for the freedom of the nation. The contribution of the freedom fighters is an outcome of their wholehearted sacrifice for release of the country from the clutch of the British rule. Among such fighting personalities, Netaji Subhas Chandra Bose is one of the great fighters of Indian freedom struggle. His acts and attitudes were threatening to British rulers. He was not the follower of the non-violence of Mahatma Gandhi. He wanted to apply 'tit for tat' strategy for fighting with the British government. This research paper will focuses on the character and actions of Netaji Subhas Chandra Bose regarding the Indian Freedom Struggle. The present research paper is written with the research methodology of MLA 8 style sheet.

INTRODUCTION:

Netaji Subhas Chandra Bose was an iconic freedom fighter of Indian freedom struggle. His childhood and ideology was the root cause of his personality and fighting spirit. As the young revolutionary, Subhas Chandra Bose was the ardent follower of the teachings of Brahmo Samaj principles. He was sent to English medium school for the school education and his father expected that he must be the high ranking civil servant. As the person among the Indian national freedom movement, Bose was not only the national freedom hero but also the patriot who sacrificed his life for Indian independence. He actively participated in Indian freedom struggle as well as he refused all the white collar jobs of the unjust British government. Two times Subhas Chandra Bose has performed the role of Congress President and eleven time sent to jail for his revolutionary activities against the British rule in India. As it is found that, "The life of Subhas reads like a thrilling saga of most dramatic events. Subhas was truly the greatest hero of India's struggle for freedom" (Ghosh xi). It shows the place of Subhas Chandra Bose in Indian freedom struggle.

Subhas Chandra Bose was the sixth son of Jankinath family. His extraordinary appearance in the family, because he was the middle child of the family and there was increased the feeling of insecurity. "The lack of parental love in his large family taught Subhas the importance of compatibility, although that lack limited both his development as an individual, and any sense of confidence" (Getz 7). This situation was fruitful for building the independent character and personality of Subhas Chandra Bose. As an adult, Subhas has enhanced himself to cope up with the changing situations of the family as well as he understood the present political situation of the British rule in India. When he learnt that, the Indian students were restricted from the scholarship examinations for European gymnasium, he left the missionary school and enrolled in hometown school. There, "He spent long hours in participating yoga, and transcendental meditation, or reading obscure and mystic volumes. Subhas claimed that he reached a true religious insight, which, in turn, fostered a social consciousness" (Getz 8). These ideas from the adulthood life of Subhas Chandra Bose has created the visionary attitudes among his ideology and futuristic vision.

Subhas Chandra Bose was ideologically very strong leader of Indian freedom struggle. He actively opposed the British rule from India. He was fully influenced by the personality and attitude of his father Janakinath Bose. As he wrote, "My father usually had a cloak of reserve round him and kept his children at a distance" (Bose 8). He was fully inspired by the true nationalistic approach regarding the freedom and various movements in India. In his political life, national resurgence and nationalism was the intense passion for building the freedom movement in India. As the member of Indian Freedom Movement, he regularly visiting the office of Indian National Congress and constantly supporting the anti-British rule and ideas of the Congress. The behavior of the teachers to Indian students from the missionary schools was hurt the mind as well as the discriminatory performance from the school has created true nationalism in young mind of Subhas Chandra Bose. This condition has created the, "the strong desire to join Indian schools, where he would feel more at home" (Bose Vol. I 25-26). It was the young zeal to join Indian schools with the national attitude with the mind of Subhas Chandra Bose.

Subhas Chandra Bose was totally influenced by the religious fervor of Sri Aurobindo and the nationalistic vision of Swami Vivekananda. Unlikely, Subhas Chandra Bose was in love of the sacred motherland. Apart from the nationalistic thoughts of Swami Vivekananda, the spirit of renunciation and sacrifice of a rewarding vocation to devote to the yoga and spirituality of Aurobindo has impressed the ideological zeal of Subhas Chandra Bose. He was attracted towards the military as well as direct actions against the British rule. He was the genius student of higher education, where he was successful in Civil Service Examination. But he thoughtfully resigned the British Government Civil Service and decided to join Indian Freedom Movement against the unjust British rule in India. As the student of Cambridge University, he harshly condemned the Jallianwalla Bagh massacre, where hundreds of innocent children, men and woman were badly murdered by the British Government. This event has made the mind of Subhas Chandra Bose to fight with weapons and decided to start *Azad Hind Sena* against the unjust British rule in India.

My concern, however, is with India, and it is my duty as a patriotic Indian to find out and tell my countrymen, the policy of different powers with regard to India. If British Imperialism is defeated and annihilated, India will win her freedom. If on the other hand, British imperialism were somehow to win the war-which however is quite impossible then India's slavery will be perpetuated forever. (Publication Division 129)

This shows the ideas and concern of Subhash Chandra Bose regarding the stand against the British rule in India.

CONCLUSION:

The nationalism was the major aspect of the life and attitude of Subhas Chandra Bose. He has the secular approach regarding the freedom of India. He was the President of Indian National Congress, but not follower of Mahatma Gandhi's non-violence attitude against the British rule in India. His concern was 'tit for tat' with the British Government. He met many great leaders of the World and founded the *Azad Hind Fauz* for fighting with the British government in India. He was all time icon for Indian youths, where he called the Indian youths with '*Tum Muze Khun Do, Main Tumhe Azadi Dunga*' (Donate your power (blood), I'll provide you the Freedom) and '*Jay Hind*'. These slogans are sufficient to show the national fervor of Netaji Subhas Chandra Bose regarding the Indian National Freedom. His work, sacrifice, fighting spirit, attacking attitude is always the

lighthouse for every Indian. He is among the great Indian National Heroes forever. Indian Parliament must learn the international approach of Netaji Subhas Chandra Bose regarding the stand in the present scenario of the World relations. He is an idol for every national leader, and our nation must walk on the strong nationalistic thoughts and ideals of Netaji Subhas Chandra Bose, which will lead India to become the supreme power of the World.

Works Cited:

1. Bose, Subhas C. *Netaji Collected Works Vol.I*. 1st ed., 2007.
2. *Netaji's Life and Writings: An Indian pilgrim or autobiography of Subhas Chandra Bose, 1897-1920*. 1st ed., 1948.
3. Getz, Marshall J. *Subhas Chandra Bose: A Biography*. 1st ed., McFarland, 2015.
4. Ghosh, Ratna. *Netaji Subhas Chandra Bose and Indian Freedom Struggle: Subhas Chandra Bose : his ideas and vision*. 1st ed., Deep and Deep Publications, 2006.
5. Publications Division. *Selected Speeches of Subhas Chandra Bose*. 1st ed., Publications Division Ministry of Information & Broadcasting, 2016.

NETAJI SUBHASH CHANDRA BOSE – ONE OF THE IMPORTANT LEADERS OF FREEDOM FIGHTERS

Dr. Vijaysing Kisanrao Pawar

Assistant Professor, Department of History, Madhukarrao Pawar Arts College Murtizapur, Dist-Akola 444107

Abstract

Many people have played a vital role in bringing independence to the country. The contribution and sacrifices of every freedom fighter and revolutionary are equally important for the liberation of India from British slavery. Shri Bhagat Singh, Rajguru, Sukhdev, Mahatma Gandhi, Savarkar, etc, are the names of many people who worked hard for freedom. Equally important is the name of one of these freedom fighters and the name of Shri Netaji Subhash Chandra Bose as a leading leader of the independence era.

In the present paper, an attempt has been made to review the subject of Shri Netaji Subhash Chandra Bose as one of the leading leaders of the independence period.

Keywords

Netaji Subhash Chandra Bose, Azad Hind Sena (Fauj), Slogans, British, Independent India

Introduction

Many such revolutionaries emerged in the freedom movement of India who made their major contribution in freeing the country from the shackles of independence and forever remained in the hearts of their countrymen. One such revolutionary is Netaji Subhash Chandra Bose, who put everything at stake for the country's independence.

Present paper reveals an overview of Netaji Subhash Chandra Bose in the period of freedom.

Objectives

The main objective of the present research paper is to discuss and overview on Netaji Subhash Chandra Bose life and their contribution in freedom fighting.

Data Source & Methodology

Present paper is mainly based on the secondary source of data and it is collected from previously published papers, articles, books, news papers etc. All the information collected has been properly evaluated and the information presented in the letter has been arranged in its own words.

About Netaji Subhash Chandra Bose

Since childhood, Subhash Chandra Bose, who was lost in the happy environment of the family and separated from the family, was born on 23/01/1897 AD at a place called Cuttack in Orissa state. Father name was Jankinath Bose and mother's name was Prabhavati. Father was well known lawyer of the city.

After his school he joined Ravenshaw Collegiate School. After that he took admission in Presidency College Kolkata but due to his radical nationalist activities he was expelled from there.

Left because of British Slavery Indian Civil Service Job

After being expelled from college, he went to Cambridge University to study engineering. In the year 1919, Bose went to London to prepare for the Indian Civil Services Examination and was selected there. However, Bose resigned from the civil service as he believed that he could not work with the British.

Netaji Raised his Voice Against the British

In the mid-1930s, Bose traveled to Europe. Netaji did research first and then wrote the first part of the book 'The Indian Struggle', in which Netaji Subhash Chandra Bose was included all the freedom movements of the country during 1920 to 1934. Netaji formed the National Planning Commission after being elected the President of the Indian National Congress in the year 1938 (Haripura).

Formation of Indian National Army (Azad Hind Sena)

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

The INA was first formed under the leadership of Mohan Singh and Japanese Major Iwaichi Fujiwara and consisted of Indian soldiers of the British-Indian Army occupied by Japan in Singapore in the Malayan (present-day Malaysia) operation, prisoners were included.

During the period of Second World War, Netaji was established the Azad Hind Fauj (Sena) with the help of Japan to fight against the British Government. The slogan of Jai Hind given by Netaji Subhaschandra Bose has become the national slogan of an India. You give me blood, I will give you freedom, and the slogan was also given by him which still inspires the youth of our country.

The great patriot and skilled leader Subhash Chandra Bose was the most dangerous person for the British. The British government used to find Subhash Bose on the pretext of wearing handcuffs. She did not want to leave them free at any cost. Subhash Chandra established 'Azad Hind Government' on October 21, 1943 with the aim of making India independent by armed revolution and formed 'Azad Hind Fauj'. The logo of this organization was an image of a roaring tiger on a flag.

Getting Help from Japan and Germany Shocked the British

Some historians believe that when Netaji had tried to get help from Japan and Germany, the British government got upset and ordered the detectives to eliminate them in 1941.

Netaji, while addressing the army as 'Supreme Commander' in front of the Town Hall of Singapore, on 5 July 1943, let's go to Delhi! and together with the Japanese army took a fierce front from the British and Commonwealth forces in Imphal and Kohima including Burma.

Netaji Created Provisional Government of Independent India

On 21 October 1943, Subhas Chandra Bose was the chief commander of the Azad Hind Fauj and from this authority he formed the provisional government of an independent India, which was recognized by the governments of 11 countries including Germany, Japan, Philippines, Korea, China, Italy, Manchukuo as well as Ireland. Japan grants the Andaman and Nicobar Islands to this provisional government. Netaji went towards islands and renamed them again.

In 1944, the Azad Hind Fauj attacked the British again and liberated some Indian territories from the British. The war of Kohima was a fierce battle fought from Fourth of April 1944 to Twenty two June 1944. In this war, the army of Japan had to pull back, and that proved a turning point.

Mahatma Gandhi was called 'Father of the Nation' on Azad Hind Radio

Azad Hind Radio was started in Germany in the year 1942 under the control of Netaji Subhash Chandra Bose. The purpose of this radio was to spread propaganda to the Indians to fight for getting independence from the British.

On this radio, Bose addressed Mahatma Gandhi as the 'Father of the Nation' on July 6, 1944.

Netaji Passed Away on August 18, 1945

He died in a plane crash in Japan-ruled Formosa (now Taiwan) on 18/08/1945 However, Netaji's death is still in controversy. Some files of Netaji are still being searched to find out the real cause of his death.

An Overview:

Netaji Subhash Chandra Bose was believed that armed rebellion could be the only way to end the British rule from India. On this ideology, he continued throughout his life and he raised an army that had the courage to compete with any army in the world.

Courageous soldier, a best player of politics, Subhash Chandra Bose communicated the importance of freedom in the public consciousness very effectively. Whether the proletariat, the youth, the student, as well as women—in all classes he aroused the essential consciousness of active cooperation in the freedom movement.

Subhash Chandra Bose has resumed India's freedom struggle with some slogans "Give me blood, I give you freedom", "Let's go to Delhi" and "Joy Hind". His enthusiastic slogans helped unite the whole of India. These are some of the slogans that still remind us of our national unity.

Netaji Subhash Chandra Bose, gave the slogan of "Jai Hind" to the India and faced the British rule with the same challenge, is taken with great respect and reverence among the great revolutionary heroes of India's freedom fighting. There is no other example like the way Subhash Chandra Bose brawled the British with utmost fearlessness by armed measures. That is why his whole life is still a source of ideal for the youth.

REFERENCES:

1. Bose Sisir K and Bose Sugata (1997), "The Indian Struggle 1920-1942: Subhash Chandra Bose", Oxford University Press, Published Date 01/06/1997.
2. Jha Sanjiv Kumar (2021), "Netaji Subhash Chandra Bose: A Great Revolutionary Who Did Not Want To Compromise With the British At Any Cost", Published Article in 'News Desk, Amar Ujala, New Delhi', Date 23 Jan 2021
3. "Netaji Subhashchandra: Independent Soldiers of Slave India", Published Article in 'Jagran Blog', (Retrieved from www.jagran.com).

CONTRIBUTIONS OF NETAJI SUBHASH CHANDRA BOSE IN INDIA'S FREEDOM STRUGGLE

Dr. Nutan Vishnudas Chouhan

Head of the Deptt. of Political Science, Manoharbai Patel College, Sakoli, Dist. Bhandara Maharashtra

Netaji Subhas Chandra Bose is not only a national hero but a true patriot who sacrificed his whole life to liberate the sufferings of Indian masses from the shackles of British imperialism. Though, he had passed ICS exam (Indian Civil Service) he refused the coveted luxurious white color job and dedicated his life for India's freedom struggle. He was a keen observer of not only Indian society but also Japanese and European societies. Due to his constant travel within the country and abroad, he was clearly aware of several social problems persisting and its magnitude. He had clarity about the intentions of British colonial rule. He had been twice elected as the President of the Indian National Congress, was put behind the bars for eleven times and had escaped from house arrest on the eve of Second World War. During a time, when transportation facility was very meager and not up to the extent of present-day world, he traveled all the way to Afghanistan and finally to Germany in disguise of Orlando Mazotta. There Subhas Chandra Bose started mobilizing the masses through his radio lectures. His lectures were so popular, that, it is said, in terms of contribution to India's freedom struggle and popularity, Mr. Bose is next only to Mahatma Gandhi, the Father of the Nation. Netaji Subhas Chandra Bose had carried out a perilous 90 days long submarine journey and reached Far East, where he formed the Azad Hind Government and its dedicated self-reliant provincial military force, the Indian National Army (I.N.A). He could mobilize the non-resident Indians and during the 2nd World War, nine independent countries gave recognition to Mr. Bose's government in exile. Subhas Chandra Bose's charismatic personality had attracted a number of contemporary political personalities in Europe and in East Asia and Bose was revered by them as Netaji (our respected leader as called by non-resident Indians). Bose's army had hoisted the tri-colour Indian flag in the Indian territory. This paper is an attempt to highlight the important contributions of Subhash Chandra Bose, in India's freedom struggle.

Subhas Chandra Bose was born on 23rd January 1897 in Cuttack, Orissa Division, Bengal Province, to Prabhavati Dutt Bose and Janakinath Bose, an advocate by profession, belonging to a Kayastha family. He was the ninth in a family of 14 children. His family was pretty well off. He was admitted to the Protestant European School (presently Stewart High School) in Cuttack and then shifted to the Ravenshaw Collegiate School. After securing the second position in the matriculation examination in 1913, he was admitted to the Presidency College. He was influenced by the teachings of Swami Vivekananda and Ramakrishna after reading their works at the age of 16. He felt that his religion is more important than his studies.

In those days, the British in Calcutta often made offensive remarks to the Indians in public places and insulted them openly. This behavior of the British as well as the outbreak of World War I began to influence his thinking. Despite, he was ranked fourth in the Indian Civil Services Exam (ICS) and got selected for the administrative job, he rejected the most coveted job because according to Subhash Chandra Bose, accepting that ICS job offer, is nothing but serving the British. He resigned from his civil service job and returned to India. He started the newspaper 'Swaraj' and took

charge of publicity for the Bengal Provincial Congress Committee. His mentor was 'ChittaranjanDas' who was a spokesman for aggressive nationalism in Bengal. In the year 1923, Bose was elected as the President of All India Youth Congress and also the Secretary of Bengal State Congress. He was also the editor of the newspaper "Forward", founded by Chittaranjan Das. When, Chittaranjan Das was elected as Mayor of Calcutta Municipal Corporation in 1924, Bose worked as its CEO.

In a roundup of nationalists in 1925, Bose was arrested and sent to prison in Mandalay, where he contracted tuberculosis. In 1927, after being released from prison, Bose became general secretary of the Congress party and worked with Jawaharlal Nehru for independence. In late December 1928, Bose organised the Annual Meeting of the Indian National Congress in Calcutta. His most memorable role was as General Officer Commanding (GOC) Congress Volunteer Corps. ACTIVE PARTICIPATION IN FREEDOM STRUGGLE The towering charisma of Netaji Subhash Chandra Bose as a military leader, puts him at the fore front of Indian independence movement. Being a great orator, prolific writer and an epitome of simple living and great thinking, he was always known as a man who always practiced, what he preached. Infact he was the first Prime Minister of India in exile and supreme commander of INA. During and after the 2nd World War, Bose's patriotic attitude, academic excellence, authorship, and journalistic approach was highly appreciated. The first Indian Nobel laureate, Rabindra Nath Tagore had adored Bose as Deshnyak country's National hero, while Mahatma Gandhi called him as "Patriot of patriots, prince of patriots. During the mid-1930s Bose travelled in Europe, visiting Indian students and European politicians, including Benito Mussolini. He observed party organisation and saw communism and fascism in action. In this period, he also researched and wrote the first part of his book '**The Indian Struggle**', which covered the country's independence movement in the years 1920–1934.

Although it was published in London in 1935, the British government banned the book in the colony out of fears that it would encourage unrest. By 1938 Bose had become a leader of national stature and agreed to accept nomination as Congress President. He stood for self-governance, including the use of force against the British. This meant a confrontation with Mahatma Gandhi, who in fact opposed Bose's presidency, splitting the Indian National Congress party. The rift also divided Bose and Nehru. Bose appeared at the 1939 Congress meeting on a stretcher. He was elected president once again over Gandhi's preferred candidate PattabhiSitaramayya. Later due to enraging internal politics, he resigned.

On 22nd June 1939 Bose organised the 'All India Forward Bloc' a faction within the Indian National Congress. Bose advocated a campaign of mass civil disobedience to protest against Viceroy Lord Linlithgow's decision to declare war on India's behalf without consulting the Congress leadership. He was thrown in jail by the British but was released following a seven-day hunger strike. Bose's house in Calcutta was kept under surveillance by the criminal investigation department. Bose's arrest and subsequent release set the scene for his escape to Germany, via Afghanistan and the Soviet Union. In Germany, he was attached to the Special Bureau for India and was responsible for broadcasting on the German-sponsored Azad Hind Radio. He founded the 'Free India' Center in Berlin and created the Indian Legion (consisting of some 4500 soldiers) out of Indian prisoners of war who had previously fought for the British in North Africa prior to their capture by Axis forces. In 1943, Bose left for Japan. After reaching Japan, Subhash Chandra Bose took over the leadership of Indian Independence League.

Bose was able to reorganise the fledgling army and organised massive support among the expatriate Indian population in south-east Asia, who lent their support by both enrolling in the Indian National Army, as well as financially in response to Bose's call for sacrifice for the independence cause. Netaji was the early champion of 'Women rights' and 'Women empowerment', who strongly believed that participation of women in freedom struggle is very important. Being a great devotee of mother goddess – Durga, his ideas about 'Women Empowerment' were not simply not only ideas or lip service, instead he proved the fact by establishing the world's first all women regiment within Indian National Army. He strictly instructed the trainers to avoid inadvertent use of rough and vulgar language, while training the ladies, whom Netaji referred as 'Rani's'. Indian National Army had a separate women's unit, the 'Rani of Jhansi Regiment' (named after Rani Lakshmi Bai of Jhansi, who fought against Britishers) headed by Capt. Lakshmi Swaminathan, which is seen as a first of its kind in Asia.

This was remarkably one of the greatest achievements to induct traditional home bound Indian girls and women as combat soldiers. Known for his motivational speeches, Bose, most famous quote was "Give me blood and I shall give you freedom". This motivated many youngsters to be a part of freedom movement against British imperialism. The INA's first commitment was in the Japanese thrust towards Eastern Indian frontiers of Manipur. INA's special forces, the Bahadur Group, were involved in operations behind enemy lines both during the diversionary attacks in Arakan, as well as the Japanese thrust towards Imphala and Kohima. On the Indian mainland, an Indian Tricolour, modelled after that of the Indian National Congress, was raised for the first time in the town of Moirang, in Manipur, in northeastern India. The adjacent towns of Kohima and Imphal were then encircled and placed under siege by divisions of the Japanese Army, working in conjunction with the Burmese National Army, and with Brigades of the INA, known as the Gandhi and Nehru Brigades. This attempt at conquering the Indian mainland had the Axis codename of '**Operation UGo**'. The Japanese also took possession of Andaman and Nicobar Islands in 1942 and a year later, the Provisional Government and the INA were established in the Andaman and Nicobar Islands with Lt. Col. A. D. Loganathan appointed its Governor General. The islands were renamed Shaheed and Swaraj. However, the Japanese Navy remained in essential control of the island's administration. Netaji Subhash Chandra Bose's efforts of social reforms took off in full-fledged manner on a foreign soil as he took over as Prime Minister of India in exile and supreme commander of the Indian National Army. True to his secular and egalitarian outlook, his policy decisions and actions initiated a series of social reforms.

For the first time in the Modern History of India, inter dining of Indian soldiers and officers belonging to all castes and religion was introduced. This practice was encouraged against 'Caste system' prevailing in Indian society. Soldiers of Azad Hind Fauz or Indian National Army, were served food cooked in the common kitchen and shared space in common barracks. These are the first successful steps in breaking the shackles of untouchability prevalent in Indian society. Celebrating all religious festivals were introduced in Indian National Army. One of the popular National salute "Jai Hind" was coined and popularized by him as National Salutation. The Marching song of Indian National Army "Kadam Kadam Badayeja" has been incorporated by Indian Armed Forces later. As per the belief Netaji Subhas Chandra Bose died in plane accident. The death occurred from third-degree burns on 18th August 1945, after his overloaded Japanese plane crashed in Japanese-ruled Formosa (now Taiwan). For his immense contribution to India's freedom struggle, Netaji Subhash

Chandra Bose was featured on the postage stamps in India from 1964, 1993, 1997, 2001, 2016 and 2018. Netaji Subhas Chandra Bose International Airport at Kolkata, Netaji Subhash Chandra Bose Island, formerly Ross Island and many other institutions in India are named after him.

REFERENCES :

1. Bhagyaratna, D. (2015). Netaji Subhash - A tale of a true leader in freedom struggle. International Journal for Historical Studies, P. 435-439.
2. Gopalan, A. (2016). Netaji Subhash Chandra Bose: Contributions of a revolutionary to Indian Social reforms and Indian Industrial Reforms. P. 69-85.
3. R, D. R. (2014). Role of Netaji in Freedom Struggle - a Study. International Journal of Social sciences, P. 118-121.
4. Wikipedia. Retrieved August Tuesday, 2017, from Wikipedia, the free encyclopedia: <https://en.wikipedia.org/wiki/SubhasChandraBose>.

NETAJI SUBHASHCHANDRA BOSE AND HIS HALLUCINATION OF IDEAL EDIFICATION POLICY

Dr. Manish Deshpande

Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded-431601

ABSTRACT:

Even though, quite a lot of Education Commissions are employed by the government, the condition on the root level has not been altered significantly. Ideas about an ideal education policy for free India can be gathered from Subhashbabu's life history. The philosophy underlying his thoughts on an ideal education policy is not based on conjecture or blank theorization, but is instituted on his own familiarities in school and college.

INTRODUCTION:

Bose's earliest experience of recognized education began with his authorization in Baptist Mission's European Protestant School, Cuttack, in 1902. The school was run mainly by European and Anglo-Indian boys and girls with 15 percent reservation for Indian scholars. The principal and a few other staff members were from England. The majority of the teachers were English and Indian. The school curriculum was so structured that students 'learned a lot about the country and the history of Great Britain, but equally very little about India'. In short, the purpose of establishing such a curriculum, as Bose brings to a close, is 'to make us as English in our mental advance as probable' without knowing whether it is compatible with Indian conditions and the treatment given to the Indian students at school.

During the school days Bose observed that 'we read eagerly for whatever we could get and fully complied with the school system, as some students did.' unfinished 'From this point of time only with the help of an old concept where I can now analyze some of the things that used to work'. As a result of his experiments, he concluded that in India 'an education system that ignores the conditions of the Indians, the needs of the Indians, and the history of the Indians and the welfare of the people is by no means a science to recommend to any reasonable support'. He proposed that 'lower education should be 'national,' it should have roots in the ground. We must get rid of our mental pabulum in the culture of our country. How can that be if a person is being transplanted at a very young age? '

Bose was opposed to the opening of Indian schools on the eve of English public schools. Numerous Indians open these schools thinking that English education facilitates to put East and West together. They disagreed that such education facilitates anyone to turn out to be a global resident. Bose warned that if those 'who face the problem of children's education in India' do not consider the 'unusual influences that shape a child's mind' and continue to follow the English education model, then 'it is possible in a country like India and especially in families where flexibility, denominations, sects, or class influences dominate, so that they can grow into maturity and earn higher University degrees without being truly liberated. Therefore, it is not uncommon for someone to be upset at social or family meetings. '

Even with a college education, Bose commented, 'I actually did not gain wisdom but discipline and wisdom and a critical attitude'. However, higher education in India should aim for a program that helps its students gain the wisdom and application of what they learn in colleges and

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

universities. Regarding going abroad to study, Bose had the notion that 'Indian students should only go abroad once they have reached a certain level of maturity. In other words, as a rule, they should leave after graduation. Thus they can easily make full use of their foreign residency'. Bose encouraged students' active participation in politics as, for the first time, they 'could not see the critical issue of how to achieve our political freedom'. Second, 'If, in India, students do not play a significant role in politics, where do we come from to hire our political workers and where will we train them?'

CONCLUSION:

“Subhash babu envisioned the modern India we see today. He had a vision for India that was far ahead of its time.” Bose realized that education is a great force in bringing about a sense of national unity and solidarity. He was in favour of a common educational policy with a common script which should be 'Roman Script', the common lingua franca being Hindusthani. In regard to primary education, Bose was deeply influenced by the kindergarten system in Germany and Scandinavia and the Nursery School of England. He was in favour of visual or sensory method of education. Vivekananda's concepts of man - making and character - building elements in education influenced Bose so much that, he wanted men of character to free India from the foreign domination. Bose firmly believed that no educational plan would be successful without a comprehensive system of teachers' training. His religious and spiritual propensity was further elevated in contact with the teachings of Ramkrishna Paramahansa and Vivekananda. He always had a small copy of Bhagavat Gita in the breast pocket of his field uniform. Subhas Chandra Bose accepted Upanishadic concept of 'Tyaga' and imbibed the ideal of renunciation for self-realisation. He became determined to work ceaselessly for the benefit of the country and its toiling masses.

REFERENCES:

1. Gilbert, Martin (2009), *The Routledge Atlas of the Second World War, Second Edition*, Routledge, p. 227, [ISBN 978-0-415-55289-9](#), Bose died in a plane crash off Taiwan, while being flown to Tokyo on 18 August 1945, aged 48. For many millions of Indians, especially in Bengal, he remains a revered figure
2. Huff, Gregg (2020), *World War II and Southeast Asia: Economy and Society under Japanese Occupation*, Cambridge University Press, p. xvi, [ISBN 978-1-107-09933-3](#), [LCCN 2020022973](#), *Chronology of World War II in the Pacific: 18 August 1945 Subhas Chandra Bose killed in a plane crash in Taiwan.*
3. Sandler, Stanley, ed. (2001), "Bose, Subhas Chandra (1897–1945)", *World War II in the Pacific: An Encyclopedia*, Garland Publishing/Routledge, p. 185, [ISBN 0-8153-1883-9](#), *Even after the Japanese surrender, Bose was determined to carry on the Free India movement and planned to return to the Subcontinent, despite his renegade status among the British. But on August 18, 1945, the airplane carrying him from Darien to Manchukuo crashed on take off from an airfield in Formosa, and Bose was killed.*
4. Bennet, Brad (1997), "Bose, Subhas Chandra (1897–1945)", in Powers, Roger S.; Vogeles, William B. (eds.), *Protest, Power, and Change: An Encyclopedia of Nonviolent Action from ACT-UP to Women's Suffrage*, London and New York: Routledge, p. 48, [ISBN 0-8153-0913-9](#), *Bose, Subhas Chandra (1897–1945): Charismatic socialist member of the Indian National Congress and radical anti-imperialist. Bose was born on January 23, 1897, in Cuttack, Bengal, India, and was killed in a plane crash on August 18, 1945.*
5. Markovits, Claude (2021), *India and the World: A History of Connections, c. 1750–2000*, Cambridge University Press, p. xix, [doi:10.1017/9781316899847](#), [ISBN 978-1-107-18675-0](#), [LCCN 2021000608](#), [S2CID 233601747](#), *Chronology 1945: Indian Army play a major role in the liberation of Burma and Malaya from Japanese occupation; Indian troops sent to receive Japanese capitulation in the Dutch East Indies involved in clashes in Surabaya with Indonesian nationalists opposed to the return of the Dutch; in Indochina, Indian troops help the French re-establish control over Saigon and the south of Vietnam; death of Subhas Bose in a plane crash in Taiwan.*

भारत की आजादी में नेताजी सुभाष चंद्र बोस का योगदान

डॉ. आर नागेश (Ex-Army)

हिन्दी विभागाध्यक्ष, संत आग्रेस कालेज (स्वायत्त) मंगलूर (कर्नाटक)-575002

प्रस्तावना:

भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम में अनेक वीर सपूतोंने अपने देशको ब्रिटिश शासनसे मुक्त कराने के लिए अपनी जान की परवाह किये बिना संघर्ष किया और अन्तमें विजय प्राप्त की। वह सभी देशभक्त वन्दनीय और सम्मान योग्य हैं किन्तु उनमेंसे कुछ ऐसे हैं जिनका स्मरण मन-मस्तिक में आते ही हमें गर्व का अनुभाव होने लगता है। उन्हीं में से एक हैं नेताजी सुभाषचंद्र बोस।

जन्म और शिक्षा :

नेताजी सुभाष चंद्र बोस का जन्म 23 जनवरी 1897 को उड़ीसा में कटक के एक संपन्न बंगाली परिवार में हुआ था। बोस के पिता का नाम 'जानकीनाथ बोस' और माँ का नाम 'प्रभावती' था। जानकीनाथ बोस कटक शहर के मशहूर वकील थे। प्रभावती और जानकीनाथ बोस की कुल मिलाकर 14 संतानें थी, जिसमें 6 बेटियाँ और 8 बेटे थे। सुभाष चंद्र उनकी नौवीं संतान और पाँचवें बेटे थे। अपने सभी भाइयों में से सुभाष को सबसे अधिक लगाव शरद चंद्र से था। नेताजी ने अपनी प्रारंभिक पढ़ाई कटक के रेवेंशॉव कॉलेजिएट स्कूल में हुई। तत्पश्चात् उनकी शिक्षा कलकत्ता के प्रेजिडेंसी कॉलेज और स्कॉटिश चर्च कॉलेज से हुई, और बाद में भारतीय प्रशासनिक सेवा (इण्डियन सिविल सर्विस) की तैयारी के लिए उनके माता पिता ने बोस को इंग्लैंड के केंब्रिज विश्वविद्यालय भेज दिया। अंग्रेजी शासन काल में भारतीयों के लिए सिविल सर्विस में जाना बहुत कठिन था किंतु उन्होंने सिविल सर्विस की परीक्षा में चौथा स्थान प्राप्त किया।

स्वतन्त्रतासंग्राममें योगदान :

देश की आजादी में अपना सर्वस्व न्योछावर करने वाले अनेक महापुरुष हुए हैं। ऐसी ही महान विभूतियों में से एक, सुभाष चन्द्र बोस, महात्मा गाँधी ने नेताजी को देशभक्तों का देशभक्त कहा था। मी विवेकानंद को अपना आर्दश मानने वाले सुभाष चन्द्र बोस जब भारत आए तो रविन्द्रनाथ टैगोर के कहने पर सबसे पहले गाँधी जी से मिले थे।

महात्मागाँधी जी से पहली मुलाकात मुम्बई -

गाँधी जी से पहली मुलाकात मुम्बई में 20 जुलाई 1921 को हुई थी। गाँधी जी की सलाह पर सुभाष कोलकता में दासबाबू के साथ मिलकर आजादी के लिये प्रयास करने लगे। जब दासबाबू कोलकता के महापौर थे, तब उन्होंने सुभाष चन्द्र बोस को महापालिका का प्रमुख कार्यकारी अधिकारी बनाया था। अपने कार्यकाल के दौरान सुभाष बाबु ने कोलकता के रास्तों का अंग्रेजी नाम बदलकर भारतीय नाम कर दिया था। संभ्रात परिवार के होने के बावजूद भी उनका झुकाव सांसारिक धन, वैभव या पदवी की ओर नहीं था। मित्रगण उन्हें सन्यासी पुकारते थे। सुभाष चन्द्र बोस को उनके घर वाले विलायत पढने के लिये इस आशा से भेज था कि सुभाष आई. सी. एस. की उच्च परीक्षा पास करके बड़ी सरकारी नौकरी करेंगे और परिवार की समृद्धि एवं यश की रक्षा करेंगे किन्तु जिस समय वे

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

विलायत में थे, उसी समय अंग्रेजी सरकार के अन्यायपूर्ण नियमों के विरुद्ध गाँधी जी ने सत्याग्रह संग्राम छेड़ हुआ था। सरकार के साथ असहयोग करके उसका संचालन कठिन बनाना, इस संग्राम की अपील थी। गाँधी जी से प्रभावित होकर सुभाष अपनी प्रतिष्ठित नौकरी छोड़कर असहयोग आंदोलन में शामिल हो गये। आई. सी.एस.की परिक्षा पास करके भी सरकारी नौकरी छोड़ देने वाले सबसे पहले व्यक्ति सुभाष चन्द्र बोस थे। अनेक इष्ट मित्रों ने और स्वयं ब्रिटिश सरकार के भारत मंत्री ने उनको ऐसा न करने के लिये बहुत समझाया, किन्तु कलेक्टर और कमिश्नर बनने के बजाय सुभाष चन्द्र बोस को मातृ भूमि का सेवक बनना ज्यादा श्रेष्ठ लगा।

महात्मा गाँधी और सुभाष चंद्रबोस के विचार भिन्न-भिन्न -

1921 में भारत में बढ़ती राजनीतिक गतिविधियों का समाचार पाकर बोस ने अपनी उम्मीदवारी वापस ले ली और शीघ्र भारत लौट आए। सिविल सर्विस छोड़ने के बाद वे भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के साथ जुड़ गए। सुभाष चंद्र बोस महात्मा गांधी के अहिंसा के विचारों से सहमत नहीं थे। वास्तव में महात्मा गांधी उदार दल का नेतृत्व करते थे, वहीं सुभाष चंद्र बोस जोशीले क्रांतिकारी दल के प्रिय थे। महात्मा गाँधी और सुभाष चंद्र बोस के विचार भिन्न भिन्न थे लेकिन वे यह अच्छी तरह जानते थे कि महात्मा गाँधी और उनका मकसद एक है, यानी देश की आजादी। सबसे पहले गाँधीजी को राष्ट्रपिता कह कर नेताजी ने ही संबोधित किया था।

1938 में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस का अध्यक्ष निर्वाचित होने के बाद उन्होंने राष्ट्रीय योजना आयोग का गठन किया। यह नीति गाँधीवादी आर्थिक विचारों के अनुकूल नहीं थी। 1939 में बोस पुन एक गाँधीवादी प्रतिद्वंदी कोहरा कर विजयी हुए। गांधी ने इसे अपनी हार के रूप में लिया। उनके अध्यक्ष चुने जाने पर गांधी जी ने कहा कि “बोस की जीत मेरी हार है” और ऐसा लगने लगा कि वह कांग्रेस वर्किंग कमिटी से त्यागपत्र दे देंगे। गाँधी जी के विरोध के चलते इस ‘विद्रोही अध्यक्ष’ ने त्यागपत्र देने की आवश्यकता महसूस की। गांधी के लगातार विरोध को देखते हुए उन्होंने स्वयं कांग्रेस छोड़ दी।

बंगाल के श्रेष्ठ नेता चितरंजनदास -

बंगाल के श्रेष्ठ नेता चितरंजन दास गाँधी जी के आह्वान पर अपनी लाखों की बैरस्टरी का मातृ भूमि के लिये त्याग कर चुके थे। सुभाष बाबु के त्याग को सुनकर उन्हें बहुत खुशी हुई। चितरंजन दास देशबन्धु के त्याग से सुभाष भी बहुत प्रभावित हुए थे। सुभाष बाबु देशबन्धु को अपना राजनीतिक गुरु मानते थे और उनके प्रति अत्यंत आदर और श्रद्धा का भाव रखते थे। सुभाष चन्द्र बोस के ओजस्वी भाषणों से हजारों विद्यार्थी, वकील, सरकारी नौकर गाँधी जी के आंदोलन में शामिल हो गये। सुभाष बाबु के तेज प्रवाह से डर कर अंग्रेज सरकार ने चितरंजन दास और सुभाष को 6 महीने कैद की सजा सुनाई। सुभाष, भारत माँ की आजादी के साथ ही अनेक सामाजिक कार्यों में दिल से जुड़े थे। बंगाल की भयंकर बाढ़ में घिरे लोगों को सुरक्षित स्थान पर पहुँचाना, उनके लिये भोजन वस्त्र आदि का प्रबंध स्वयं करते थे। उनके परिश्रम को देखकर सरकारी अधिकारी भी प्रशंसा किये बिना न रह सके। समाजसेवा का कार्य नियमित रूप से चलता रहे इसलिये उन्होंने “युवक - दल” की स्थापना की थी। कुछ समय पश्चात युवक दल ने किसानों के हित में कार्य आरंभ किया जिसका लक्ष्य, किसानों को उनका हक दिलाना था।

अंग्रेजी सरकार भयभीत -

सुभाष बाबु के प्रभाव से अंग्रेजी सरकार भयभीत हो गई। अंग्रेजों ने उन पर आरोप लगाया कि वे बम और पिस्तौल बनाने वाले क्रांतिकारियों के साथ हैं। उन्हें कुछ दिन कोलकता की जेल में रखने के बाद मांडले (वर्मा)की जेल में भेज दिया गया, जहाँ 16,17 वर्ष पहले लाला लाजपत को एवं लोकमान्य बाल गंगाधर को रखा गया।

कारावास-

अपने सार्वजनिक जीवन में सुभाष बाबू को कुल ग्यारह बार कारावास हुआ था। राजनीतिक प्रेरणास्रोत देशबन्धु चितरंजन दास के निधन का समाचार, सुभाष बाबू को मांडले जेल में मिला, ये उनके लिये बहुत ही दुःखादायी समाचार था। 11 महिने की कारावास में उनको इतनी तकलीफ नहीं हुई थी, जितनी इस खबर से हुई। देशबन्धु चितरंजन दास की कही बात “बंगाल के जल, बंगाल की मिट्टी, में एक चितरंजन सत्य निहित है।”से सुभाष चन्द्र बोस को कोलकता से दूरी का एहसास होने लगा था। फिर भी जेल में रहने का उनको दुःख नहीं था, उनका मानना था कि भारत माता के लिये कष्ट सहना गौरव की बात है। मांडले जेल में अधिक बीमार हो जाने के कारण सरकार ने उनको छोड़ने का हुक्म दे दिया।

अंग्रेजों को खिलाफ बहुत ही जोशिला भाषण -

कोलकता में वापस भारत की आजादी के लिये कार्य करने लगे। इसी दौरान क्रांतिकारी नेता यतीन्द्रनाथ ने लाहौर जेल में 63 दिन के भूख हड़ताल करके प्राण त्याग दिये। शहीद यतीन्द्रनाथ की शव यात्रा को पूरे जोश के साथ निकाला गया। इस अवसर पर सुभाष बाबू अंग्रेजों को खिलाफ बहुत ही जोशिला भाषण दिया, जिस वजह से उनको पुनः गिरफ्तार कर लिया गया। इस प्रकार जब कई बार जेल भेज कर सरकार थक गई तो उनको नजरबंद कर दिया गया। इस हालत में सुभाष बाबू का स्वास्थ्य पुनः खराब हो गया।

जेल से रिहा करने के बजाय उनको इलाज के लिये स्वीट्जरलैंड भेज दिया गया। विदेश में रह कर भी देश की स्वाधीनता के लिये कार्य करते रहे। पिता की बिमारी की खबर मिलने पर सरकार के मना करने पर भी भारत आये लेकिन जहाज से उतरते ही उन्हें गिरफ्तार कर लिया गया और इस शर्त पर छोड़े गये कि जब तक भारत में रहेंगे किसी राजनीतिक गतिविधि में भाग नहीं लेंगे। पिता के अंतिम क्रियाकर्मों के बाद उन्हें विदेश वापस जाना पड़ा।

कांग्रेस अध्यक्षपद -

दो वर्ष बाद वापस भारत आये किन्तु पुनः पकड़ लिये गये और जब सभी प्रान्तों में कांग्रेसी सरकार बन गई तब जेल से रिहा हो पाये। 1938 में कांग्रेस के सभापति बनाये गये। रविन्द्रनाथ टैगोर, प्रफुलचन्द्र राय, मेधनाद साह जैसे वैज्ञानिक भी सुभाष की कार्यशैली के साथ थे। 1938 में गाँधी जी ने कांग्रेस अध्यक्षपद के लिए सुभाष को चुना तो था, मगर गाँधी जी को सुभाष बाबू की कार्यपद्धति पसंद नहीं आयी। इसी दौरान युरोप में द्वितीय विश्वयुद्ध के बादल छा गए। सुभाष बाबू चाहते थे कि इंग्लैंड की इस कठिनाई का लाभ उठाकर, भारत का स्वतंत्रता संग्राम अधिक तेज कर दिया जाए। उन्होंने अपने अध्यक्षपद के कार्यकाल में इस तरफ कदम उठाना भी शुरू कर दिया था। गाँधी जी इस विचारधारा से सहमत नहीं थे। भगत सिंह को फासी से न बचा पाने पर भी सुभाष, गाँधी जी एवं कांग्रेस से नाखुश थे। इन मतभेदों के कारण आखिरकार सुभाष चन्द्र बोस ने कांग्रेस पार्टी छोड़ दी।

समझौता विरोधी कॉन्फ्रेस

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

कांग्रेस के अधिवेशन के अवसर पर सुभाष बाबू ने “समझौता विरोधी कॉन्फ्रेंस” का आयोजन किया और उसमें बहुत जोशीला भाषण दिया। “ब्लैक हॉल” स्मारक को देश के लिये अपमानजनक बतला कर उसके विरुद्ध आन्दोलन छेड़ दिये। इससे अंग्रेज सरकार ने उन्हें गिरफ्तार कर जेल भेज दिया। जहाँ उन्होंने भूख हड़ताल कर दी आखिर अंग्रेजों को उन्हें छोड़ना पड़ा और उनकी माँग के आगे झुकना पड़ा, जिससे “ब्लैक हॉल स्मारक” को हटाना स्वीकार किया गया। सन् 1941 में जब कोलकाता की अदालत में मुकदमा पेश होना था, तो पता चला कि वह घर छोड़ कर कहीं चले गये हैं। दरअसल सुभाष बाबू वेष बदल कर पहरेदारों के सामने से ही निकल गये थे।

तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूंगा –

भारत छोड़कर वह सबसे पहले काबुल गये तत्पश्चात् जर्मनी में हिटलर से मिले। उन्होंने जर्मनी में “ भारतीय स्वतंत्रता संगठन” और “आजाद हिंद रेडिओ” की स्थापना की थी। जर्मनी से गोताखोर नाव द्वारा जापान पहुँचे। अंग्रेजों के खिलाफ लड़ने के लिये, उन्होंने जापान के सहयोग से आजाद हिन्द फौज का गठन किया और युवाओं का आह्वान करते हुए कहा “तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूंगा।”

बोस का मानना था कि अंग्रेजों के दुश्मनों से मिलकर आजादी हासिल की जा सकती है। उनके विचारों के देखते हुए उन्हें ब्रिटिश सरकार ने कोलकाता में नजरबंद कर लिया लेकिन वह अपने भतीजे शिशिर कुमार बोस की सहायता से वहाँ से भाग निकले। वह अफगानिस्तान और सोवियत संघ होते हुए जर्मनी जा पहुँचे।

सक्रिय राजनीति में आने से पहले नेताजी ने पूरी दुनिया का भ्रमण किया। वह 1933 से 1936 तक यूरोप में रहे। यूरोप में यह दौर था हिटलर के नाजीवाद और मुसोलिनी के फासीवाद का। नाजीवाद और फासीवाद का निशाना इंग्लैंड था, जिसने पहले विश्वयुद्ध के बाद जर्मनी पर एकतरफा समझौते थोपे थे। वे उसका बदला इंग्लैंड से लेना चाहते थे। भारत पर भी अंग्रेजों का कब्जा था और इंग्लैंड के खिलाफ लड़ाई में नेताजी को हिटलर और मुसोलिनी में भविष्य का मित्र दिखाई पड़ रहा था। दुश्मन का दुश्मन दोस्त होता है। उनका मानना था कि स्वतंत्रता हासिल करने के लिए राजनीतिक गतिविधियों के साथ साथ कूटनीतिक और सैन्य सहयोग की भी जरूरत पड़ती है। नेताजी हिटलर से मिले। उन्होंने ब्रिटिश हुकूमत और देश की आजादी के लिए कई काम किए।

आजाद हिन्द फौज -

‘नेताजी’ के नाम से प्रसिद्ध सुभाष चन्द्र ने सशक्त क्रान्ति द्वारा भारत को स्वतंत्र कराने उद्देश्य से 21 अक्टूबर, 1943 को ‘आजाद हिन्द सरकार’ की स्थापना की तथा ‘आजाद हिन्द फौज’ का गठन किया इस संगठन के प्रतीक चिह्न पर एक झंडे पर दहाड़ते हुए बाघ का चित्र बना होता था। नेताजी अपनी आजाद हिंद फौज के साथ 4 जुलाई 1944 को बर्मा पहुँचे। यहीं पर उन्होंने अपना प्रसिद्ध नारा, “तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूंगा” दिया।

हवाई दुर्घटना में निधन -

18 अगस्त 1945 को टोक्यो (जापान) जाते समय ताइवान के पास नेताजी का एक हवाई दुर्घटना में निधन हुआ बताया जाता है, लेकिन उनका शव नहीं मिल पाया। द्वितीय विश्वयुद्ध में जापान की हार के बाद, नेताजी को नया रास्ता ढूँढना जरूरी था। उन्होंने रूस से सहायता माँगने का निश्चय किया था। 18 अगस्त 1945 को नेताजी हवाई जहाज

से मंचूरिया की तरफ जा रहे थे। इस सफर के दौरान वे लापता हो गये। विमान दुर्घटना में नेताजी की रहस्यमयी तरीके से मृत्यु हो गई। नेताजी की मौत के कारणों पर आज भी विवाद बना हुआ है।

निष्कर्ष :

सुभाष चन्द्र बोस ने अपने राजनीतिक जीवन की शुरूआत देश में चल रहे असहयोग आन्दोलन से की थी, उन्होंने भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की सदस्यता हासिल की। 20 जुलाई, 1921 को उनकी मुलाकात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी से भी हुई। लेकिन, वैचारिक समानता न होने के कारण उन्होंने देशबंधु चितरंजन दास के साथ मिलकर बंगाल आन्दोलन का नेतृत्व किया। सुभाष चन्द्र बोस क्रांतिकारी विचारों के व्यक्ति थे। उनके अन्दर असीम साहस, अनूठे शौर्य और अनूठी संकल्प शक्ति का अनंत प्रवाह विद्यमान था। उन्हें वर्ष 1921 में अपने क्रांतिकारी विचारों और गतिविधियों का संचालन करने के कारण पहली बार छह माह जेल जाना पड़ा। इसके बाद तो जेल यात्राओं, अंग्रेजी अत्याचारों और प्रताड़नाओं को झेलने का सिल सिला चल निकला। स्वतंत्रता आन्दोलन के दौरान उन्हें ग्यारह बार जेल जाना पड़ा। इसके साथ ही उन्हें अंग्रेजी सरकार द्वारा कई बार लंबे समय तक नजरबंद भी रखा गया। लेकिन, सुभाष चन्द्र बोस अपने इरादों से कभी भी टस से मस नहीं हुए। इसके लिए, उन्होंने कई बार अंग्रेजों की आँखों में धूल झाँकी और अंग्रेजी शिकंजे से निकल भागे। 1939 में गान्धीजी से मतभेद के कारण सुभाष चंद्र ने कांग्रेस अध्यक्ष पद से इस्तीफा दे दिया। फिर उन्होंने आजाद हिन्द फौज और फॉरवर्ड ब्लॉक की स्थापना की। 18 अगस्त 1945 को एक विमान दुर्घटना में नेताजी की रहस्यमयी तरीके से मृत्यु हो गई।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची –

1. नेताजी (प्रसिद्ध व्यक्तित्व) सुबोध कुमार गर्ग, पृ० 09 जीवनी, मिनी बुक्स, मेरठ संस्करण -2011.
2. क्रान्त,मदनलाल वर्मा(2006) स्वाधीनता संग्राम के क्रान्तिकारी साहित्य का इतिहास 2 (1 सं०) नई दिल्ली: प्रवीण प्रकाशन पृ० 512
3. नेताजी (चित्रमय जीवनी), शिशिर कुमार बोस, नेताजी रिसर्च ब्यूरो, कोलकाता
4. नेताजी संपूर्ण वांमय, खंड - 2, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, नयी दिल्ली, द्वितीय संस्करण - 1997, पृष्ठ - I एवं IA
5. नेताजी संपूर्ण वांमय, खंड - 1, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, नयी दिल्ली, द्वितीय संस्करण - 2009, पृष्ठ 4
6. नेताजी संपूर्ण वांमय, खंड - 12, प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, नयी दिल्ली, संस्करण - 2011, पृष्ठ - 1 एवं 4
7. नेता जी (जीवनी)महान व्यक्तिशिवाशंकर पाण्डेय पृष्ठ 83 , रमेश पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली ...,ISBN 81-86224-97-1

नेताजी सुभाषचंद्र बोस और राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजीका रिश्ता

डॉ. अल्पना वैद्य

सहायक प्राध्यापक, राजनीतिशास्त्र विभाग, हिस्लोप कॉलेज, नागपुर.

संक्षेप:

नेताजी सुभाषचंद्र बोस और राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी, दो पीढ़ियोंके बीच वैचारिक स्तरपर होने वाली पारदर्शी और सम्मानजक कार्य शैली का बेहतरीन प्रमाण है। प्रभावशाली व्यक्तित्वके धनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस का जीवन सम्मानसे जीनेकी न सिर्फ प्रेरणा देता है, बल्कि सम्मानसे जीनेका तरीका भी सिखाता है। नेताजी सुभाषचंद्र बोस और महात्मा गांधी दोनों नेताओं के मत राष्ट्रसेवा में समर्पित थे किंतु उनके साध्य और साधनों में अंतर था इसके बावजूद दोनों एक दूसरे का हृदयसे सम्मान करते थे। वैचारिक मत भेद होते हुए भी दोनों में कभी भी मनभेद नहीं था। दोनों का ही उद्देश्य राष्ट्रसेवा को समर्पित था इसी लिए दोनों एक दूसरे की विचार धारा का सम्मान करते थे। नेताजी सुभाषचंद्र बोस की लड़ाई अंग्रेजों के बजाय उनकी उस मानसिकता से अधिक थी, जो भारतीयों को दासके रूप में देखती थी। पच्चीस वर्षोंके दरम्यान दोनों के संबंधों में तमाम उतार – चढ़ावों के बावजूद परस्पर प्रेम और ज्यादा प्रगाढ़ होता गया।

गांधीजी और नेताजी दोनों विशाल हृदय के स्वामी थे उनके आपसी संबंधों को समझने के लिए उनके बीच घटी विभिन्न घटनाओं के सच्चे और वास्तविक पहलुओंको जानना और समझना आवश्यक है उनके बीच के आत्मीय प्रसंगों का विश्लेषण जरूरी है।

श्री सुभाषचंद्र बोस स्वयं को राष्ट्रसेवा में समर्पित करने के लिए सबसे पहले महात्मा गांधीजी से ही मिले। सुभाषचंद्र बोस जब आई पी एस पद से त्याग पत्र दिए तथा भारतीय राजनीति में प्रवेश किए उस समय गांधीजी भारतीय जनमानसके लोक प्रिय नेता के रूप में उभरकर सामने आ गए थे। सुभाषचंद्र बोस को देशबंधु चित्तरंजन दास से मिलाने का काम महात्मा गांधीने ही किया था लेकिन असहयोग आंदोलन के अचानक समाप्त किए जाने से नाराज मोतीलाल नेहरू और चित्तरंजन दास ने जब कांग्रेस से अलग होकर स्वराज पार्टी बनाली, तो सुभाषबाबू भी स्वराजियों के साथ ही गए। लेकिन वैचारिक मत भिन्नता उन्हें गांधीजीसे अलग नहीं कर सकती थी यह प्रभावशाली गुण सुभाषचंद्र बोस में था। दोनों के ही व्यक्तित्व एक दूसरे के प्रति मतभेद और द्वेष रखने वाले नहीं थे बल्कि एक दूसरे के प्रति आदर भाव था इसका प्रमाण यह है कि सितंबर, 1922 में उत्तर बंगाल में आई बाढ़के दौरान सुभाष बाबू की भूमिका की प्रशंसा करते हुए गांधी लिखते हैं - “जिन्हें आपदा – राहत के काम का जरा भी ज्ञान है, वे जानते हैं कि केवल सेवा करने की इच्छा या रुपये होने से ही काम नहीं चल सकता. उसके लिए ज्ञान और योग्यता की भी जरूरत होती है. (1922 की बाढ़ राहत) के दौरान यथोचित कार्य प्रणाली के द्वारा दो बुराइयां रोकी जा सकीं — एक तो एक ही काम दोबारा करना और दूसरा अकुशल प्रबंधन. समूचे बाढ़ पीड़ित प्रदेश को 50 केन्द्रोंमें बांट दिया गया था. इस विशाल संगठन के अध्यक्ष और कोई नहीं श्रीयुत सुभाषचंद्र बोस थे, जो आज माण्डलेके किलेमें सम्राट के मेहमान हैं.”

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

कलकत्ता नगर निगम का अध्यक्ष रहने के दौरान जब सुभाषबाबू को बिना कोई कारण बताए गिरफ्तार कर लिया गया, तो महात्मा गांधीने ब्रिटिश सरकार के इस रवैयेके खिलाफ एक आलेख लिखा था. 26 मई, 1927 को यंग इंडिया में लिखे इस आलेख में गांधी कहते हैं, 'इस दुःखद मामले से भी अगर जनता कोई सांत्वना की चीज ढूंढ निकालना चाहे, तो उसे एक चीज जरूर मिल जाएगी और वह यह कि अंतिम क्षणतक श्रीयुत सुभाषचन्द्र बोस सरकार द्वारा समय-समयपर रखी गई उन अपमानभरी शर्तोंको बड़ीजवां मर्दिके साथ मानने से इन्कार करते रहे. अब हमें आशा और प्रार्थना करनी चाहिए कि परमात्मा उन्हें फिर स्वस्थ करे और वे चिरकालतक अपने देश की सेवा करते रहें.'

1939 में कांग्रेस अध्यक्ष के चुनाव के बाद गांधीने यह कहा था कि 'पट्टाभिकी हार मेरी हार है'. यह वाक्य एक भ्रम पैदा करता है कि नेताजी बोस और महात्मा गांधीके बीच द्वेष आ गया होगा परंतु 31 जनवरी, 1939 को बारडोली में लिखे गए गांधी का यह संदेश पूरी और सहीबात समझने के लिए आवश्यक हैं यह संदेश चार फरवरी, 1939 को 'यंग इंडिया' में छपा था. इस में गांधी कहते हैं, '...तो भी मैं उनकी (सुभाष बाबू की) विजयसे खुश हूं और चूंकि मौलाना अबुल कलाम आज़ाद द्वारा अपना नाम वापस ले लेनेके बाद डॉ पट्टाभि को चुनाव से पीछे नहटने की सलाह मैंने दीथी, इस लिए यह हार उनसे ज्यादा मेरी है.'

गांधी आगे लिखते हैं, 'इस हारसे मैं खुश हूं.... सुभाष बाबू अब उन लोगोंकी कृपाके सहारे अध्यक्ष नहीं बने हैं जिन्हें अल्पमत गुटवाले लोग दक्षिण पंथी कहते हैं, बल्कि चुनाव में जीतकर अध्यक्ष बने हैं. इससे वे अपने ही समान विचारवाली कार्य-समिति चुन सकते हैं और बिना किसी बाधा या अड़चन के अपना कार्यक्रम अमल में ला सकते हैं.... सुभाष बाबू देशके दुश्मन तो हैं नहीं. उन्होंने उसके लिए कष्ट सहन किए हैं. उनकी राय में उनका कार्यक्रम और उनकी नीति दोनों अत्यंत अग्रगामी हैं. अल्प मत के लोग उसकी सफलता ही चाहेंगे.'

1939 अगस्त, में जब नेताजी सुभाष पटना के दौरे पर थे तो उनके खिलाफ काले झंडे दिखाकर प्रदर्शन किया गया। महात्मा गांधीने इसकी आलोचना की थी. 1940 में जब नेताजी ने कांग्रेस कार्य समितिके फैसलोंसे अलग होकर अकेले ही अपनी योजना पर काम शुरू कर दिया और गिरफ्तार होगए। इस पर 9 जुलाई, 1940 को सेवाग्राम में अपना रुख स्पष्ट करते हुए गांधीजी ने कहा था- '... सुभाष बाबू जैसे महान व्यक्तिकी गिरफ्तारी कोई मामूली बात नहीं है. लेकिन सुभाष बाबूने अपनी लड़ाई की योजना काफी सोच-समझकर और हिम्मत के साथ सामने रखी है. वे मानते हैं कि उनका तरीका सबसे अच्छा है... उन्होंने मुझे बड़ी आत्मीयतासे कहा कि जो कुछ कार्य समिति नहीं करपाई, वे वह सब करके दिखादेंगे. वे विलंबसे ऊबचुके थे. मैंने उनसे कहा कि अगर आप की योजना के फल स्वरूप मेरे जीवन-कालमें स्वराज्य मिल गया तो आप को बधाई का सबसे पहला तार मेरी ओर सेही मिलेगा. आप जब अपना संघर्ष चला रहे होंगे उस दौरान अगर मैं आपके तरीके का कायल हो गया तो मैं पूरे दिलसे अपने नेताके रूपमें आपका स्वागत करूंगा और आपकी सेना में भरती हो जाऊंगा. लेकिन मैंने उन्हें आगाहकर दिया था कि उनका रास्ता गलत है.'

नेताजी सुभाषचंद्र बोस द्वारा सभी धर्मों और जातियों के बीच एकता स्थापित करने की प्रशंसा गांधीजीने की थी। 3 दिसंबर, 1947 को जनरल करिअप्पा के साथ अपनी बातचीत में गांधीजी ने कहा था, 'नेताजी ने आजाद हिन्द फौज की स्थापना कर के एकता का एक सुंदर उदाहरण हमारे सम्मुख रखा कि प्रत्येक हिन्दू, मुसलमान, ईसाई

और पारसी को चाहिए कि वह हिन्दुस्तान को अपना देश माने और एक होकर देश के लिए कार्य करे. उन्होंने इस प्रकार हमारे सम्मुख यह एकता सिद्ध करके दिखाई. '22 मई, 1946 को आजाद हिन्द फौज के अफसरों के साथ बातचीत में गांधीजीने उनकी प्रशंसा करते हुए कहा था- 'आपने अपने दलके हिन्दुओं, मुसलमानों, पारसियों, ईसाइयों, आंग्ल-भारतीयों और सिखों के बीच जो पूर्ण एकता स्थापित की वह कोई छोटी – मोटी उपलब्धि नहीं है.' इनमेंसे एक अफसरने गांधीजी से पूछा, 'अगर सुभाष बाबू विजय प्राप्त करके आपके पास लौटे होते, तो आप क्या करते?' गांधीजीने मुस्कुराते हुए कहा, 'मैंने उनसे कहा होता कि वे आपके हथियार छुड़वा दें और उन्हें मेरे सामने जमा कर दें.'

27 अप्रैल, 1947 को आजाद हिन्द फौज के लोगोंको फिरसे संबोधित करते हुए गांधीजीने कहा था, सुभाष बाबू तो मेरे पुत्रके समानथे. उनके और मेरे विचारों में भलेही अंतर रहा हो, लेकिन उनकी कार्यशक्ति और देश प्रेम के लिए मेरा सिर उनके सामने झुकता है.'

23 अगस्त, 1945 को विमान – दुर्घटना में सुभाषचन्द्र बोस की मृत्युकी खबर सुनकर अगले ही दिन गांधीजी अमृत कौरको पत्र में लिखते हैं - 'सुभाष बोस अच्छे उद्देश्य के लिए मरे. वे निस्संदेह एक देशभक्त थे, भलेही वे गुमराह थे.'

24 फरवरी, 1946 को 'हरिजन' में गांधी लिखते हैं - 'आज़ाद हिंद फौज का जादू हमपर छा गया है. नेताजी का नाम सारे देश में गूंज रहा है. वे अनन्य देशभक्त हैं (वर्तमान काल का उपयोग मैं जान-बूझकर कर रहा हूं.) उनकी बहादुरी उनके सारे कामों में चमक रही है. उनका उद्देश्य महान था, पर वे असफल रहे. असफल कौन नहीं रहा? हमारा काम तो यह देखना है कि हमारा उद्देश्य महान हो और सही हो. सफलता यानी कामयाबी हासिलकर लेना हर किसी की किस्मतमें नहीं लिखा होता. इससे ज्यादा तारीफ मैं नहीं कर सकता, क्यों कि मैं जानता था कि उनका काम विफल होने ही वाला है. और अगर वह अपनी आजाद हिंद फौज को विजयी बनाकर हिंदुस्तान में ले आए होते, तो भी मैंने यही कहा होता, क्यों कि इस तरह आम जनतामें जागृति नहीं फैल पाती...'

'...नेताजी और उनकी फौज हमें जो सबक सिखाती है, वह तो त्याग का, जाति-पातिके भेद से रहित एकता का और अनुशासन का सब कहै. अगर उनके प्रति हमारी भक्ति समझदारी की और विवेक पूर्ण होगी तो हम उनके इन तीनों गुणोंको पूरी तरह अपनाएंगे, लेकिन हिंसा का उतनीही सख्ती से सर्वथा त्याग कर देंगे.... इस लिए मैं कैप्टन शाहनवाज के इस बयान का स्वागत करता हूं कि नेताजी का योग्य अनुयायी बनने के लिए हिन्दुस्तान की धरतीपर आनेके बाद, वे कांग्रेस की सेनामें एक विनीत, अहिंसक सिपाही बनकर काम करेंगे.'

दो अक्तूबर, 1943 को सुभाषचन्द्र बोस ने गांधीजी के जन्मदिन पर बैंकाक रेडियो से संदेश प्रसारित किया था. उसमें नेताजी ने कहा था, '... मन की शून्यता के ऐसे ही क्षणों में महात्मा गांधी का उदय हुआ. वे लाए अपने साथ असहयोग का, सत्याग्रहका एक अभिनव, अनोखा तरीका. ऐसा लगा मानो उन्हें विधाताने ही स्वतंत्रता का मार्ग दिखाने के लिए भेजा था. क्षणभर में, स्वतः ही सारा देश उनके साथ हो गया. हर भारतीय का चेहरा आत्मविश्वास और आशा की चमकसे दमक गया. अंतिम विजयकी आशा फिर सामने थी.... आने वाले बीस वर्षोंतक महात्मा गांधी ने भारत की मुक्ति के लिए काम किया और उनके साथ काम किया भारत की जनताने. ऐसा कहने में जरा भी अतिशयोक्ति नहीं होगी कि यदि 1920 में गांधीजी आगे नहीं आते तो शायद आज भी भारत वैसा ही

असहाय बना रहता. भारत की स्वतंत्रता के लिए उनकी सेवाएं अनन्य, अतुल्य रही हैं. कोई एक अकेला व्यक्ति उन परिस्थितियों में एक जीवन में उतना कुछ नहीं कर सकता था.'

निष्कर्ष :

परस्पर एक दूसरे का हृदय से सम्मान करने वाले बहुआयामी व्यक्तित्व के स्वामी इन दोनों महान नेताओं पर सभी भारतवासियों सदा गौरवान्वित महसूस करते रहेंगे ।

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. इन्डियन इंडिपेंडेंस लीग द्वारा प्रकाशित : ब्लडबाथ ऑन टू दिल्ली, ऑन विदद फाइट
2. खान शाहनवाज : माय मेमोरीज ऑफ आई एन ए ऐंडइट्स नेताजी
3. घोषजे. एन. : नेताजी सुभाषचंद्र बोस
4. हेमेंद्र दास गुप्ता : सुभाषचंद्र बोस
5. प्रतियोगिता दर्पण : "आजाद हिंद फौज से आजादीतक " ; आगरा , अगस्त, 1994 पेज 47
6. पब्लिकेशन डिवीजन, भारत सरकार सिलेक्टेड स्पीचेज ऑफ सुभाषचंद्र बोस, 17 अगस्त 1945 का संदेश
7. देसाई, भुलाभाई : आई.एन.ए.डिफेंस
8. नैय्यर कुसुम : आई.एन.ए.

भारतीय स्वतंत्रता संग्रामके महानायक "नेताजी सुभाषचंद्र बोस"

डॉ.शाहेदा मुनाफ

उर्दू विभाग प्रमुख, राजे छत्रपती कला महाविद्यालय, धामणगांव बढे ता.मोताला, जि.बुलडाणा

“वह आशिक वतन का, वह धरती का शैदा

वह राणा का सानी, वह टिपू का पैकर

तशद्दूद के आगे, भला सर झुकाता,

लहू मे डुबा तो कुछ और निखरा,

वतन की हवाओं का आझाद नगमा,

जमीं का तराना सुनाता रहेगा!!”

[उर्दू कवि : दर्शनसिंग दुग्गल]

प्रस्तावना :-

हमारा मुल्क भारत विरों, बहादुरों, देशप्रेमियों की जन्मभूमी है! यहाँ महात्मा गांधी, पंडित नेहरु, मौलाना आझाद, सरदार पटेल, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम, राणा प्रताप, राजर्षी शाहू महाराज, लोकमान्य तिलक, भगतसिंग जैसे हजारों देशभक्त और देशप्रेमी हुये है! इन मे एक उल्लेखनिय नाम सुभाष बाबू यानी देश के महान सपूत नेताजी सुभाषचंद्र बोस का है! भारत को आझाद कराने मे नेताजी सुभाषचंद्र बोस की भूमिका काफी अहेम है! उन्होने आझाद हिन्द फौज का गठन किया था! जिस ने अंग्रेजी सरकार के छक्के छुडा दिये थे! सुभाषचंद्र बोस युवाओं के प्रेरणा स्रोत थे! उन्होने कहाँ था “तुम मुझो खुन दो मै तुम्हे आझादी दुँगा!” जिस का अर्थ भारतवासियों मे देश के लिए, स्वतंत्रता की प्राप्ती के लिए तन—मन और धन निछावर करने का संदेश था!

जन्म, शिक्षण व कार्य :-

सुभाषचंद्र बोस का जन्म २३ जनवरी १८९७ को उडीसा के कटक शहर मे हुवा था! उनके पिता जानकीनाथ बोस, शहर के मशहूर वकील थे! और माताजी प्रभावती देवी गृहीणी थी! उनकी शिक्षा बी.ए. ऑनर्स विश्वविद्यालय कलकत्ता मे हुयी! उसके पश्चात आय.ए.एस. की शिक्षा इंग्लंड से प्राप्त की थी! नेताजी पर महात्मा गांधी और दुसरे नेताओं का बडा प्रभाव पडा! लोकमान्य तिलक के शब्द “भारतीय विद्यार्थियोंने सरकारी नौकरीयो को अपने जिंदगी का दृष्टिकोन ना बनाकर देश सेवा को अपना दृष्टिकोन बनायें! उन्होने बकीमचंद्र चटर्जी का उपन्यास “आनंद मठ” का अध्ययन किया था! साथ ही देश की सामाजिक व राजनैतिक परिस्थितियों को भी देख रहे थे! अंग्रेजो के अपमानजनक व्यवहार और अत्याचार से भी परिचित हो गये थे!

इन परिस्थितियों को देखते हुये उन्होने सरकारी नौकरी से त्यागपत्र दे दिया और भारतीय स्वतंत्रता आंदोलन में सम्मिलित हो गये! १९२१ मे जब प्रिंस ऑफ वेल्ज का भारत आगमन हुवा था तब उन्होने उसका बहिष्कार किया और अंग्रेज सरकार ने उन्हे बन्दी बना लिया! उन्होने ११ बार जेल यात्रा की! मंडाला जेल की सजा को अपना सौभाग्य मानने हैं क्योँ के जीस जेल मे लोकमान्य तिलक ने “गीता रहस्य” जैसे महान ग्रंथ की रचना की जो जनता को कर्मयोग और भारतीय स्वतंत्रता संग्राम की ओर प्रेरित करती है! मंडेला यात्रा मेरे लिए एक पवित्र यात्रा थी!

नेताजी सुभाषचंद्र बोस एक उत्कृष्ट व जोशिले वक्ता थे! उनके जोशीले भाषण के कारण उन्हे फीर १९३२ मे जेल हुयी और नागपूर जेल मे रख गया! प्रारंभ मे महात्माजी की शांतीप्रिय व

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

अहिंसावादी निती उन्हे ज्यादा प्रिय थी! नेताजी जोशिले, और उत्साही नेता थे! इसलिए उन्होने अपना अलग मार्ग अपनाया 'उन्होने फारवर्ड ब्लॉक की स्थापना की, साथ ही स्वराज पार्टी की जिम्मेदारी संभाली! अंग्रेजो के विरोधी कार्यवाही के मुद्देनजर नेताजी को १९४१ मे उनके घरमे नजरबंद कर दिया गया! १९४१ मे झियाउद्दीन का भेस और नाम रखकर वह पेशावर मार्ग से जर्मनी व जापान पहुँचे, हिटलर और मुसोलीनी से मुलाकात की! रेडियो बर्लिन से भारतीयों के नाम अपना संदेश सुनाया! वही उनकी मुलाकात रास बिहारी बोस से हुयी! उन ही प्रेरणा से १९४२ मे आझाद हिंद फौज या इंडियन नॅशनल आर्मी की स्थापना की! "कदम कदम बडाये जा, खुशी के गित गायेजा" इस संगठन का गीत था साथ ही नेताजी ने कहा था "तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आझादी दूँगा" इस फौज मे विभिन्न समुदाय, व धर्म के लोग शामिल थे! और महिलाएँ भी इस मे शामिल थी!

नेताजी सुभाषचंद्र बोस एक क्रांतिकारी स्वतंत्रता सेनानी थे! छोटी उम्र से ही वह राष्ट्रवादी रहे! अंग्रेजो की भेदभाव निती के खिलाफ वह हमेशा आक्रोश मे रहते थे! उन्होने अपने स्तर पर देश की सेवा के लिए आझाद हिंद सेनाकी बुनियाद डाली! उसके बाद वह कई क्रांतिकारी आंदोलनो मे शामिल हुए और उन्हे ११ बार जेल जाना पडा! एक बार उन्हे बर्मा, म्यांमार की जेल भेज दिया गया, जहाँ वह सक्त बिमार हो गये! एक बार बिमारे मे उन्हे किसी थंडे मुकाम (विदेशमें) इलाज के लिए जाने की सलाह दि गयी! लेकिन उन्होने "परदेश जाने की बजाए तुरुंगमे मरना ही स्विकारा" ऐसा कहते थे!! नेताजी सुभाषचंद्र के बडे भाई एक वकील और भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस के राजनेता थे! शिक्षा प्राप्त करने के बाद नेताजी भी गांधीजी के असहयोग आंदोलन में शामिल हो गये!

नेताजी के एक शिक्षक, पत्रकार और बंगाल काँग्रेस के स्वयंसेवक के रूप मे अपनी सेवाएँ दि! १९२४ मे वह कलमत्ता नगर निगम के मुख्य कार्यकारी अधिकारी (महापौर) नियुक्त हुए! रंजनदास की मृत्यू के पश्चात उन्हे बंगाल काँग्रेस का अध्यक्ष चुना गया, फिर पंडित नेहरु के महासचिव नियुक्त हुये! उन्होने आयडिया ऑफ ए नेशन, फेमस स्पीचेस एन्ड लेटर ऑफ सुभाषचंद्र बोस दि इंडियन स्ट्रगल १९२०-४२, ऐसी पुस्तको की रचना भी की! उनके उपर नेताजी सुभाषचंद्र बोस, हित मेजॅसटीज ओपोनन्ट, नेताजी एन्ड इंडियन फ्रिडम स्ट्रगल जैसी पुस्तके लिखी गयी है!

नेताजी सुभाषचंद्र बोस एक महान देशभक्त व देशप्रेमी थे! देशबंधु सि.आर.दास, महात्मा गांधी, पंडित नेहरु, लोकमान्य तिलक, सरदार वल्लभभाई पटेल, जैसे महापुरुषो की रहेनुमाई व सोबत ने नेताजी मे देशभक्ती को कुटकुट कर भर दिया था! अंग्रेजी शासन के जुल्म व सितम व मनमानी बढती जा रही थी! जनता को बडी कठीनाईयों का सामना करना पड रहा था! तब ही विदेशी माल का बायकाट, प्रथम विश्व युध्द, रोलेट अंधाकानून, और जालयान वाल बाग की कूर घटनाने प्रत्येक भारतीय नागरिक के हृदयमें देशभक्ती, राष्ट्रीय एकता व राष्ट्रप्रेम की ज्योत जला दि थी! प्रत्येक भारतीय अंग्रेज शासन को अपना शत्रू मानने लगा था! इन सब ही मे नेताजी की भाग्यदारी रही! नेताजी तो महान क्रांतिकारी नेता ही थे! उन्होने अपने भारतीय नवजवानों को कहा था "मैं अपनी कलाई पर हथकडीयों और अपने बदनपर लोहे की जंजीरो का बोझ महसूस करता है! यह गुलामी का इताब है! काँग्रेस का काम जरूर जारी रखना चाहिये! क्या हुवा अगर मैं पकडा गया या छोड दिया गया, क्या फर्क पडता है अगर मैं मर जाऊँ या जिंदा रहूँ" और कहते थे "Remember that the greatest crime is to compromise with injustice and wrong" इसलिए वह हमेशा संघर्ष करते रहे! उन्हे नाइंसाफी, जुल्म, ज्यादा, गुलामी, भेदभाव बिल्कुल पसंद नही था! भारतवासियों की सहायता, सेवाओ और आझाद हिंद सेना की सेवाओं के उपरांत ही उन्हे "नेताजी" की उपादी दि थी! उनका बडा आदर व सम्मान करते थे!

निष्कर्ष :-

नेताजी सुभाषचंद्र एक महान सामाजिक व राजनैतिक महानायक थे! उन्होने भारत देश के स्वतंत्रता संग्राम में अपना पुरा जिवन अर्पण कर दिया! स्कूल व कॉलेज के जमाने से ही वह अपने मित्रों, संगीनीयों पर होनेवाले अन्याय के खिलाफ आवाज उठाते थे! उन्हें उनके मित्र अपना नेता मानते थे! नेताजी बड़े जोशिले, बहादुर व क्रांतीकारी पुरुष थे! पहले तो वह आध्यात्मिक गुरु

की तलाश में हिमालय की गोद में निकल पड़े थे! खुब भक्ती व याचना बर्दास्त की लेकीन उसके पश्चात शिक्षा पुरी की, बाद में भारतीय स्वतंत्रता संग्राम के सेवक बन गये! और इतनी कठीनाईयों, परेशानियों, संघर्षों, जेल की संघर्षमय जिवन से गुजरे की आज सुभाष बाबु देश के “भारतरत्न” कहलाते है!

नेताजी सुभाषचंद्र बोस और हमारे वीर पुरुषों, नेताओं, देशभक्तों ने अपने प्राणों की आहूती देकर देशकी एकता, अखण्डता को कायम रखा! नेताजी अच्छी सूझबूझ, बुद्धिमत्ता और साहसवाले पुरुष थे! १९४५ को इस महापुरुष का हवाई जहाज दुर्घटना ग्रस्त हुवा लेकीन आज तक भी उनकी मौत को लेकर कई शंकाएँ जताई जाती है!

“हिम गिरा के चट्टानों सा, पावन इनका जहान है
हमारे दिल में नेताजी का, मत पुछो कितना सम्मान है
अंग्रेजों की नींद उड़ी थी, इस चिते की दहाड से
हिटलर भी जिसे नमन करे, वो बोस मेरा महान है”

—वेद प्रकाश वेदांत

संदर्भ :-

१. बागी सदर उर्दू — दुर्लबसिंग—लोहार
२. भारतरत्न—इंदुमती यार्दी
३. पैलू क्रांतिकारकाचे — डॉ.कृ.पं.देशपांडे—पुणे
४. हमार नेता—डॉ.अ.अजीज ईरफान—औरंगाबाद.

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस और उनकी शिक्षा

प्रा. डॉ. परविंदरकौर महाजन

हिंदी विभाग, नेताजी सुभाषचन्द्र बोस कॉलेज नांदेड

प्रा. डॉ. माधनुरे एस. डी.

महान स्वंत्रता सेनानी सुभाषचंद्र का जन्म 23 जनवरी 1897 को उड़ीसा में हुआ था महान नेता सुभाषचंद्र बोस ने जल्द ही लोगो के दिल में अपनी जगह बना ली और उन्होंने अंग्रेजो भारत छोड़ो के लिए भी लोगो को प्रेरित किया था। वह एक सच्चे देशभक्त थे जिसकी मिसाल आज पूरा देश देता है उनके द्वारा कहा गया नारा जय हिन्द का नारा राष्ट्रीय नारा बन गया जिसकी वजह से वह देश के कई लोगो को इसके लिए प्रेरित कर पाए। सुभाष चंद्र बोस एक प्रेरणादायक व्यक्ति थे इसीलिए हम आपको उनके कुछ बेहतरीन और अनमोल विचार बताते हैं जिन विचारो से उनकी देशभक्ति की भावना झलकती है।

नेताजी सुभाषचन्द्र बोस और उनकी शिक्षा के संदर्भ में कहाँ जाएँ तो वह हमेशा कहते हैं कि शिक्षा कभी भी जीवन में व्यर्थ नहीं जाती। चाहे वह शिक्षा अपने अनुभव से मिली हो या व्यवहार से। वह तमाम पहलुओं का तार्किक या बौद्धिक विश्लेषण करते हैं इसमें वह प्रेम का विश्लेषण करते समय यह कहते हैं कि “अपने चारों ओर मुझे हर चीज प्रेम की अदृश्य डोर से ही संचालित होती नजर आती है ...” “प्रेम करने, पाने या प्रेम की भावना को हृदय में महसूस करके मैं असीम संतुष्टि से भर उठता हूँ, ऐसा लगता है मानो जन्मो जन्मो की प्यास एक पल में मिट गई हो। मुझे यह कहने में कोई हिचक नहीं कि प्रेम ही वह आधारभूत सिद्धांत है जिस पर मैं अपने जीवन को टिकाना चाहता हूँ। जिसके अधर पर मैं जीवन का निर्माण करना चाहता हूँ।”¹ नेताजी का मानना है कि जीवन में बहुत सारी बातें जिनके चलते प्रेम को ही आत्मा का मूल स्वरूप मानने के निष्कर्ष पर पहुंचा देता है क्योंकि मानव जीवन के केंद्र में केवल और केवल प्रेम है। इतना कहने पर भी वह शांत नहीं बैठते बल्कि यह कहते हैं कि मेरे इस सिद्धांत को आप चुनौती दे सकते हैं। यह कहकर कि फिर हमारे चारों ओर इतनी घृणा, इतनी हिंसा इतनी असुन्दरता क्यों है? इस विरोधाभास का स्पष्टीकरण देते हुए वह कहते हैं “बेशक प्रेम मानव जीवन का मूलभूत सिद्धांत है, किन्तु अभी पूरी तरह प्रकट नहीं हो पाया है; यह अभी प्रकट होने की प्रक्रिया में है यह भी शुद्ध से शुद्धतम की ओर अग्रसर है, कम से अधिक की ओर बढ़ रहा है।”² इस तरह उनका मानना यह है कि चाहे लाख बुराई मनुष्य में हो लेकिन अंतिम सत्य यह है कि अंततः मनुष्य एक दूसरे प्रेम ही करेगा यह उनका विश्वास अटल है।

मानव प्रेम के अलवा उनकी सबसे बड़ी शिक्षा देश प्रेम के प्रति दिखाई देती है उनका मानना है “हमारी राह भले ही भयानक और पथरीली हो, हमारी यात्रा चाहे कितनी भी कष्टदायक हो, फिर भी हमें आगे बढ़ना ही है ... सफलता का दिन दूर हो सकता है, पर उसका आना अनिवार्य है”³ यह उस समय की घटना है जो कि ‘आज्ञाद हिन्द सेना’ का निर्माण हो रहा था। नेताजी ने यह शिक्षा दी थी कि आज के बाद हम सब एक दूसरे से अभिवादन करेंगे तो जय हिन्द के नारे से। राष्ट्रगीत के समय या अन्य राष्ट्रीय पर्व पर हम देस के सम्मान में जय हिन्द का नारा लगायेंगे इससे यह कहा जा सकता है कि नेताजी की राष्ट्रीय भावना और राष्ट्रीय शिक्षा नीति कितनी प्रबल थी।

वे अपने जीवन में समय के बहुत पक्के थे युवा पीढ़ी को यह शिक्षा देते नजर आते हैं कि अपने जीवन का समय बर्बाद मत कीजिए यह अपने लिए अथवा अपने देश के लिए उपयोग में लाइए इसलिए वह युवाओं को संबोधित करते हुए कहते हैं कि “व्यर्थ की बातों में समय खोना मुझे जरा भी अच्छा नहीं लगता..मैंने अपने छोटे से

जीवन का बहुत सारा, समय व्यर्थ में ही खो दिया है..|4जीवन में समय का बहुत मूल्य है इसलिए व्यर्थ में इसे जाया मत कीजिए|

निष्कर्ष रूप में कहाँ जा सकता है कि नेताजी की जो शिक्षा नीति रही वह निश्चित तौर पर मानवीय विकास और देश के हित में रही वह हमेशा अपने मूल्यों के प्रति सजग रहते दिखाई देते हैं उनका एक एक कदम मानवीय विकास को प्रेरणा देता दिखाई देता है। चाहे वह प्रेम की बात हो या देश की बात हो या युवा की बात हो हमेशा अपनी भूमिका पर अटल दिखाई देते हैं। इसलिए नेताजी के शिक्षा के प्रति विचार आज भी उतने ही अजरामर हैं जितने की उनके समय में थे।

संदर्भ :-

- 1 सुभासचन्द्र बोस की आत्मकथा – पृ.सं. 168 प्रकाशन – बेतन बुक्स माता मंदिर भोपाल प्रथम संस्करण 2013
- 2 वही. .पृ.सं. 169
- 3 कहानी नेताजींची – य. दि. फडके पृ. सं. 70 प्रकाशन – श्री विद्या प्रकाशन पुणे प्रथम संस्करण 1995
- 4 नेताजीच्या मृत्युचे गूढ ... डॉ. मीना शेटे पृ. सं. 88 प्रकाशन – विश्वकर्मा पब्लिकेशन पुणे प्रथम संस्करण 2016

नेताजी सुभाष चंद्र बोस के विचारों का आज के शिक्षण प्रणाली पर होने वाला प्रभाव एक चिंतन

डॉ. सुनिता यादवराव पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, शिक्षण शास्त्र संकुल स्वा.रा.ती.म.वि.नांदेड

नेताजी सुभाषचंद्र बोस का जन्म उड़ीसा में सन 1897, जानेवारी में हुआ था | उड़ीसा के कटक शहर में हुआ था | नेताजी सुभाषचंद्र बोस ने द्वितीय विश्वयुद्ध के दौरान अँग्रेजों के खिलाफ लड़ने के लिए आझाद हिन्द सेना स्थापना की थी |

शिक्षा:-

सुभाषचंद्र बोस एक सम्राट परिवार में से थे | इसलिए उनको एक अच्छी शिक्षा मिली | कलकत्ता के स्कॉटिश चर्च कॉलेज से सुभाषचंद्र बोस ने दर्शनशास्त्र में स्नातक की डिग्री प्राप्त की थी | सुभाषचंद्र बोस 1919 में वे भारतीय प्रशासनिक सेवा की तैयारी के लिए इंग्लैंड पढ़ने गए थे | भारतीय प्रशासकीय सेवा के लिए सन 1920 में उन्होंने आवेदन किया और इस परीक्षा में उन्होंने चौथा स्थान प्राप्त किया | सुभाषचंद्र बोस बहुत भावनात्मक थे | जब जालियनवाला बाग नरसंहार उन्होंने देखा तो उनको मन व्यथित और व्याकूल हो गया और इसी कारण उन्होंने 1921 में प्रशासनिक सेवा से इस्तीफा दे दिया |

आजाद हिंद फौज का गठन:-

सुभाषचंद्र बोस ब्रिटीशराज को भारत से निकालने के लिए जर्मनी और जपान देशों से मदद की गुहार लगायी | जनवरी 1942 में उन्होंने रेडिओ बर्लिन से प्रसारण करना शुरू किया जिससे भारत के लोगों में उत्साह और प्रेरणा प्राप्त हुई | सन 1943 में वो जर्मनी से सिंगापुर आए | पूर्वी एशिया पहुँचकर उन्होंने रास बिहारी बोस से स्वतंत्रता आन्दोलन कमान लिया और आजाद हिंद फौज का गठन किया | और तुम मुझे खुन दो मैं तुम्हें आजादी दूँगा | ऐसा नारा दिया और इसके बाद सुभाषचंद्र बोस को नेताजी कहा जाने लगा

'दिल्ली चलो' नारा:-

द्वितीय विश्वयुद्ध के दौरान आझाद हिन्द फौज ने जापानी सेना के सहयोग से भारत पर आक्रमण किया | अपनी आझाद हिन्द फौज को प्रेरित करने के लिए नेताजी ने दिल्ली चलो का नारा लगाया | दोनों फौजों ने अँग्रेजों से अंदमान और निकोबार द्विप जीत लिये | यह द्विप आर्जी हुकुमते आजाद हिन्द के अनुशासन में रहे | नेताजी ने इन द्विपों को 'शहीद द्विप और स्वराज द्विप' ऐसे नाम दिये |

सुभाषचंद्र बोस के जन्मदिन को पराक्रम दिवस के रूप से सम्मानित किया जाता है | नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वामी विवेकानंद को अपना गुरु मानते थे | वे उनकी वद्वारा कही गई बातों को बहुत अनसरण करते थे | नेताजी को अपनी देश के प्रति बहुत प्रेम था | नेताजी एक नौजवान सोच करने वाले व्यक्ति थे | इसकी वजह से वे युथलीडर के रूप में चर्चित हो गये थे |

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

सुभाषचंद्र बोस और गांधी जी के विचार बिलकुल अलग थे | सुभाषचंद्र बोस गाँधी जी की नेताजी की सोच नौजवान वाली थी, जो दोनो की सोच भिन्न थी लेकिन दोनो का उद्देश एक था और वो था “भारत देश की आजादी” |

सुभाषचंद्र बोस का प्रसिद्ध नारा था “तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजाजी दूँगा” उन्होने अपने स्वतंत्रता अभियान में बहुत ही प्रेरणादायक भाषण दिये और अपने भारत देश के लोगों को आजादी के लिए संघर्ष करने की प्रेरणा दी |

एडम वॉम ट्रॉट जु सोल्ज के मार्गदर्शन से सुभाषचंद्र बोस ने भारत के विशेष व्युरो की स्थापना की जिसने जर्मन प्रायोजित आजाद हिंद रेडियो पर प्रसारण किया |

सुभाषचंद्र बोस ने इस तथ्य पर भरोसा किया कि दुश्मन का दुश्मन एक दोस्त होता है | और इस तरह अन्होंने ब्रिटीश साम्राज्य के खिलाफ जर्मनी और जापान को सहाय्यता की माँग की थी |

नेताजी सुभाषचंद्र बोस के प्रेरणादायक विचार :-

1. अगर संघर्ष न रहे किसी भी भय का सामना न करना पडे तब जीवन का आधा स्वाद ही समाप्त हो जाता है | याद रखे अन्याय सहना और गलत के साथ समझौता करना सबसे बडा आपराध है |
2. कष्ट का, निसंदेह एक आंतरिक नैतिक मुल्य होता है |
3. नेताजी कहते है मुझे यह नही मालुम कि स्वतंत्रता के इस युद्ध में हम में से कौन जीवित बचेंगे | परंतु मैं यह जानता हूँ कि अंत में विजय हमारी ही होगी | इतना विश्वास नेताजी को था, क्यकि नेताजी को अपने देश से बहुत ही प्रेम था |
4. नेताजी बहते है कि ये हमारा कर्तव्य है कि हम अपनी स्वतंत्रता का मोल अपने खून से चुकाएँ | हमे अपने बलिदान और परिश्रम से जो आजादी मिलेगी हमारे अन्दर उसकी रक्षा करने की ताकत होनी चाहिए | नेताजी का परिश्रम और बलिदान पर बहुत विश्वास था | देश के आजादी के लिए वो हर एक पैलु से विचार करते थे |
5. नेताजी का एक सुप्रसिद्ध नारा था | तुम मुझे खून दोन, मैं तुम्हे आजादी दूँगा | आजादी के लिए नेताजी सोचते थे | कि अपने भारत के लोगो के भारत की आजादी के लिए शहीद होना या खून देना जरुरी है | क्यकि आजादी के लिए हिंसावादी धोरण भी रखना जरुरी होता है | उसके सिवा आजादी मिलना मुश्किल हो जाती है | इस लिए उन्हो ने अपना नारा भारतीय लोगो के लिए दिया, तुम मुझे खून दो | मैं तुम्हे आजादी दूँगा |
6. नेताजी कहते थे | मेरे मन में कोई संदेह नही है कि हमारे देश की प्रमुख समस्याओ जैसे गरीबी, अशिक्षा, बीमारी, कुशल उत्पादन एवं वितरण का समाधान सिर्फ समाजवादी तरीके से ही किया जा सकता है | नेताजी सुभाषचंद्र बोस को भारत के सदयस्थिती के समस्याओ के बारे मे ज्ञान था | कि, भारत मे गरीबी है | अशिक्षा के कारण गरिबी और गरिबी के कारण लोगोको बहुत सारी बिमारीयाँ को सामना करना पडता है | ये सब नेताजी को ज्ञान था | और एक बात सुभाषचंद्र बोस ने कही है | निका समाजवादी दृष्टिकोन पर विश्वास था | उनका मानना था कि कुशल उत्पादन और उसका वितरण समाजवादी तरिकों से ही करना चाहिये |
7. नेताजी सुभाषचंद्र बोस कहते थे, राष्ट्रवाद मानव जाती के आदर्श जैसे कि सत्य, शिव और सुन्दर से प्रेरित है |

8. नेताजी सुभाषचंद्र बोस कहते थे | संघर्ष ने मुझे मनुष्य बनाया है | मुझमें आत्मविश्वास उत्पन्न हुआ, जो पहले नहीं था | नेताजी का मानना था कि संघर्षमय जीवन की वजह से अनुभव मिलता है और अनुभवोंसे सीख मिलती है और जीवन के ये सीख से मनुष्य के अंदर आत्मविश्वास का निर्माण होता है |
9. नेताजी कहते थे | मुझ में जन्मजात तो प्रतिभा नहीं थी, परंतु कठोर परिश्रमसे बचने की प्रवृत्ति मुझ में कभी नहीं रही | नेताजी कहते थे कि प्रतिभा मनुष्य के अंदर होती है उसे जागृत या उत्पन्न करने के लिए कड़ी मेहनत करनी पड़ती है |

आजाद हिंद फौज के नाम अपने अंतिम संदेश में बड़े ही प्रभावशाली शैली से उन्होंने बात कही थी की “भारतीयों की भावी पिढीया, जो आप लोगो के महान बलिदान के स्वरूप गुलामों के रूप से नहीं, बल्कि आजाद लोगों के रूप में जन्म लेगी, आप लोगो के नाम को दुआएँ देगी | और गर्व के साथ संसार में घोषणा करेगी कि अंतिम सफलता और गौरव के मार्ग को प्रशस्त करने वाले आप ही लोक उनके पूर्वज थे” |

“तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आजादी दूँगा |”

“दिल्ली चलो” और जयहिंद जैसे नारों से सुभाषचंद्र बोस ने भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में नई जान फुकी थी | उनके ऐसे प्रेरणादायी नारे ने सारे भारत को एकता के सूत्र में बांधने का काम किया | ये एक ऐसे महत्वपूर्ण नारे हैं जो आज भी राष्ट्रीय कार्यक्रमों के दौरान पर हमें याद दिलाते रहते हैं |

नेताजी सुभाषचंद्र बोस का नाम भारत के स्वतंत्रता संग्राम के महान क्रांतिकारी वीरों में बड़े श्रद्धा और सन्मान के साथ लिया जाता है | उन्होंने भारत देश को “जयहिन्द” का नारा देने वाले तथा अंग्रेजी हुकूमत का हटकर सामना किया था | ऐसे ये महान, अत्यंत निडर सशस्त्र उपायों द्वारा सुभाषचंद्र बोस ने जिस प्रकार अंग्रेजों का मुकाबला किया ऐसे उदाहरण आज के चुनौतियों के लिए प्रेरणादायी स्रोत हैं |

सुभाषचंद्र बोस के मौलिक विचार :-

1. एक सैनिक के रूप में आपको हमेशा तीन आदर्शों को संजोना और उन पर जीना होगा : सच्चाई, कर्तव्य और बलिदान | वो कहते थे, जो सिपाही हमेशा अपने देश के प्रति वफादार रहता है | जो हमेशा अपना जीवन बलिदान करने को तैयार रहता है | जो अजय है | अगर तुम भी अजय बनना चाहते हो तो इन तीन आदर्शों को अपने हृदय में समाहित कर लो |
2. सुभाषचंद्र बोस राष्ट्रवाद को मानव जाती को सर्वोच्च आदर्शों सत्यम शिवम सुंदरम से प्रेरित है ऐसा बताया है |
3. भारत के लोगों में राष्ट्रवाद ने एक ऐसी शक्ति बताया है | जिस शक्ति का संचार भारत के लोगों में हुआ है | जो भारत के लोगों के अन्दर सहियों से निष्क्रिय अवस्था में पड़ा हुआ है |
4. सुभाषचंद्र बोस के अनुसार एक सच्चे सैनिक को सैन्य और आध्यात्मिक इन दोनों बातों के प्रशिक्षण की जरूरत होती है |
5. नेताजी सुभाषचंद्र बोस कहते थे की केवल इतिहास में कभी भी विचार विमर्श से कोई वास्तविक परिवर्तन हासिल नहीं हुआ है | वास्तविक परिवर्तन के लिए कृती करना बहुत जरूरी होती है |

6. नेताजी सुभाषचंद्र बोस, भारतवाशियों को संबोधित करते हुए बोलते थे कि याद रखिए सबसे बड़ा अपराध अन्याय सहन करना और गलत के साथ समझौता करना है। इस लिए अन्याय सहन मत करो और कभी भी गलत के साथ समझौता ना करते हुए। सच्चाई के साथ रहो।
7. सुभाषचंद्र बोस जी ने, और एक बात भारतीय लोगो से कही है, उनके अनुसार प्रांतिय ईर्ष्या दुर करने में जितनी सहायता हिन्दी भाषा के प्रचार से मिलेगी, दुसरी किसी चीज से नहीं मिल सकती।
8. सुभाषचंद्र बोस कहते है कि जीवन में सफलता या प्रगति करना मतलब शंका संदेश जीवन में उठते हे और उठते रहेगे उनके समाधान के प्रयास का क्रम चमकता ही रहना चाहिए। सुभाषचंद्र बोस ये कहना चाहते थे कि, जीवन में जो समस्या पैदा होती है उनका समाधान वैज्ञानिक दृष्टिकोन से ढुंडते रहिये। और अपने जीवन मे प्रगति या सफलता के सिद्धियाँ चढते रहिये।
9. सुभाषचंद्र बोस अपने बारे में कहते थे। मेरे जीवन के अनुभवों मे एक यह भी है। मुझे आशा की कोई-कोई किरण उबारलेती है और जीवन से दूर भटकने नहीं देती।
10. विद्यार्थी को संबोधित करते हुए सुभाषचंद्र बोस कहते थे। परिक्षा का समय निकट देख कर हम बहुत घबराते है लेकिन एक बार भी यह नहीं सोचते की जीवन की प्रत्येक पल परीक्षा का है। यह परीक्षा ईश्वर और धर्म के प्रति है। स्कूल की परीक्षा तो दो दिन की है, परंतु जीवन की परीक्षा तो अनंत काल के लिए देनी होगी। उसका फल हमें जन्म – जन्मान्तर तक भोगना पड़ता है।
11. सुभाषचंद्र बोस भारतीय सभी लोंगो को संदेश देते है कि, अपनी ताकत पर भरोसा करो, उधार की ताकत तुम्हारी लिए घातक है।
12. भारत की स्वातंत्रता के बारे में सुभाषचंद्र बोस कहते थे। स्वतंत्रता दी नहीं जाती। ली जाती है। यह हमारा कर्तव्य है कि हम अपनी स्वतंत्रता के लिए अपने खुन पसीने का भुगतान करे। हमें अपने बलिदान और परिश्रम से प्राप्त किये हुए आजादी के लिए, अन्दर से उसकी रक्षा करने की ताकत होनी चाहिए।
भारत हमें पुकार रह है। खुन खुन को बुला रहा है। उठो, हमारे पास बर्बाद करने के लिए समय नहीं है। अपने हथियारो को उठा ले। दिल्ली की तरफ रास्ता, आदी की तरफ रास्ता। जय हिंद

संदर्भ सुचि:

1. <http://apratimblog.subhash-chandrabose ke vichar>
2. <https://hi.wikipedia.org>
3. <https://www.amravjala.com>

नेताजींचे जीवन चरित्र

डॉ. मंजुषा समर्थ

मराठी विभाग, आर्ट्स कॉलेज सिहोरा, जि. भंडारा

“तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आजादी दूँगा।” अशी हाक आपल्या सैनिकांना देणारे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे संपूर्ण नाव सुभाषचंद्र जानकीनाथ बोस असे होते. त्यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ओरिसामधील कटक येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे नाव प्रभावती असे होते. जानकीनाथ बोस हे कटक शहरातील नामवंत वकिल होते. आधी ते सरकारी वकील म्हणून काम करत होते नंतर त्यांनी आपली स्वतःची वकिली सुरू केली होती. कटक महापालिकेत ते काही काळ काम करत होते. तसेच बंगालचे विधानसभेचे सदस्य ही होते. इंग्रज सरकारने त्यांना रायबहादूर हा किताब दिला होता. प्रभावती देवीच्या वडिलांचे नाव गंगानारायण दत्त होते. दत्त घराणे हे कोलकात्यातील एक श्रीमंत घराणे होते. प्रभावती व जानकीनाथ बोस ह्यांना एकूण १४ मुले होती. त्यात ६ मुली व ८ मुलगे होते. सुभाषचंद्र त्यांचे सहावे अपत्य व पाचवे पुत्र होते. आपल्या सर्व भावांपैकी सुभाषला शरदचंद्र अधिक प्रिय होते. शरदबाबू हे प्रभावती व जानकीनाथ ह्यांचे दुसरे पुत्र होते. सुभाष त्यांना मेजदा म्हणत असत.

शिक्षक व विद्यार्थी जीवन :

कटक येथे सुभाषबाबू रॅवेन्शॉ कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिक्षक होते. ह्या शाळेत वेणीमाधव दास नावाचे शिक्षक होते. वेणीमाधवदास आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीचे स्फुल्लिंग जागवत. त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली. वयाच्या पंधराव्या वर्षी सुभाष गुरुच्या शोधात हिमालयात गेले होते. पण गुरुचा हा शोध असफल राहिला. त्यानंतर त्यांनी स्वामी विवेकानंदाचे साहित्य वाचायला सुरुवात केला व नंतर त्यांचे शिष्य बनले. प्रेसिडेन्सी महाविद्यालय कोलकत्ता येथील इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत म्हणून सुभाष ते महाविद्यालयात संप पुकारला होता.

सन १९२१ मध्ये सुभाषबाबूंनी सरकारी नोकरीचा त्याग करून स्वतंत्र्य लढ्यात भाग घेतला. स्वतंत्र्य लढ्यात भाग घेण्यासाठी आपल्या नोकरीचा राजीनामा देणारे ते पहिलेच आय.सी.एस. अधिकारी होते.

सन १९२४ मध्ये कलकत्ता महानगरपालिकेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून त्यांची नियुक्ती करण्यात आली. सुभाषबाबू या पदावर असतांनाही इंग्रज सरकारने क्रांतीकाराशी संबंध ठेवल्याचा आरोपावरून त्यांना अटक करून मंडालेच्या तुरुंगात त्यांची रवानगी केली. लवकर सुभाषबाबू देशातील एक अग्रेसर युवा नेता म्हणून ओळखले जाऊ लागले. सन १९२७ मध्ये सुभाषबाबू व पंडित नेहरू यांची काँग्रेसचे सरचिटणीस म्हणून निवड झाली.

१९२८ साली काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन पंडित मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली कोलकात्याला झाले. ह्या अधिवेशनात सुभाषबाबूंनी खाकी गणवेश घालून, पंडित मोतीलाल नेहरूंना लष्करी पद्धतीत सलामी दिली. त्यानंतर काँग्रेसने इंग्रज सत्तेशी पूर्ण स्वराज्याची मागणी केली. पण इंग्रज सरकारने ही मागणी मान्य केली नाही त्यामुळे १९३० साली काँग्रेसचे अधिवेशन पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोरला झाले तेव्हा असे ठरविले गेले की २६ जानेवारी हा दिवस स्वातंत्र्य दिन म्हणून पाळला जाईल.

२६ जानेवारी १९३१ दिवशी कोलकात्याला सुभाषबाबू तिरंगा ध्वज फडकावत एका विशिष्ट मोर्चाचे नेतृत्व करत होते. तेव्हा पोलिसांनी केलेल्या लाठी हल्ल्यात ते जखमी झाले. सुभाषबाबू तुरुंगात असतांना गांधीजींनी इंग्रज सरकारबरोबर तह केला व सर्व कैद्यांची सुटका करण्यात आली पण सरदार भगतसिंग आदि क्रांतिकारकांची सुटका करण्यास इंग्रज सरकारने नकार दिला व भगतसिंग व त्यांच्या साथीदारांना फाशी देण्यात आली म्हणून सुभाषबाबू गांधीजी व काँग्रेसच्या कार्यपद्धतीवर नाराज झाले. ३ मे १९३१ रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी राजीनामा देऊन 'फॉरवर्ड ब्लॉक' हा नवा पक्ष स्थापन केला. काही दिवसांनंतर सुभाषबाबूंना काँग्रेस मधून काढून टाकण्यात आले पुढे फॉरवर्ड ब्लॉक हा एक स्वतंत्र पक्ष बनला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

दुसरे महायुद्ध सुरू होण्यापूर्वीच फॉरवर्ड ब्लॉकने भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र करण्यासाठी जनजागृती सुरू केली. त्यामुळे इंग्रज सरकारने सुभाषबाबू सहित फॉरवर्ड ब्लॉकच्या सर्व मुख्य नेत्यांना कैद केले. सरकारला आपली सुटका करण्यास भाग पाडण्यासाठी, सुभाषबाबूंनी तुरुंगात आमरण उपोषण सुरू केले. तेव्हा इंग्रज सरकारने त्यांची सुनावणी पण इंग्रज सरकारने त्यांना त्यांच्या घरीच नजरकैदेत ठेवले.

नजरकैदेतून पलायन :

पोलिसांच्या नजरकैदेतून सुटण्यासाठी सुभाषबाबूंनी एक योजना बनविली. १६ जानेवारी १९४१ रोजी पठाणी वेशभूषेत, महंमद झियाबुद्दीन असे नाव धारण करून ते घरातून निसटले. शरदबाबूंचा प्रथम पुत्र शिशिर ह्याने आपल्या गाडीतून दूर गोमोह येथे पोहोचले. गोमोह येथून रेल्वे पकडून ते अफगाणिस्थानची राजधानी काबुलच्या दिशेने निघाले ह्या प्रवासात त्यांना कामचंद मल्होत्रा नावाचा एक भारतीय व्यापारी भेटला. सुभाषबाबूंनी दोन महिने त्यांच्या घरी वास्तव्य केले. तिथे त्यांनी प्रथम रशियन वकीलातीत प्रवेश मिळवण्याचा प्रयत्न केला. त्यात यश न आल्यामुळे त्यांनी जर्मन व इटालियन वकीलातीत प्रवेश मिळविण्याच्या प्रयत्न केला. इटालियन वकीलातीत त्यांच्या प्रयत्नांना यश आले. जर्मन व इटालियन वकीलातींना त्यांना मदत केली अखेर ओरलॅंगे मझयुटा नामक इटालियन व्यक्ती बनून सुभाषबाबू काबुलहून रेल्वेने प्रवास करत रशियाची राजधानी मॉस्को मार्गे जर्मनीची राजधानी बर्लिन येथे १५ जानेवारी १९४१ ला पोहोचले. तेथे जाऊन 'आझाद हिंद रेडिओ केंद्र' सुरू केले. या केंद्रावरून इंग्रजांविरुद्ध राष्ट्रव्यापी उठाव करण्याचा संदेश त्यांनी भारतीयांना दिला.

जर्मनीमध्ये राहून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी आपणास काही भरीव स्वरूपाची कृती करता येणार नाही असे लक्षात येताच सुभाषबाबू एका पाणबुडीने जपानला गेले. तेथे रासबिहारी बोस यांना युद्धात जपानच्या हाती सापडलेल्या भारतीय युद्ध कैद्यांच्या मदतीने 'आझाद हिंद सेने' ची स्थापना केली होती. रासबिहारी बोस यांच्या विनंतीवरून नेताजी ४ जुलै १९४३ रोजी 'आझाद हिंद सेने' चे सरसेनापती बनले.

सन १९४३ मध्ये सुभाषबाबूंच्या अध्यक्षतेखाली आझाद हिंद सरकार स्थापन झाले. अंदामान व निकोबार बेटावर ताबा मिळवून 'आझाद हिंद सरकार' स्थापन करून तिरंगा ध्वज फडकावला. अंदामानला 'शहीद बेट' व निकोबारला 'स्वराज्य बेट' अशी नावे दिली. 'तिरंगा ध्वज' हे आझाद हिंद सेनेचे निशान होते. 'जय हिंद' हे अभिवादानाचे शब्द, 'चलो दिल्ली' हे घोषवाक्य तर 'कदम कदम बढाये जा' हे समर गीत होते.

सुभाषबाबू एका विमानाने टोकीयोला जाण्यास निघाले असतांना त्या विमानाला फार्मोसा म्हणजेच तोईहोकू बेटावरील विमानतळावर अपघात झाला. या अपघातात १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी नेताजींचा दुर्दैवी अंत झाला. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ह्या घटनेची चौकशी करण्यासाठी १९५६ आणि १९७७ मध्ये दोन वेळा एकेका आयोगाची नियुक्ती केली पण निष्कर्ष निघाला की नेताजींचा त्या विमान अपघातात मृत्यू ओढवला. पण १९९९ साली मनोज कुमार मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली तिसरा आयोग नेमला गेला. २००५ साली तैवान सरकारने मुखर्जी आयोगाचा असे कळविले की १९४५ आली तैवानच्या भूमीवर कोणतेही विमान अपघातग्रस्त झालेच नव्हते. २००५ मध्ये मुखर्जी आयोगाने भारत सरकारला आपला अहवाल सादर केला. आयोगाने आपल्या अहवालात असे लिहिले की नेताजींचा मृत्यू त्या विमान अपघातात घडल्याचा कोणताही पुरावा उपलब्ध नाही परंतु भारत सरकारने मुखर्जी आयोगाचा अहवाल नामंजूर केला. १८ ऑगस्ट १९४५ च्या दिवशी नेताजी सुभाषचंद्र बोस कुठे बेपत्ता झाले तसेच त्याचे नक्की पुढे काय झाले हे भारताच्या इतिहासातील सर्वात मोठे अनुत्तरीत रहस्य बनले आहे.

भारतरत्न पुरस्कार :

१९९२ साली नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च सन्मान जाहीर केला. परंतु बोस कुटुंबीयांनी तो स्विकारण्यास नकार दिला. इतिहासातील ही एकमेव घटना आहे.

लेखन कार्य :

(१) इंडियन स्ट्रगल

संदर्भ :

- १) कहानी सुभाषचंद्रांची - य. दि. फडके
- २) नेताजी - वि. स. वाळींबे
- ३) द संडे इंडियन पालिका - वर्ष २००८
- ४) सुभाष सिक्रेट - क्रांती महाजन

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्य

डॉ. संतोष सुधाकरराव कोटुरवार

इतिहास विभागप्रमुख, नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्याच्या सुवर्ण क्षणाची पहाट उगवण्यासाठी देशाच्या कानाकोपऱ्यातील सर्व राष्ट्रभक्तांनी ९० वर्षे प्रखर लढा दिला. अनेकांचा तुरुंगवास व बलिदानातून भारत देश राक्षसी पद्धतीने कारभार करणाऱ्या ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादातून मुक्त झाला. साम्राज्यवादाचा शेवट करण्यासाठी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची वाटचाल प्रामुख्याने चार मार्गाने झाली. (१) मवाळवादी, (२) जहालवादी, (३) गांधीवादी, (४) क्रांतिकारकवादी. प्रारंभी जवळपास वीस वर्षे मवाळवादी मार्गाने स्वातंत्र्य चळवळीची पायाभरणी मजबूत झाली. सनदशीर मार्गाने जनजागृती संघटन या माध्यमातून सर्व भारतीयांमध्ये एकरूपता/एकात्मता निर्माण करण्यात मवाळवादी नेतृत्वाला यश प्राप्त झाले. प्रभातफेरी, चर्चासत्र, संवाद या माध्यमातून राष्ट्रधर्म युवकांमध्ये रूजविण्यात व पुढील कार्यासाठी विधायक व ध्येयनिष्ठ पिढी निर्माण करण्याचे महान कार्य मवाळवादी नेतृत्वाच्या हातून झाले. १९०५ ते १९२० य काळावधीत लोकमान्य टिळक, लाला लजपतराव, बिपीनचंद्र पाल यांनी ब्रिटीश सरकारचे दोष सर्वासमोर मांडून, 'स्वातंत्र्याची भिक नको तो आमचा हक्क आहे'. हा विचार घोषरी पोहचविला. स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व बहिष्कार या माध्यमातून सरकारची कोंडी केली. 'चळवळीचे चटके बसल्याशिवाय ब्रिटिश सत्ता वितळणार नाही' या विचाराने तरूणांना प्रेरित केले व स्वातंत्र्य चळवळीला खूप मोठा जनाधार मिळवून दिला. १९२० नंतर स्वातंत्र्य चळवळीत गांधी युगाची सुरुवात झाली. सत्याग्रह व अहिंसात्मक मार्गाने म.गांधीजींनी स्वातंत्र्याची लढाई यशस्वीपणे लढली. आत्यंतिक राष्ट्रवादी भावनेने पेटून उठलेले तरूण क्रांतिकारक मार्गाचा अवलंब केला होता. सशस्त्र लढा, त्याग, बलिदान व हिंसा या मार्गाचा अवलंब केल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळणार नाही. असे मानून अनेक युवक-युवतींनी स्वातंत्र्य चळवळीच्या यज्ञ कुंडात प्राणाची आहुती दिली. प्रस्तुत शोध निबंधात क्रांतिकारक मार्गाचा प्रतिनिधीत्व करणाऱ्या नेताजी सुभाषचंद्र बोस या राष्ट्र पुरुषांचा विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

स्वातंत्र्याच्या पंच्याहत्तरव्या वर्षात भारताने पदार्पण केले आहे. स्वातंत्र्याचे अमृतमहोत्सवी वर्ष देशात सर्वत्र उत्साहाने साजरे होत आहे. स्वातंत्र्य चळवळीतील घटना, व्यक्ती व विशेष प्रसंग यावर राष्ट्रीय पातळीपासून ते स्थानिक पातळीवर विविध उपक्रम, विचारांचे आदान-प्रदान, चर्चा, परिसंवाद होत आहेत. त्या अनुषंगाने स्वातंत्र्य चळवळीला अग्रगण्य सेनानी, प्रखर राष्ट्रभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्यावर प्रकाश टाकण्यासाठी प्रस्तुत शोध प्रबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

- १) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या प्रारंभीच्या जीवनाचा अभ्यास करणे.
- २) विद्यार्थी जीवनातील नेताजींवर प्रभाव पाडणारे तत्व व व्यक्तींचा अभ्यास करणे.
- ३) विद्यार्थी जीवनातील नेताजींचे राष्ट्रकार्य अभ्यासणे.
- ४) स्वातंत्र्य चळवळीत नेताजींच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ५) नेताजींचे विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्य वर्तमान विद्यार्थ्यांसमोर मांडून राष्ट्रकार्याला प्रेरित करणे.

शोध निबंधासाठी साधने — प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम दर्जाच्या साधनांचा आधार घेण्यात आला आहे. विशेषतः नेताजींच्या जीवनावर व स्वातंत्र्य चळवळीवर प्रकाश टाकणारी संदर्भ ग्रंथ, नेताजींच्या सहवासातील व्यक्तींचे प्रकाशित लिखान, विशेषांक, मासिक व वर्तमान पत्रातील लेख इ. संदर्भांचा आधार घेवून प्रस्तुत शोध निबंध मांडण्यात आला.

संशोधन पद्धती :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे विद्यार्थी जीवनातील राष्ट्रकार्य प्रस्तुत शोध निबंधासाठी विशेषात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला आहे.

ज्यांच्या फक्त हृदयात मेंदू व कार्यातच नव्हे तर धमन्यातूनही राष्ट्रवाद वाहतो अशा व्यक्तीस जगातील कोणतीही परिस्थिती राष्ट्रसेवा, समाजसेवा, राष्ट्रहित करण्यापासून रोखू शकत नाही याची जाणिव नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवन कार्याकडे पाहिल्यास प्रकर्षाने होते. २३ जाने.१८९७ ते १८ ऑगस्ट १९४५ हा ४८ वर्षांचा जीवनप्रवास नेताजींचा आहे. या ४८ वर्षांच्या

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

आयुष्यातील २५ वर्षे नेताजींनी राष्ट्रासाठी खर्च केलीत. (१९२०-१९४५) २५ वर्षातील राष्ट्रसेवेच्या वाटचालीतील प्रत्येक प्रसंग /घटना सबंध देशातील नागरिकांना संदेश व दिशा देण्याचे कार्य करतात. अज्ञान, अन्याय, अत्याचार यातून मुक्ती मिळविण्यासाठी नेताजींचे विचार व कार्य मानवजातीसाठी उपयुक्त आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीतही भारतीयांसाठी अनुकूल घटना घडविण्याचे महान कार्य नेताजींच्या हातून झाले. नेताजी ब्रिटिशांच्या बंदिवासातून परागंदा झाले त्या वेळेस त्यांना कोणतीही साधने अनुकूल नव्हती. कठीण व जीवावर बेतणाऱ्या प्रसंगातून मार्ग काढला. फक्त एकच बाब अनुकूल होती ती म्हणजे 'स्वातंत्र्य प्राप्तीची तळमळ' एका तळमळीसाठी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय या क्षेत्रात वैभवसंपन्न असलेले आयुष्य स्वातंत्र्य चळवळीसाठी समर्पित केले. खडतर, हालअपेष्टा व तुरुंगवास असलेल्या स्वातंत्र्य चळवळीचा मार्ग निवडला. या मार्गाची पायाभरणी विद्यार्थी दशेतच झाली. माध्यमिक व महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असतानाच सुभाषबाबूंनी समाज सेवा पर्यायाने राष्ट्रसेवेची शपथ घेतली होती. ती शपथ भारताला स्वातंत्र्याच्या दारापर्यंत पोहचवून शेवटपर्यंत टिकविली अशी उदाहरणे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अपवादाने दिसतात. अशा अपवादात्मक नेतृत्वाने विद्यार्थी जीवनात असतानाच राष्ट्रांसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आला आहे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यावर बालपणातच आई-वडिल व कुटूंबातील इतर जेष्ठ मंडळीकडून राष्ट्रसेवेचे संस्कार झाले. बंगाल प्रांतात बोस परिवार धनिक असून सर्वसामान्याबद्दल कळवळ असणारा होता. नेताजींचे पिता जानकीनाथ देशभक्त, चारित्र्यवान, शिस्तप्रिय, परोपकारी, निष्णात वकील, कटक नगर परिषदेचे सेवाभावी अध्यक्ष इ. गुणांनी संपन्न होते. आई प्रभावती देवी गृहदक्ष, समजसवृत्ती, मोठे घर यशस्वी सांभाळणारी मानसिकता, ईश्वरारव श्रद्धा असणारी इ.सर्वगुणसंपन्न होती. अश्या आई-वडिलांच्या पोटी सुभाषबाबूंचा जन्म त्यांच्यासाठीच नव्हे तर राष्ट्रांसाठी भाग्याचा प्रसंग आहे. सुभाषबाबूंच्या राष्ट्रसेवेच्या कार्यासाठी आई-वडिल जितके प्रेरणादायी आहेत त्याप्रमाणेच त्यांचे गुरूजन सुद्धा प्रेरणादायी आहेत. वेणीमाधव दास, स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमहंस, अरविंद घोष, बॅ.चित्तरंजन दास इ. च्या सहवासातून नेताजींच्या भविष्यातील कार्याची पायाभरणी झाली.

सुभाषबाबूंचे लहानपणीचे शिक्षक वेणीमाधव दास हाते. त्यांचे चारित्र्य, शुद्ध वर्तन सुभाषबाबूंच्या मनात नैतिकतेची भर घालण्यास कारण ठरले. कारण वेणी माधव दासांनी निसर्ग, समाज व राष्ट्र यांचे आपण काही देणे लागतो असा विश्वास विद्यार्थ्यांच्या मनात रूजविला. वयाच्या अवघ्या पंधराव्या वर्षी स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या आयुष्यात प्रवेश केला. सुभाषबाबूंनी विवेकानंदांच्या विचार प्रणालीचा अभ्यास केला. मानवतेच्या सेवेतच राष्ट्राची सेवा अंतर्भूत आहे. असा ठाम विश्वास सुभाषबाबूंचा झाला. त्यातूनच प्रत्येक भारतीय हा माझा बंधू आणि भारताची मुक्ता हे आपल्या जीवनाचे अंतिम ध्येय असा विचार विद्यार्थी दशेतच नेताजींचा पक्का झाला. या विचारांची इमारत म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान होय. 'सामर्थ्य हे जीवन, दुर्बलता मृत्यू आहे.' या विचारातूनच पुढील २५ वर्षे नेताजींनी राष्ट्रकार्यासाठी समर्पित केली आहेत.

विद्यार्थी जीवनात नेताजींनी स्वामी विवेकानंदांच्या तत्त्वज्ञानाबरोबरच त्यांचे गुरू श्री रामकृष्ण परमहंस यांच्या तत्त्वज्ञानाचा परिचय करून घेण्याबरोबरच वैयक्तिक जीवनात अंगिकार केला. रामकृष्ण परमहंस यांच्या शिकवणुकीचे सार म्हणजेच 'विरक्तीतून मुक्ती' या शिकवणुकीमुळे नेताजींना आयुष्यात पद, प्रतिष्ठा, पैसा, सुखासिन जीवन याबद्दल कधीही आकर्षण निर्माण झाले नाही. विद्यार्थी जीवनात सुभाषबाबू धार्मिक, आध्यात्मिक जीवनाकडे वळल्यामुळे त्यांच्या माता-पित्याला काळजी वाटू लागली परंतु सुभाषबाबूंनी या तात्विक अभ्यासाबरोबरच शैक्षणिक अभ्यासही तंतोतंत केला. परिणामी माध्यमिक शिक्षणात शाळेतून दुसऱ्या क्रमांकासह उत्तीर्ण झाले.

माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर पदवी शिक्षणासाठी सुभाषबाबूंचा कलकत्ता शहरातील प्रेसिडेन्सी कॉलेज मध्ये प्रवेश झाला. पदवी शिक्षणा दरम्यान अरविंद घोष यांचे कार्य व विचार यांचा अगदी जवळून परिचय सुभाषबाबूंना झाला. त्यातून राष्ट्रभक्तीचा व कार्याचा पाया अधिक मजबूत झाला. पदवी शिक्षणदरम्यान १९१६ मध्ये प्रा.ओटेन भारतीयांबद्दल अपमानास्पद वक्तव्य करित होते. सुभाषबाबूंना प्रा.ओटेन यांची भूमिका खटकत होती. भारतीयांबद्दल मानहानीकारक बोलणे सुभाषबाबूंना विद्यार्थी जीवनात सहन होत नव्हते. परिणामी प्रेसिडेन्सी कॉलेज मधील विद्यार्थी मित्रांना संघटीत करून ओटेन यांचा पहिल्यांदा निषेध व प्राचार्याकडे तक्रार करण्यात आली परंतु ओटेन मध्ये सुधारणा होत नव्हती. पुढे ओटेनने विद्यार्थ्यांना मारहाण केली तेव्हा सुभाषबाबूंनी ठरवून टाकले, निषेध, उपोषण, कायदेशीर उपाय निरोपयोगी आहेत हातात कायदाच घेतला पाहिजे. हा निश्चय सुभाषबाबूंचा झाला व ओटेनची चांगलीच धुलाई केली. एकप्रकारे जो भारतीय संस्कृती व धर्म याचा रंग बदलू पाहत होता त्याचाच रंग सुभाषबाबूंनी बदलून

टाकला हे विद्यार्थी जीवनातील फार मोठी राष्ट्रसेवाच होती व पुढील कार्याची चुणूकच होती. या घटनेमुळे समस्त विद्यार्थी व युवकांमध्ये राष्ट्रकार्याचा व मातृभक्तीचा संचार झाला.

पदवी शिक्षणानंतर आय.सी.एस. परीक्षेसाठी सुभाषबाबु केंब्रिज विद्यापीठ लंडन येथे गेले अवघ्या आठच महिन्यात चौथ्या क्रमांकासह आय.सी.एस. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. आय.सी.एस. यशस्वीतेनंतर नौकरीवर रुजू होण्यासाठी ब्रिटिश राजसत्तेशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घ्यावी लागत होती. ती शपथ नाकारून सुभाषबाबुंनी देश सेवेचे निर्णय घेतला. आपला जन्म परतंत्र देशात झाला असल्याने आपल्या देशबांधवांचा पारतंत्र्यातून मुक्त करण्याचे महान कार्य करून संपूर्ण आयुष्य राष्ट्रसेवेला समर्पित केले ही भारतीय विद्यार्थी व युवकांसाठी फार मोठी प्रेरणा आहे.

नेताजी प्रखर देशभक्त व साम्राज्यवादाचे कट्टर विरोधक असल्याने तरूणामध्ये लोकप्रिय होते. आपल्या अद्वितीय गुणांनी त्यांचे जीवन रोमांचक घटनांनी भरलेले होते.

सारांश रूपाने असे सांगता येते, कोणताही गुळमुळीतपणा न करता सुभाषबाबुंनी निःसंदिग्धपणे भारतात समतोल व सर्वधर्म समभाव असणारे स्वतंत्र भारत घडवायचे आहे. या विचाराने अकरा वेळेस तुरुंगवास भोगून भारताला स्वातंत्र्याच्या दारापर्यंत पोहोचविण्याचे महान कार्य केले.

संदर्भ :

1. Dr.S.C. Maikap, CHALLENGE TO THE EMPIRE - A STUDY OF NETAJI, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India.
2. Dilip Kumar Roy, NETAJI - THE MAN REMINISCENCES, Bharatiya Vidya Bhavan Bombay.
3. V.S.Patil, NETAJI SUBHASH CHANDRA BOSE - HIS CONTRIBUTION TO INDIAN NATIONALISM, Sterlins Publishers Private Limited New Delhi.
4. Pradip Bose, SUBHAS BOSE AND INDIA TODAY, Deep r Deep Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
5. Shridhar Charan Shahoo, SUBHAS CHANDRA BOSE POLITICAL PHILOSOPHY, APH Publishing Corporation, New Delhi.
६. डॉ.एस.एस.गाठाळ, आधुनिक भारताचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
७. डॉ.वि.स.जोग, प्रा.राम शेवाळकर, शेषराव मोरे, 'देशगौरव सुभाषचंद्र बोस', महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
८. पु.ना.ओक, नेताजींचे सहवासात, माधवी प्रकाशन, पुणे.
९. शिशिर कुमार बोस, निर्मला मोने (अनुवाद), 'नेताजी सुभाषचंद्र बोस', नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली.
१०. माधुरी बोस 'बोस बंधू आणि भारतीय स्वातंत्र्य मर्मबंधातल्या आठवणी', SAGE-bhasha, NEW DELHI.
११. सुभाषचंद्र बोस, गौतम मसानिया, (अनुवाद), सुभाषचंद्र बोस की आत्मकथा—'एक भारतीय तीर्थयात्री' बेन्तेन बुक्स, भोपाळ, (म.प्र.)
१२. य.दि.फडके, कहानी नेताजींची, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
१३. वि.स. वाळिवे, गरूडझेप, अभिजीत प्रकाशन, पुणे.
१४. डॉ.वा.ना.कुबेर, भारताचा स्वातंत्र्यलढा १९३०-१९३४, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
१५. विवेक विचार, विवेकानंद केंद्राचे सांस्कृतिक मासिक नोव्हें.२०१२.

सुभाषचंद्र बोस आणि भारतीय स्वातंत्र्य लढा

प्रा. डी. एन. रिठे

इतिहास विभाग

र.भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई जि.बीड पिन : 431127

प्रस्तावना

सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासातील एक अतिशय प्रसिद्ध आणि शूर स्वातंत्र्य सैनिक होते. स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचे योगदान भारताच्या इतिहासात अविस्मरणीय आहे. ते भारताचे खरे शूर योध्ये होते. त्यांनी आपल्या मातृभूमीसाठी आपले घर आणि आरामदायक जीवनाचा कायमचा त्याग केला होता. त्यांचा सशस्त्र संघर्षावर विश्वास होता. म्हणून त्यांनी ब्रिटीश राजवटीपासून मातृभूमीला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सशस्त्र संघर्षाचा मार्ग निवडला होता

उद्दिष्टे :

- सुभाषचंद्र बोस यांचा भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- सुभाषचंद्र बोस यांचा भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधील कार्याचा अभ्यास करणे.
- आज्ञाद हिंदू सेनेच्या उभारणीत दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून त्यासाठी दुय्यम साधनाचा आधार घेण्यात आला आहे. सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म ओरिसा कटक येथे 23 जानेवारी 1897 मध्ये एका श्रीमंत हिंदू कुटुंबात झाला. त्यांचे वडील जानकीनाथ बोस हे यशस्वी बॅरिस्टर होते. सुभाषबाबूंनी सुरुवातीचे शिक्षण प्रेसीडेंसी कॉलेज, कलकत्ता येथे घेतले होते. परंतु 1916 मध्ये त्यांना राष्ट्रवादी कारवायांमध्ये सहभाग आहे म्हणून काढून टाकण्यात आले. पुढे त्यांनी स्कॉटिश चर्च कॉलेजमध्ये पदवीची परीक्षा उत्तीर्ण केली. त्यानंतर सुभाषबाबू भारतीय नागरी सेवेची तयारी करण्यासाठी इंग्लंडमधील केंब्रिज विद्यापीठात गेले. 1920 मध्ये त्यांनी नागरी सेवा परीक्षा (I.C.S.) उत्तीर्ण केली, परंतु भारतातील जालियानवाला बागची घटना, ब्रिटिशांनी भारतीयांवर केलेले अत्याचार व गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली सुरु झालेली असहकार चळवळ यामुळे सुभाषबाबूंनी एप्रिल 1921 मध्ये आपल्या उमेदवारीचा राजीनामा दिला आणि घाईघाईने भारतात परतले.

सुभाषचंद्र बोस आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस :

महात्मा गांधींनी सुरु केलेल्या असहकार चळवळीत सुभाषबाबू सामील झाले गांधींनी त्यांना बंगालमधील राजकारणी चित्तरंजन दास यांच्या सोबत काम करण्याचा सल्ला दिला. तेथे सुभाषबाबू युवा शिक्षक, पत्रकार आणि बंगाल काँग्रेस स्वयंसेवकांचे कमांडर बनले. त्यांच्या कारवायांमुळे त्यांना डिसेंबर 1921 मध्ये तुरुंगवास भोगावा लागला. पुढे चित्तरंजन दास कलकत्ता महानगरपालिकेचे महापौर बनले तेव्हा सुभाषबाबूंना 1924 मध्ये मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. ब्रिटीश सरकारने त्यांचा गुप्त क्रांतिकारी चळवळींशी संबंध असल्याचा संशयावरून त्यांना तीन वर्षांकरिता बर्मा (म्यानमार) येथे हद्दपार केले. दास यांच्या मृत्यूनंतर सुभाषबाबू बंगाल काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. त्यानंतर लवकरच ते आणि जवाहरलाल नेहरू भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे सरचिटणीस म्हणून निवडले गेले. त्यांनी एकत्रितपणे अधिक तडजोड करणाऱ्या, उजव्या

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

विचारसरणीच्या गांधीवादी गटाच्या विरोधात पक्षातील अधिक लढाऊ, डाव्या विचारसरणीचे प्रतिनिधित्व केले. 1930 मध्ये जेव्हा सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली, तेव्हा सुभाषबाबू हे बंगाल स्वयंसेवक या भूमिगत क्रांतिकारी गटाशी संबंधित असल्याच्या कारणावरून आधीच तुरुंगात होते. तरीही तुरुंगात असताना ते कलकत्याचे महापौर म्हणून निवडून आले. पुढे गांधी-आयर्विन करारानंतर (1931) त्यांची सुटका झाली. भगतसिंग यांची फाशी वाचू शकत नसल्यामुळे व प्रत्यक्ष काहीच सवलती मिळाल्या नसल्यामुळे गांधी-आयर्विन कराराला सुभाषबाबूंनी कडाडून विरोध केला तेव्हापासूनच गांधीजी व सुभाषबाबू यांचे मार्ग भिन्न झाल्याचे दिसून येते. हिंसक कृत्यांमध्ये त्यांच्या संशयास्पद भूमिकेसाठी पुन्हा त्यांना अटक करण्यात आली. पुढे प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे सुभाषबाबूंना सोडण्यात येऊन शेवटी त्यांना युरोपला जाण्याची परवानगी देण्यात आली. सक्तीच्या वनवासात आणि आजारी असतांनासुद्धा त्यांनी 'द इंडियन स्ट्रगल, 1920-1934 हा ग्रंथ लिहिला. युरोपियन नेत्यांकडेही त्यांनी भारताचे प्रश्न मांडले. 1936 मध्ये जेव्हा ते युरोपमधून परतले तेव्हा पुन्हा त्यांना ताब्यात घेण्यात आले आणि एका वर्षानंतर त्याची सुटका करण्यात आली. दरम्यान सुभाषबाबू गांधींच्या अधिक पुराणमतवादी अर्थशास्त्रावर तसेच स्वातंत्र्यासाठी त्यांच्या कमी संघर्षात्मक दृष्टिकोनावर अधिकाधिक टीका करू लागले. 1938 मध्ये ते भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले आणि त्यांनी राष्ट्रीय नियोजन समितीची स्थापना केली, व व्यापक औद्योगिकीकरणाचे धोरण तयार केले. तथापि, हे गांधीवादी आर्थिक विचारांशी सुसंगत नव्हते. 1939 मध्ये सुभाषबाबूंनी पुन्हा राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून घेण्यासाठी गांधीवादी प्रतिस्पर्ध्यांचा पराभव केला. परंतु गांधींच्या पाठिंब्याच्या अभावामुळे सुभाषबाबूंना अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला. तेव्हा कट्टरपंथी घटकांना एकत्र आणण्याच्या आशेने त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना केली,

नजरकैदेतून सुटका :

सप्टेंबर १९३९ मध्ये द्वितीय महायुद्ध सुरू झाले. सुभाषचंद्र बोसांना परकीयांच्या मदतीने भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची ती सुवर्णसंधी वाटली. त्यांच्या ज्वालाग्रही विचारांमुळे सुभाषबाबूंना ब्रिटीश सरकारने जुलै 1940 मध्ये पुन्हा तुरुंगात टाकले. त्यांनी तुरुंगात उपोषण सुरू केले उपोषणाच्या 11 व्या दिवशी त्यांची प्रकृती खालावल्यानंतर त्यांची सुटका करण्यात येऊन त्यांना त्यांच्याच घरात नजरकैदेत ठेवण्यात आले परंतु जानेवारी १९४१ मध्ये पोलिसांची नजर चुकवून ते निसटले व पेशावरमार्गे बर्लिनला गेले. तेथे त्यांनी रेडियोवरून भारतीयांना इंग्रजविरोधी लढ्याचे आवाहन केले.

आझाद हिंद सेनेचे संघटन :

ह्यावेळी पूर्वेकडे पॅसिफिक क्षेत्रात ब्रिटीश व फ्रेंच फौजा जपानकडून मार खात होत्या म्हणून सुभाषचंद्रने भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आझाद हिंद सेनेचे संघटन करण्याचा निर्णय घेतला, जी सेना रासबिहारी बोसांनी स्थापन केली होती. त्या उद्दिष्टाने सुभाषचंद्र १९४३ मध्ये सिंगापूर येथे गेले आणि त्यांनी त्वरित आझाद हिंद सेनेची सूत्रे स्वतःकडे घेतली. ह्या सेनेत प्रामुख्याने जपानकडून युद्धबंदी बनविलेले भारतीय सैनिक होते जे सिंगापूर व मलेशियातून इंग्रज पळाल्यानंतर जपानच्या ताब्यात सापडले होते. विशेषतः मलेशियात स्थाईक झालेल्या भारतीयांनी सुभाषबाबूंना पूर्ण नैतिक व आर्थिक समर्थन दिले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी जपाननेसुद्धा सुभाषचंद्रला लष्करी मदतीचे आश्वासन दिले. सुभाषचंद्रने घोषणा केली की, परकीय मदती शिवाय स्वातंत्र्य मिळाल्याचे एकही

उदाहरण इतिहासात आढळले नाही. २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी सुभाषचंद्रने भारताचे अस्थाई सरकार स्थापन करत असल्याची घोषणा सिंगापूर येथे केली. ते स्वतः ह्या सरकारमध्ये प्रधानमंत्री व मुख्य सेनापती बनले आणि आपल्या पदाची शपथ पुढीलप्रमाणे घेतली; मी सुभाषचंद्र बोस ईश्वराची पवित्र शपथ घेऊन सांगतो की, मी, भारत व त्याच्या अडतीस कोटी रहिवाशांच्या स्वातंत्र्यासाठी माझ्या अखेरच्या श्वासापर्यंत लढत राहीन. आणि नारा दिला की 'तुम मुझे खून दो मैं तुम्हें आजादी दूंगा' यानंतर सुभाषबाबूंना 'नेताजी' म्हटल्या जाऊ लागले. जर्मनी, इटली व जपानने ह्या अस्थाई सरकारला मान्यता प्रदान केली. नोव्हेंबर १९४३ मध्ये अंदमान व निकोबार बेटे जिंकल्यावर जपानने ती स्वतंत्र भारताच्या अस्थाई सरकारकडे हस्तांतरित केली. सुभाषबाबूने आझाद हिंद सेनेला (Indian National Army) 'चलो दिल्ली हा संदेश दिला. जपानी लष्करी अधिकाऱ्यांबरोबर लष्करी सहाय्य व सहकार्याबाबत विचारविनिमय केल्यावर आझाद हिंद सेनेने मार्च १९४४ मध्ये भारतावर आक्रमण केले आणि मे १९४४ पर्यंत आसामच्या कोहिमा स्थानावर तिरंगा फडकाविला. परंतु महायुद्धात जपानचा पराभव झाल्याने आझाद हिंद सेनेची प्रगती खुंटली, सुभाषबाबू सिंगापूरहून जपानकडे जात असतांना विमान अपघातात १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी त्यांचा मृत्यू झाला परंतु त्यांचे मृत शरीर मिळाले नाही. म्हणूनच नेताजींच्या मृत्यूच्या कारणांवर आज देखील विवाद सुरू आहे.

सारांश :

सुभाषचंद्र बोस हे प्रखर देशभक्त व क्रांतिकारक होते त्यांचा हळूहळू चालणाऱ्या राजकीय चळवळीवर विश्वास नव्हता. गांधींच्या अहिंसा तत्वावरही त्यांचा विश्वास नव्हता. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ते फासिस्ट शक्तींचीही मदत घेण्यास तयार होते. सुभाषबाबू युवकांचे व जहाल मतवाद्यांचे आदर्श होते. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासात सुभाषचंद्र बोसांचे नाव सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे.

संदर्भ सूची :

1. अनुवाद, गौतम पंडित, नेताजी सुभाषचंद्र बोस : महान कार्य आणि समर्पण, मिलन प्रकाशन, कोल्हापूर
2. बिपीन चंद्र, भारत का स्वतंत्रता संग्राम, हिंदी मध्यम कार्यान्वय निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली 1988
3. ग्रोव्हर बी. एल, बेलेकर एन. के., आधुनिक भारताचा इतिहास, एन. चंद्र आणि कंपनी, रामनगर, नवी दिल्ली 2003
4. आचार्य जाव्हडेकर ष. द., आधुनिक भारत, कॉटिनेटल प्रकाशन, पुणे 1979

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : एक अविस्मरणीय व्यक्तिमत्व

प्रा. सुमन लक्ष्मनराव केंद्रे

इतिहास विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील, महाविद्यालय, पंढरपूर

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या इतिहासातील एक महान क्रांतिकारक, देशभक्त, राष्ट्राभिमानी व्यक्तिमत्व म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्रबोस होय. जगात जेव्हा दुसरे महायुद्ध चालू होते त्यावेळी नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि त्यांच्या आझाद हिंद सेनेने अतुलनीय कामगिरी केली. आझाद हिंद सेना आपल्या कार्यात शेवटपर्यंत यश मिळवू शकली नाही , परंतु सुभाषचंद्र बस यांचा त्याग आणि आझाद हिंद सेनेचे कार्य भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात अतिशय महत्वपूर्ण ठरले.

अल्पपरिचय :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म ओडीसातील कटक या शहरी झाला वडील जानकीदास तर आई प्रभावतीदेवी त्यांचे शिक्षण कटक येथे झाले. कलकत्यातील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमधून त्यांचे शिक्षण पूर्ण झाले. ते अत्यंत हुशार विद्यार्थी म्हणून गणले जात. १९२० मध्ये ते इंग्लंडमध्ये गेले आणि I.C.S. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि त्यांनी नोकरीही स्वीकारली. याच वेळी महात्मा गांधीची १९२० ची असहकार चळवळ चालू होती. यावेळी देशभक्तीने प्रेरित होऊन गांधीजींच्या स्वदेशीच्या समर्थनार्थ २२ एप्रिल १९२१ रोजी सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सरकारी नोकरीचा राजीनामा देणारे नेताजी सुभाषचंद्र बोस पहिलेच आय.सी.एस. अधिकारी होते. नंतर ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले.

स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये प्रवेश :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यावर चित्तरंजन दास यांचा प्रभाव होता. तसेच छत्रपती शिवाजी महाराज आणि राणा प्रताप हे त्यांचे आदर्श होते. त्यांनी स्वराज्य पक्षातही कार्य केले. १९२७ साली जेव्हा सायमन कमिशन भारतात आले त्यावेळी बंगालमध्ये ब्रिटीश साम्राज्याविरोधी असंतोष निर्माण करण्याचे काम नेताजींनी केले.

१९३० च्या महात्मा गांधींनी सुरु केलेल्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी भाग घेतला. सुभाषचंद्र बोस यांचा अनेक क्रांतिकारी चळवळीशी संबंध असल्यामुळे त्यांना अनेकवेळा अटक झाली होती. सुभाषबाबूवर डाव्या व जहाल विचारसरणीचा प्रभाव होता. म्हणूनच पुढील काळात महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्यात अनेक विषयावरून मतभेद होत असत. काँग्रेसमधील जहाल प्रागतिक गटाचे ते नेते होते. १९३८ मधील हरिपूरा येथील काँग्रेस अधिवेशनाचे अध्यक्ष म्हणून ते निवडून आले होते. शिवाय १९३९ ची त्रिपुरा येथील काँग्रेस अध्यक्षपदाची निवडणूक ते गांधीजींचा विरोध असतानाही जिंकले होते. पण नंतर मात्र त्यांनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला आणि "फॉरवर्ड ब्लॉक" नावाचा स्वतंत्र पक्ष स्थापन केला. दुसरे महायुद्ध चालू असताना ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध तीव्र लढा उभारणे हा या पक्षाचा हेतू होता. सुभाषबाबुनी अशी आक्रमक भूमिका घेतल्याने इंग्रज सरकारने त्यांना अंतर्गत सुरक्षा कायद्याखाली अटक केली.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जर्मनीतील कार्य :

सुभाषबाबुनी कैदेत प्राणांतिक उपोषण केल्याने त्यांची तब्येत खालावली म्हणून सरकारने त्यांची सुटका केली व घरात नजरकैद केले. परंतु १५ जानेवारी १९४१ रोजी ते नजर कैदेतून निसटले. झियाउद्दीन हे नाव धारण करून अनेक अडचणीवर मात करत ते जर्मनीत पोहचले. जर्मनी येथे हिटलरचा उजवा हात असणारे रीबेनट्रॉप यानी त्यांचे स्वागत केले. यावेळी त्यांनी जर्मनीतील हिंदूंचे मन वळवून तीन हजाराची लष्करी फौज उभारली. शिवाय

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

जर्मनीकडून कैद झालेल्या सैनिकांची दुसरी एक फौज तयार केली होती. जर्मनीत असताना रीबेनट्रोपच्या मदतीने इंडिया फ्री सेंटर स्थापन केले. जयहिंद ही घोषणा व राष्ट्रांगीत म्हणण्याचे ठरवण्यात आले. तसेच आझाद हिंद रेडीओचे स्वतंत्र प्रक्षेपण सुरु करण्यात आले. या आझाद हिंद रेडीओवरून ते जनतेशी संवाद साधत. भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून सोडविण्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्यासाठी ते जनतेला आव्हान करत होते. परंतु जर्मन सरकारचे पाहिजे तेवढे सहकार्य न मिळाल्याने अपेक्षित कार्य होऊ शकले नाही.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस जपानमध्ये :

दुसऱ्या महायुद्धात जपान गटराष्ट्राच्या बाजूने होता. जपानने ६ डिसेम्बरमध्ये अमेरिकेच्या पर्लहार्बरवर हल्ला केला. त्यावेळी जपानी सैन्य ब्राह्मदेशाच्या वेशीजवळ येवून पोहचले. आग्नेय आशियातील या परिस्थितीने नेताजींचे लक्ष्य वेधले. याचवेळी इंडियन इंडिपेंडस लीगची स्थापना करणाऱ्या रासबिहारी बोस यांचे सुभाषबाबुना ब्रिटीश विरोधी लढ्याचे निमंत्रण स्वीकारण्याचे आमंत्रण आले. त्यांनी ते स्वीकारले व जर्मनीतून ते जपानकडे रवाना झाले आणि १६ मे १९४३ रोजी ते टोकियोला पोहचले. टोकियो आकाशवाणीवरून त्यांनी पुन्हा जनतेला भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्यासाठी आवाहन केले.

व्हाईसरॉयवरील बॉम्बहल्ल्यात हवे असणारे रासबिहारी बोस ब्रिटीश सरकारच्या हातावर तुरी देवून १९१५ ला भारतातून जपानला आले होते. त्यांनी जपानी महिलेशी विवाह करून जपानचे नागरिकत्व स्वीकारले होते. यावेळी जपानव्याप्त आग्नेय आशियातील सर्व भारतीयांना संघटीत करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी ही एक उत्तम संधी म्हणून त्यांनी हे काम स्वीकारलं. जपानचा पर्लहार्बर वरील हल्ल्यामुळे ब्रह्मदेश, सिंगापूर, मलाया, फिलिपाईन्स या वसाहती इंग्रजांचा पराभव करून जपानने ताब्यात घेतल्या. या युद्धातील शेकडो हिंदू सैनिक युद्धकैदी म्हणून जपानच्या ताब्यात होते. या कैद्यात कॅप्टन मोहनसिंग हिंदी अधिकारी होते. रासबिहारी बोस यांनी त्यांच्या नेतृत्वाखाली १ सप्टें. १९४२ रोजी “इंडियन नॅशनल आर्मी” म्हणजेच “आझाद हिंद सेनेची” स्थापना केली. परंतु रासबिहारी आणि कॅप्टन मोहनसिंग यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. म्हणून त्यांनी सुभाषबाबुना बोलावून घेतले. पुन्हा लष्करी संघटनेचे पुनरुज्जीवन करून भारतीयांची बैठक टोकियो या ठिकाणी घेण्यात आली. ५ जुलै १९४३ रोजी औपचारिकरित्या आझाद हिंद सेनेची स्थापना करण्यात आली. नेताजी आता आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती बनले. त्यांनी ४० हजार हिंदी सैनिकांचे मन वळवून त्यांना आझाद हिंद सेनेत दाखल करून घेतले. त्या सैन्यांना जपान, जर्मनी कडून लष्करी प्रशिक्षण देण्यात आले आणि भारताचा स्वातंत्र्य लढा सुरु ठेवण्यासाठी क्रांती समितीची स्थापना करण्यात आली.

भारताच्या हंगामी सरकारची स्थापना :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी जपानचे पंतप्रधान टोजोची भेट घेतली व जपानच्या मदतीने हंगामी सरकार स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी सिंगापूर येथे स्वतंत्र भारताचे हंगामी सरकार स्थापन झाल्याचे घोषित करण्यात आले. यावेळी इटाली व जर्मनी या देशांनी भारताच्या हंगामी सरकारला पाठींबा दिला व भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी दोस्त राष्ट्राविरुद्ध युद्धाची घोषणा केली. यावेळी सुभाषबाबुनी “चलो दिल्ली”चा नारा दिला. “तुम मुझे खून डों मै तुम्हे आझादी दुंगा” असे आवाहन भारतीयांना केले. आझाद हिंद सेनेतील पलटणीना भारतीय नेत्यांची नावे दिली. तसेच हंगामी सरकारात वेगवेगळी खाती निर्माण करण्यात आली. हे सरकार चालविण्यासाठी यावेळी अनेक महिलांनी आपल्या अंगावरचे दागिने काढून दिली.

आझाद हिंद सेनेची युद्धातील कामगिरी :

सुभाषबाबुकडे लष्करी कुशलतेपेक्षा उत्कृष्ट वक्तृत्व व संघटन कौशल्य होते. त्यामुळे सैन्यात उत्साह निर्माण झाला. प्रत्यक्ष लष्करी कारवाईच्या वेळी हंगामी सरकारचे केंद्र सिंगापूरहून रंगूनला हलवण्यात आले. यावेळी आझाद हिंद सेनेने ब्रिटिश लष्कराच्या विरोधात लष्करी कारवाया करणे, हेरगिरी करण्यासाठी तीन आघाड्या

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

उघडल्या. फेब्रु. १९४४ साली शहानवाजखान यांच्या नेतृत्वाखाली आझाद हिंद सेनेच्या तीन पलटणी जपानी सैन्याबरोबर आघाडीवर ठेवण्यात आल्या. फेब्रुवारी १९४४ मध्ये ब्रह्मदेशातून आझाद हिंद सेना व जपानी पथकाने आरकांनच्या बाजूने लुशाई टेकड्या व इम्फाळ आघाडीत बिशनपूर जवळ भारतीय हद्दीत प्रवेश केला आणि तिथे तिरंगा ध्वज फडकाविला. आझाद हिंद सेनेने नागालंडची राजधानी कोहीम जिंकली. पण इम्फाळ मात्र जिंकता आले नाही. ठरल्याप्रमाणे जपानने भारताचा जिंकलेला अंदाज व निकोबार हे प्रदेश भारताच्या हवाली केले. या बेटांना सुभाष बाबुनी शहीद व स्वराज्य अशी नावे दिली.

आझाद हिंद सेनेची माघार :

६ ऑगस्ट १९४५ आणि ९ ऑगस्ट १९४५ जपानने हिरोशिमा आणि नागासाकी या दोन शहरावर अणुबॉम्ब टाकले. या भयंकर नाशानंतर जपानने शरणागती पत्करली. ब्रिटीश फौजांनी आक्रमक पवित्रा घेऊन हिंदुस्थानच्या भूमीवरून आणि ब्रह्मदेशातून जपानी व आझाद हिंद फौजा मागे हटविण्यास सुरुवात केली. शेवटी इंग्रज फौजाकडून रंगून काबीज करण्यात आले.

निधन :

नेताजी १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी बँकाकडून टोकियोकडे जात असताना मार्गातच चीनजवळ फार्मोसा बेटामधील ताय पै विमानतळाजवळ त्यांच्या विमानास अपघात झाला व ते जबर जखमी होवून मृत्यूमुखी पडले. हा वृत्तांत जपानी सरकारचा होता. यासाठी भारत सरकारने अनेक समित्या नेमल्या पण अजूनही त्यांच्या मृत्यूचे गूढ तसेच आहे.

आझाद हिंद सेनेच्या अधिकाऱ्यावरील खटला:

पकडण्यात आलेल्या आझाद हिंद सेनेवर ब्रिटिशांनी राजद्रोहाचा आरोप लावून दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात लष्करी न्यायालयापुढे त्यांच्यावर खटल्याची सुनावणी करण्यात आली. यावेळी कॅ.शहानवाज, कॅ.लक्ष्मी स्वामिनाथन, कॅ.सहगल, मेजर जगन्नाथ, कर्नल धिल्लन यांना मदत करण्यासाठी मुस्लीम लीग, हिंदू महासभा व इतर पक्ष पुढे आले. यावेळी काँग्रेसने आरोपींच्या समर्थनार्थ कायदेपंडितांची एक समिती स्थापन केली. यावेळी पंडित नेहरूंनी आरोपींचे वकीलपत्र घेतले. पण आझाद हिंद फौजेच्या अधिकाऱ्यांनी दयेची भिक मागण्याचे साफ नाकारले. लष्करी कोर्टाने युक्तिवाद फेटाळून शिक्षा सुनावल्या. तेंव्हा देशभर जनतेच्या प्रतिक्रिया उमटल्या मग मात्र सरकारला या शिक्षा रद्द कराव्या लागल्या.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेनेचे महत्व :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत अमूल्य योगदान आहे. याविषयी महात्मा गांधींनी हरिजन या वृत्तपत्रातून नेताजी व आझाद हिंद सेना यांच्या कार्याने आम्ही मंत्रमुग्ध झालो आहोत अशा भावना व्यक्त केल्या. नेताजींच्या कार्यामुळे तरुणात स्वातंत्र्य निष्ठेची भावना वाढीस लागली. त्यांचे शौर्य, देशप्रेम. धाडस, त्याग यामुळे भारतीयांची मने राष्ट्रवादी भावनेने पेटून उठली, देशसेवेची नवी प्रेरणा मिळाली. नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना यामुळे इंग्रजांना कळून चुकले कि आपणास हिंदुस्थानवर आता जास्त काळ राज्य कर्ता येणार नाही. जरी आझाद हिंद सेनेचा पराभव झाला असला तरी ब्रिटीश सत्तेचे खच्चीकरण करणाऱ्या आझाद हिंद सेनेचा हा नैतिक विजय होता.

संदर्भ ग्रंथ:

1. रजनी यादव, भारतीय सेना का इतिहास, डिस्कवरी पब्लिशिंग हाउस प्रायवेट लिमिटेड नई दिल्ली, २०१०
2. Bipinchandra pal, India's struggle for independence, penguins publication, new Delli
3. डॉ. जयसिंगराव पवार, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराळी प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००८
4. डॉ. गव्हाणे, डॉ.शिंदे, डॉ.कुलकर्णी, भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१५
5. ग. प्र. प्रधान, स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत.
6. डॉ. तुकाराम नारायण शिंदे, आधुनिक भारताचा इतिहास, अक्षरलेखनप्रकाशन, सोलापूर, २०१३
7. गोविंद तळवलकर, सत्तांतर १९४७, मौज प्रकाशन, खटाववाडी, गिरगाव १९८३

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

लढाऊ राष्ट्रवादाचे अग्रणी: सुभाषचंद्र बोस

डॉ. प्रदिप शा. ढोले

इतिहास विभाग प्रमुख, स्व. पंचफुलाबाई पावडे कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, वरूड जि. अमरावती

अपूर्व साहस व त्यागाचे प्रतिक, कट्टर राष्ट्रनिष्ठा, लढाऊ राष्ट्रवादाचे आग्रही पुरस्कर्ते, जहाल राजकारणी सुभाष चंद्र बोस हे स्वातंत्र्य संग्रामाच्या काळातील एक वादळी व महान व्यक्तिमत्व होय. त्यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ओडिशा मधील कटक शहरात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे प्रभावती होते जानकीनाथ बोस हे कटक शहरातील नामवंत वकिल होते. सुभाषबाबू कटक मधील रॅवेन्शॉ कॉलिजीएट हायस्कूल मध्ये शिकत असतांना वेणीमाधव दास नामक शिक्षकांनी त्यांच्यात देशभक्ती जागृत केली. कोलकात्यातील प्रेसिडेंसी कॉलेजच्या शिक्षणानंतर ते ICS च्या परीक्षा करिता इंग्लंडला गेले. ICS चीपरीक्षा पास होऊन ब्रिटीश प्रशासनात अधिकारी म्हणून रुजू होत असतांना इंग्लंडच्या राजसिंहासनाशी एकनिष्ठ राहण्याची शपथ घेण्याची वेळ आली तेव्हा सुभाषचंद्र बोस यांनी इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन ते मायदेशी परतले. भारतात परतल्यावर रवींद्रनाथ ठाकुर यांच्या सल्ल्यानुसार ते सर्वप्रथम मुंबई येथे महात्मा गांधी यांना भेटले. अगोदरच देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित असलेल्या सुभाषचंद्र बोस यांना गांधीजींनी कलकत्याला जाऊन देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्यासोबत काम करण्याचा सल्ला दिला. सुभाषचंद्र बोस कलकत्याला आले तेव्हा देशबंधू चित्तरंजन दास हे महात्मा गांधींनी सुरू केलेल्या असहकार चळवळीचे नेतृत्व करित होते. सुभाषबाबूही त्यांच्याबरोबर असहकार आंदोलनात सहभागी झाले.

१९२२ मध्ये दासबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. स्वराज्य पक्षाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी चित्तरंजन दासांनी काढलेल्या फॉरवर्ड नावाच्या साप्ताहिकाचे सुभाषचंद्र संपादक बनले. दास व सुभाषचंद्रयांनी स्वराज्य पक्षाच्या प्रचाराने संपूर्ण बंगाल ढवळून काढला. यामुळेच कोलकत्ता महापालिकेची निवडणुक स्वराज्य पक्षाने जिंकली. विधानसभेच्या आतून इंग्रज सरकारला विरोध करण्यासाठी स्वतः दासबाबू कोलकात्याचे महापौर तर सुभाषबाबू महापालिकेचे प्रमुख कार्यकारी अधिकारी बनले. सुभाषबाबूंनी आपल्या कार्यकाळात महापालिकेची काम करण्याची पद्धतच बदलून टाकली. कोलकात्यातील रस्त्यांची इंग्रज नावे बदलवून त्यांना भारतीय नावे दिली. स्वातंत्र्यलढ्यात प्राणार्पण केलेल्या क्रांतिकारकांच्या कुटुंबियांना महापालिकेत नोकरी मिळू लागली. यामुळे सुभाषबाबूंची देशातील अग्रेसर युवा नेता म्हणून ओळख निर्माण झाली.

बंगालमधील क्रांतिकारकांशी सुभाषबाबूंचे संबंध आहेत म्हणून ब्रिटीश सरकारने १९२४ मध्ये त्यांना अटक करून मंडालेच्या तुरुंगात डांबले. सुभाषबाबूंची बंगालमध्ये इतकी लोकप्रियता वाढली होती की, ते मंडालेच्या तुरुंगात असतांना त्यांच्या अनुपस्थितीत बंगालमधील जनतेने त्यांची बंगालच्या विधिमंडळावर निवड केली. मंडाले कारागृहातील वास्तव्यात सुभाषबाबूंची तब्येत बिघडली. त्यांना क्षयरोगाने ग्रसले तरी इंग्रज सरकारने त्यांची सुटका केली नाही. १९२७ मध्ये सुभाषबाबूंची तब्येत अधिकच बिघडल्यामुळे आणि तुरुंगातच त्यांचा मृत्यू होण्याचा धोका इंग्रज सरकारला पत्करायचा नसल्यामुळे शेवटी त्यांची सुटका करण्यात आली.

पंडित नेहरू बरोबर सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत इंडिपेंडन्स लिगची स्थापना केली. १९२८ आली सायमन कमिशन भारतात आले असता काँग्रेसने त्यांना काळे झेंडे दाखविण्याच्याकलकत्ता आंदोलनाचे सुभाषबाबूंनी नेतृत्व केले होते. सायमन कमिशनला उत्तर देण्यासाठी काँग्रेसने भारताच्या भावी घटनेचा आराखडा तयार करण्यासाठी आठ सदस्यांची समिती नेमली. त्या समितीचे पंडित मोतीलाल नेहरू अध्यक्ष तर सुभाष बाबू एक सदस्य होते. याच समितीने नेहरू रिपोर्ट तयार केला होता.

डिसेंबर १९२८ मध्ये कलकत्ता येथे झालेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात सुव्यवस्था व शिस्त राखण्याकरिता तयार करण्यात आलेल्या स्वयंसेवक दलाचे सुभाषबाबू प्रमुख होते. याच अधिवेशनात सुभाषबाबूंनी खाकी लष्करी गणवेश घालून अधिवेशनाचे अध्यक्ष पंडित मोतीलाल नेहरू यांना लष्करी पद्धतीने सलामी दिली होती. याच अधिवेशनात गांधीजींनी मांडलेल्या डोमिनयन स्टेट्स (वसाहतीचे स्वराज्य) च्या ठरावाला सुभाषबाबूंनी संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करणारी दुरुस्ती सुचविली. तेव्हापासून काँग्रेसच्या ज्येष्ठ पुढाऱ्यांशी त्यांचे खडके उडण्यास सुरुवात झाली. 'मी व पंडित नेहरू हे जहालातील मवाळ मानले जातो. अशा मावाळांशीही जर काँग्रेस श्रेष्ठींची तडजोडीची तयारी नसेल तर काँग्रेस मधील जुने व नवे यातील दरी बुजणे अशक्य होऊन जाईल'. असे उद्गार आपल्या त्या दुरुस्तीच्या समर्थनार्थ बोलताना त्यांनी काढले होते. पण त्यांची दुरुस्ती ९७३ विरुद्ध १३५० मते पडून फेटाळली गेली.^३

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

वसाहतीचे स्वराज्याची मागणी इंग्रज सरकारने मान्य केली नाही म्हणून १९३० साली पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोर येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात २६ जानेवारी हा दिवस स्वातंत्र्यदिन पाळला जाईल असे घोषित करण्यात आले. त्यानुसार २६ जानेवारी १९३१ रोजी सुभाषबाबूंनी तिरंगी ध्वज फडकावत कोलकात्यात एका विराट मोर्चाचे नेतृत्व केले. याप्रसंगी पोलिसांनी केलेल्या लाठीहल्ल्यात ते जखमी झाले. गांधीजींनी इंग्रज सरकारबरोबर तह केल्यामुळे सर्व कैद्यांची सुटका करण्यात आली. परंतु सरदार भगतसिंग आदि क्रांतिकारकांची सुटका करण्यास इंग्रज सरकारने नकार दिला. तेव्हा सुभाषबाबूंनी गांधीजींनी सरकारबरोबर केलेला करार मोडावा अशी मागणी केली. पण आपल्या बाजूने दिलेला शब्द मोडणे गांधीजींना मान्य नव्हते. शेवटी भगतसिंग आणि त्यांच्या साथीदारांना फाशी देण्यात आली. भगतसिंगांना वाचवू न शकल्यामुळे सुभाषबाबू गांधीजी व काँग्रेसच्या कार्यपद्धतीवर फार नाराज झाले.

१९३० साली कलकत्याचे महापौर म्हणून सुभाषबाबूंची निवड झाली. या काळात सुरू झालेल्या कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी पुढाकार घेतला. त्यात त्यांना पुन्हा तुरुंगवास सोसावा लागला. १९३२ पर्यंत सुभाषबाबू कारावासात होते. अलमोडाच्या तुरुंगात असतांना त्यांची तब्येत पुन्हा बिघडली. वैद्यकीय सल्ल्यानुसार सुभाषबाबू ह्यावेळी औषधोपचारासाठी युरोपला जायला तयार झाले. युरोप मध्ये आपल्या तब्येतीवर उपचार घेत असतांना सुभाषबाबूंचे देशसेवेचे कार्यही सुरूच होते. त्यांनी व्हिएन्ना, रोम या शहरांना भेटी देऊन इटलीचा हुकूमशहा मुसोलिनीची भेट घेऊन त्यांची भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात इंग्रजांशी संघर्षात सहकार्य मिळविले. आयर्लंडचे नेते डिव्हेरा हे ही सुभाषबाबूंचे चांगले मित्र बनले.

१९३८ मध्ये काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून सुभाषचंद्राची निवड झाली तेव्हा आयर्लंड येथे डिव्हेरा यांची भेट घेऊन हरीपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून कार्य करण्याकरिता ते भारतात आले. यावेळी युरोपात द्वितीय महायुद्धाची छाया पसरली होती. अशावेळी इंग्लंडच्या अडचणींचा लाभ उठवून भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र केला जावा म्हणून आपल्या अध्यक्षपदाच्या कारकीर्दीत त्यांनी ह्या दिशेने पावले टाकण्यास सुरुवात केली. परंतु गांधीजींनी या विचारसरणीशी सहमत नव्हते.

१९३९ मध्ये नवीन काँग्रेस अध्यक्ष निवडण्याची वेळ आली तेव्हा सुभाषबाबूंना काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावर अशी व्यक्ती हवी होती जी कोणत्याही दबावाला झुकणार नाही. पण अशी एकही व्यक्ती समोर न आल्याने सुभाषबाबू स्वतः पुन्हा काँग्रेस अध्यक्षपदासाठी उभे राहिले. पण गांधीजींना ते नको होते. गांधीजींनी अध्यक्षपदासाठी पट्टाभिसीतारामय्या यांना उभे केले. कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर, प्रफुल्लचंद्र रॉय, मेघनाथ साहा, हे पुन्हा सुभाषबाबूंनाच अध्यक्ष करावे ह्या मताचे होते. पण गांधीजींनी कुणाचेही ऐकले नाही. शेवटी काँग्रेस अध्यक्ष पदाकरिता निवडणूक लढविली गेली. गांधीजींचा उमेदवार म्हणून पट्टाभिसीतारामय्याच निवडून येतील असे सर्वांना वाटू लागले. सुभाषचंद्र बोसांच्या उमेदवारीला राजेंद्र प्रसाद, सरदार पटेल, कृपलानी आदी जेष्ठगांधी सहकाऱ्यांनी कसून विरोध केला. तरीही सुभाषबाबूंना निवडणुकीत १५८० तर पट्टाभिसीतारामय्या यांना १३७७ मते मिळाली. गांधीजींनी विरोध करूनही सुभाषबाबूंनी २०३ मतांनी ही निवडणूक जिंकली. पट्टाभिसीतारामय्यांचा पराभव गांधीजींना जिझारी लागला व त्यांनी आपल्या साथीदारांना सुभाषबाबूंची कार्यपद्धती मान्य नसेल तर ते काँग्रेसबाहेर पडू शकतात असे सांगताच काँग्रेस कार्यकारिणीच्या १४ पैकी १२ सदस्य ज्यात प्रसाद, पटेल आदी गांधी अनुयायांनी काँग्रेस कार्यकारिणीच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा दिला. पंडित नेहरू तटस्थ तर शरदबाबू सुभाषचंद्र यांच्या बाजूने उभे राहिले. १९३९ मध्ये त्रिपुरी येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात प्रकृती ठीक नसतानाही त्यांना स्ट्रेचरवर पडून अधिवेशनाला उपस्थित रहावे लागले. पण गांधीजींनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सुभाषबाबूंशी सहकार्य न केल्यामुळे सुभाषबाबूंना काम करणे कठिण झाले.

सुभाषबाबूंनी तडजोडीचे सर्व प्रयत्न केलेत. पण गांधीजी व त्यांच्या साथीदारांनी त्यांचेकाहीच ऐकले नाही. शेवटी २९ एप्रिल १९३९ रोजी सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. लगेच गांधीवाद्यांनी अत्यंत तत्परतेने सुभाषबाबूंच्या रिकाम्या झालेल्या अध्यक्षपदावर गांधीवादी डॉ. राजेंद्र प्रसादांना निवडून आणले. काँग्रेस अध्यक्षपदाच्या राजीनाम्यानंतर सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत ३ मे १९३९ फॉरवर्ड ब्लॉक नामक आपल्या पक्षाची स्थापना केली. जमीनदार, भांडवलदार, सावकार यांच्या विरुद्ध लढा देऊन शेतकरी व कामकरी वर्गाच्या कल्याणाकरिता कार्य करणे फॉरवर्ड ब्लॉकचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. काँग्रेसमधील डावे व सुभाष समर्थक फॉरवर्ड ब्लॉक मध्ये सामील झालेत. उत्तरोत्तर फॉरवर्ड ब्लॉक व काँग्रेसमध्ये मतभेद वाढत गेलेत. अखेरीस प्रांतिक काँग्रेस कार्यकारिणीच्या संमतीशिवाय निशस्त्र प्रतिकार चळवळ सुरू करता येणार नाही अशा आशयाच्या काँग्रेसच्या ठरावाचा सुभाषबाबूंनी

उघड—उघड निषेध करताच तीन वर्षपावेतो सुभाषबाबूंना काँग्रेसच्या कोणत्याही निवडणुकीत उभे राहता येणार नाही असा मनाई हुकूम काँग्रेसने जारी केला.

दुसरे विश्वयुद्ध सुरू होण्यापूर्वीच फॉरवर्ड ब्लॉकने भारताचा स्वातंत्र्य लढा अधिक तीव्र करण्यासाठी जनजागृती करित ब्रिटीशांच्या युद्ध प्रयत्नांना कोणत्याही प्रकारे भारतीयांनी पाठिंबा देऊ नये असा प्रचार करित सुभाषबाबूंनी देशभर तुफानी दौरा केला. परिणामी २७ जुलै १९४० रोजी ब्रिटीश सरकारने त्यांना अटक केली. त्याचा निषेध म्हणून सुभाषबाबूंनी तुरुंगात आमरण उपोषण केले. यात ते अत्यवस्थ झाल्याने ब्रिटीश सरकारने ५ डिसेंबर १९४० रोजी त्यांची सुटका केली पण इंग्रज सरकार युद्धकाळात सुभाषबाबूंना मोकळे ठेवू इच्छित नव्हते. त्यामुळे सरकारने त्यांना त्यांच्याच घरात नजरकैदेत ठेवून पोलिसांचा कडक पहारा बसविला. १६ जानेवारी १९४१ रोजी इंग्रज पहाण्याला चुकवून सुभाषबाबू पठाणी वेशभूषा धारण करून निसटले. पेशावरहून काबूलला पोहोचले. तेथून प्रथम मास्कोला व नंतर बर्लिनला जाणे, आजाद हिंद रेडिओ वरील त्यांची आव्हाने, भारतीय स्वातंत्र्याकरीता जर्मनीची मदत मिळवून घेण्याचा त्यांनी केलेला प्रयत्न, जपानमध्ये जाऊन जपानी प्रधान मंत्र्याकडून मिळविलेले मदतीचे आश्वासन, ऑक्टोबर १९४३ मध्ये सिंगापूर येथे आझाद हिंद फौजेचा सर्वोच्च अधिकारी म्हणून स्वतःकडे घेतलले नेतृत्व, स्वतंत्र भारताचे स्थापन केलेले हंगामी सरकार, जपानच्या मदतीने अंदमान निकोबार बेटावर डिसेंबर १९४३ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र भारताचा उभारलेला ध्वज, १९४४ च्या पूर्वार्धात त्यांच्या नेतृत्वाखाली आझाद हिंद फौजेने ब्रिटीश सैन्याविरुद्ध दिलेला लढा आणि ११ मार्च १९४४ रोजी भारताच्या भूमीवर मणिपूर येथे मोठ्या अभिमानाने फडकाविलेला स्वतंत्र भारताचा ध्वज या सर्व घटना म्हणजे सुभाषबाबूंची उज्वल राष्ट्रभक्ती, अपूर्व साहस, त्याग, कोणत्याही संकटाला न डगमगता तोंड देण्याची निडर मनोवृत्ती व मायभूमीच्या सेवेला वाहिलेले त्यांचे समर्पित जीवन याचे द्योतक आहे.

परदेशी सहाय्य मिळवून सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी आझाद हिंद फौजेचे नेतृत्व करताना 'चलो दिल्ली' ची घोषणा करित 'तुम मुझे खून दो ,मै तुम्हे आजादी दूंगा' असे अभिवचन देऊन लढायला करित मणिपूर पर्यंत यशस्वी कुचकरणारे सुभाषबाबू भारतातील सशस्त्र क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी मानले जातात. अणुबॉम्बच्या संहारामुळे हादरलेल्या जापानने ऑगस्ट १९४५ मध्ये शरणागती पत्करली तरी सुभाषबाबू हाताशझाले नाहीत. भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता त्यांची धडपड सुरूच होती. हबिबूर रहमान यांच्यासह विमानाने ते सायगावहून टोकियोला निघाले. परंतु फार्मोसातील तेपे येथे १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी अपघात होऊन विमान कोसळले. यात सुभाषबाबू मारले गेले अशी घोषणा २३ ऑगस्ट १९४५ रोजी टोकियो रेडिओने केली.

निष्कर्ष:-

मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी समर्पित भावनेने लढा देणारे अलौकिक धैर्य व त्यागाचे प्रतीक म्हणजे सुभाषचंद्र बोस होय. भव्य व्यक्तिमत्व व आपल्या वाणीने निडरपणे अनेकांना मंत्रमुग्ध करून भारतीयांची मने जिंकून उदात्त ध्येयासाठी भारतीयांमध्ये त्याग करण्याची प्रेरणा निर्माण करणाऱ्या सुभाषबाबूंनी बलाढ्य ब्रिटीश सत्तेविरुद्ध जो लढा दिला त्याला जोड नाही. परदेशी मदत घेऊन भारत मातेला मुक्त करण्यासाठी हजारो भारतीय तरुणांना सोबत घेऊन आझाद हिंद सेनेची उभारणी करून ब्रिटीशांना हादरून सोडले. कुठलीही सैनिकी पार्श्वभूमी नसताना केवळ देश प्रेमापोटी सैन्याची उभारणी करून नेताजीने जे कार्य केले ते अतुलनीय आहे. सुभाषबाबूंनी आपले कार्य व आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून देशभक्तीचा महान आदर्श भारतीय जनतेपुढे निर्माण केला यात तसुभरही शंका नाही.

संदर्भसूची :-

- १) आचार्य, डॉ. धनंजय— आधुनिक भारत, पृ. ४९३, ४९४
- २) वैद्य, डॉ. सुमन, कोठेकर, डॉ. शांता—आधुनिक भारताचा इतिहास, पृ. ३६९,
- ३) तैत्रव
- ४) आचार्य, डॉ. धनंजय—उपरोक्त, पृ. ४९५
- ५) तैत्रव

महानायक नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूचे रहस्य—एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. राजेश गोजे

सहायक प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग, पानसरे महाविद्यालय अर्जापूर, ता. बिलोली, जि. नांदेड

प्रस्तावना

नेताजी सुभाषचंद्रबोस यांचा जन्म ओरिसा राज्यातील कटक शहरात 23 जानेवारी 1887 प्रत्येक मध्ये एका बंगाली हिंदू परिवारात झाला. वडिलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे प्रभावती होते. त्यांचे वडील जानकीनाथ बोस हे कटक शहरातील एक प्रसिद्ध वकील म्हणून कार्यरत होते. नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांचे प्राथमिक शिक्षण हे घटक मधील रेवेनशा कॉलेजियेट स्कूलमध्ये पूर्ण झाले त्यानंतर त्यांनी कलकत्ता येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेज आणि स्कॉटिश चर्च कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतले. त्यांच्या जीवनावर स्वामी विवेकानंद यांचा प्रभाव होता महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांना इंडियन सिविल सर्विस या परीक्षेच्या तयारीसाठी इंग्लंडमधील केंब्रिज या विद्यापीठ पाठविण्यात आले त्या काळात ब्रिटीश सरकारच्या भारतीय सिविल सर्विस परिक्षेमध्ये पास होणेअतिशय कठीण कार्य समजले जात होते. परंतु नेताजींनी या परीक्षेत चौथा क्रमांक मिळविला. त्यानंतर त्यांनी भारतातील परिस्थितीचा आढावा घेतला आणि ते भारतात परतलेस्वातंत्र लढ्यामध्ये सक्रिय झाले त्यानंतर भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले.नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून दोन वेळा निवडून आले होते. परंतु महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यामुळे सुभाषचंद्र बोस यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदावरून राजीनामा दिला. 1939 नंतर त्यांनी भारताला स्वातंत्र मिळवून देण्यासाठी भारतीय सेना एक पर्याय वाटू लागला कारण भारतीय सैनिक हेब्रिटीश सरकारच्या नियंत्रणाखाली लढणारी होती भारतीय सैनिकांवर नियंत्रण असल्यामुळे इंग्रज सहजतेने भारतावर राज्य करत होते. भारतीय सैनिकांमध्ये देश भावना जागृत करून ब्रिटिश सरकारला भारतातून हाकलून देण्यासाठीचे प्रयत्न करण्याचे ठरवले. त्यामुळे त्यांनी जर्मनी या देशाचे मदत घेण्याचे ठरवले, कारण 1939 मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाची घोषणा झाली होती यामध्ये इंग्लंड, रशिया, अमेरिका, चीन यांच्याविरुद्ध जर्मनी जापान व इटली हे राष्ट्र होते याचाच फायदा घेऊन भारताला स्वातंत्र मिळवून देण्यासाठी नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे जर्मनीमध्ये पोहोचले यामध्ये त्यांनी अफगाणिस्तान, जापान अशा देशांमध्ये प्रवास केला होता ही माहिती ब्रिटिश सरकारला मिळाल्यानंतर त्यांनी सुभाषचंद्र बोस यांना वॉर क्रिमिनल म्हणून घोषित केले म्हणजेच त्यांना दिसताक्षणी ठार मारण्याचे आदेश दिले यामध्ये इंग्लंड रशिया अमेरिका चीन हे राष्ट्र होते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहितीचे संकलन हे दुयम स्रोतांवर अवलंबून आहे.

उद्दिष्टे

1. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूमागील कारण शोधणे
2. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यू संबंधीच्या घटनांचा अभ्यास करणे
3. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा विमान दुर्घटनेनंतर जिवंत होते का याचा शोध घेणे

गृहितके

1. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विमान दुर्घटनेतील मृत्यूचा कुठलाही सबळ पुरावा नाही.
2. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आपल्या मृत्यूची गुप्त योजना आखली होती.
3. भारताला स्वतंत्र योग्य पद्धतीने न मिळाल्याने नैराश्यातून एकांतवास स्विकारला.

माहितीचे विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यू संबंधीचे मुख्य तीन सिद्धांत असल्याचे लक्षात येते.

पहिला सिद्धांत

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या स्वातंत्र काळातील घटना पाहिल्यानंतर असे लक्षात येते की, नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे अत्यंत कुशाग्र चाणाक्ष आणि अभ्यासू होते. महाविद्यालयीन जीवनामध्ये त्यांनी इंग्रजांना कशा पद्धतीने हाताळायची हे जाणले होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारतातील पहिले एससीएस परिक्षा पास होणारे व्यक्ती होते. यावरून त्यांच्या बुद्धिमत्तेचा आपण विचार करू शकतो. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे अनेक वेळा इंग्रजांना चुकीची माहिती मिळावी यासाठी वेगवेगळ्या योजना आखत, कारण भारतामध्ये इंग्रजांपेक्षा भारतातील लोक इंग्रजांची गुलामगिरी करण्यात धन्यता मानत. अनेक लोक फितुरी करत असत महत्वाची योजना इंग्रजांना सांगत असत, त्यामुळे भारतात स्वातंत्र मिळविण्यासाठी

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

लढणारे लोक हे ठार मारले जात होते. चंद्रशेखर आझाद यांची माहिती इंग्रजांना जावून सांगितली त्यामुळेचे त्यांना ठार मारण्यात आले. याची कल्पना त्यांना होती. तसेच सुभाषचंद्र बोस यांना अनेक अनुभव आल्यामुळे आपल्या योजनेची माहिती इंग्रजांना मिळू नये यासाठी ते अनेक वेळा वेगवेगळ्या योजना वापरत असत जसे की, मुंबई ला जाण्याचे सांगून ते तामिळनाडू येथे आपल्या योजनेसाठी जात असत. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवनाचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात आले की, त्यांनी आपला मृत्यू विमान दुर्घटनेत झाला आहे अश्याप्रकारची अफवा 1942 मध्ये केली होती आणि ते भारताबाहेर आझाद हिंद सेने साठी प्रयत्न करत होते मृत्यूची बातमी इंग्रजांना माहित असल्यामुळे त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा शोध घेणे थांबविला होता. 1942 मध्ये उषा मेहता यांनी रेडिओच्या माध्यमातून ही घोषणा केली होती ही घोषणा सुभाष चंद्र बोस यांच्या सांगण्यावरून केली होती. याचाच फायदा भारतातील मातब्बर नेत्यांनी घेतल्याचे लक्षात येते. सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूमुळे भारतीय काँग्रेसला फायदा होणार याचे नाकारता येत नाही.जपान वृत्तपत्रामध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा विमान दुर्घटनेत मृत्यू झाल्याची घोषणा 18 ऑगस्ट 1945 मध्ये केली याच आधारावर भारत सरकार सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू झाल्याचे घोषित केले यामध्ये महात्मा गांधी यांनी या वृत्ताचे समर्थन केले परंतु नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे अनेक समर्थक या मृत्यूच्या बातमीवर विश्वास ठेवत नव्हते. त्यामुळे सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यू संबंधी दोन समिती स्थापन करण्यात आल्या यामध्ये शहनवाज समिती आणि खोसला समिती यांनी सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू विमान दुर्घटनेत झाला असल्याचे असे सांगण्यात आले. हा पहिला सिद्धांत आहे.

दुसरा सिद्धांत

पहिला सिद्धांत विमान अपघातात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू झाला. दरम्यान ऑगस्ट 1945 मध्ये जापान मध्ये हिरोशिमा आणि नागासाकी यांच्या या शहरांवर अमेरिकेने अणुबॉम हल्ला केल्यामुळे खूप मोठा विध्वंस झाला. यामुळे जपानमध्ये असणारे नेताजी सुभाष चंद्र बोस हे बँकोक होऊन मंचुरिया जाण्यासाठी निघाले होते असे सांगून ते रशियाला जाणार असल्याचे माहिती होती. रशियाला पळून जाण्यासाठी ही तयार ही कथा तयार करण्यात आली ते रशियामध्ये जिवंत आहेत असे सांगण्यात आले या घटनेमध्ये 1954 मध्ये इलियट यांनी आपल्या वर्तमान पत्र नॅशनल रिपब्लिकन मध्ये सुभाष चंद्र बोस जिवंत असण्याची दाट शक्यता आहे अशी माहिती प्रसिद्ध केली कारण बोस यांच्यावर उपचार करणार्या नर्स सह अनेक लोकांनी बोस यांना पाहिले होते म्हणजेच विमान अपघात हा सिद्धांत नाकारणारा सर्वात जास्त आवाज म्हणजे प्राध्यापक डॉक्टर पुरा बी राय यांनी बोस यांनी रशियात आश्रय घेतल्याचे ठामपणे सांगितले. तसेच त्यांनी रशियन पत्रकार यांच्या संभाषणांमध्ये वरून वोरेशिलोव्ह मिकोयान, मोलोतोव्ह आणि इतर अधिकारी सुभाष चंद्र बोस यांना रशिया मध्ये राहू द्यावे की नाही. यावर चर्चा करण्यासाठी बैठक बोलावली होती.हे बैठकीच्या इतिवृत्ता वरून हे लक्षात येते. याची माहिती जवाहरलाल नेहरू यांनी समजताचत्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा शोध घेण्यासाठी रशियाशी जाणीवपूर्वक मैत्री केली लक्षात येते.जर सुभाषचंद्र बोस भारतात आले तर सर्व जनता सुभाष चंद्र बोस यांना पंतप्रधान केल्याशिवाय राहणार नाही याची जाणीव माउंटबॅटन आणि जवाहरलाल नेहरू यांना होती.त्यावेळी रशियाचे राष्ट्रपती स्टॅलिन हे हिटलर पेक्षाही क्रूर होते. स्टॅलिन यांनी रशियातील जवळपास 1 कोटी 80 लाख इतक्या लोकांचा नरसंहार केल्याची नोंद आहे. तसेच ब्रिटीश सरकारने सुभाषचंद्र बोस यांना वार क्रिमिनल म्हणून घोषित केले होते. रशियातील क्रूर व्यवस्थेने नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा अत्यंत छळ करून निर्घुणपणे हत्या केली. हि हत्या ब्रिटिश सरकारच्या आणि भारतातील प्रमुख नेत्यांच्या सांगण्यावरून करण्यात आली होती.अशा क्रूर राष्ट्राध्यक्षा बरोबर मैत्री करून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना ठार मारण्यात आले हा दुसरा सिद्धांत आहे.

तिसरा सिद्धांत

परंतुहा सिद्धांतपहिला आणि दुसरा सिद्धांत यांच्या पेक्षाही वेगळा सिद्धांत आहे. यामध्ये पहिल्या सिद्धांताच्या निष्कर्षावरून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची 1945 मध्ये विमान अपघातामध्ये ते गंभीर भाजल्यामुळे त्यांना सामान्य रुग्णालयात नेण्यात आले त्यांच्यावर उपचार करण्यात आले. परंतु त्याचा उपचारा दरम्यान मृत्यू झाला.

दुसरा सिद्धांतांमध्ये ब्रिटीश सरकारने सुभाषचंद्र बोस यांना वॉर क्रिमिनल म्हणून घोषित केले होते. रशियातील क्रूर व्यवस्थेने नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा अत्यंत छळ करून निर्घुणपणे हत्या केली. हि हत्या ब्रिटिश सरकारच्या आणि भारतातील प्रमुख नेत्यांच्या सांगण्यावरून करण्यात आली होती. अशा क्रूर राष्ट्राध्यक्षा बरोबर मैत्री करून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना ठार मारण्यात आले.

परंतु नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे अनेक समर्थक या दोन्ही मृत्यूच्या बातमीवर विश्वास ठेवत नव्हते. कारण नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी हिजबूल रहमान आपल्या सहकारी अधिकार्यास सोबत घेतले होते. परंतु ते वाचले होते.

तसेच त्यांची चौकशी केल्यानंतर त्यांच्या माहितीमध्ये आणि वास्तव परिस्थितीमध्ये बरीच तफावत असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूसंबंधी पुन्हा तपासणी करण्यासाठी न्यायमूर्ती एम के मुखर्जी यांची नियुक्ती केली. यामध्ये त्यांना अनेक पुरावे व संदर्भानुसार नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू 1945 मध्ये विमान अपघातात झाला नसल्याचे स्पष्ट केले. या तपासणीमध्ये नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांनी हबीबुररहमान आपल्या सहकारी अधिकार्यास सोबत घेतले. विमान उड्डाण केल्यानंतर काही मिनिटातच ते ली जमिनीवर कोसळले या अपघातात जनरल शिवदे ही आणि इतर जपानी अधिकारी यांचा मृत्यू झाला आणि बोस गंभीररीत्या भाजले गेले परंतु त्यांचे सहकारी हबीबुर रहमान यांना गंभीर जखमा झाल्या नाही हबीबुररहमान यांच्या सांगण्यावर असे लक्षात आले की त्यांनी सुभाष चंद्र बोस यांना आगीतून वाचविले परंतु यांच्या सांगण्याचा आणि त्यांच्या परिस्थितीमध्ये तफावत असल्याचे लक्षात येते कारण आगीतून वाचवित असताना त्यांच्या हाताचे तळवे भाजलेल्याचे त्यांनी सांगितले. परंतु त्यांच्या हाताच्या तळव्यांना कुठलीही दुखापत झाली नव्हती तळव्याच्या वरच्या भागावर ऍसिडच्या भाजण्यातून झालेल्या जखमा असल्याचे स्पष्ट झाले. म्हणजेच या जखमा जाणीवपूर्वक करण्यात आलेल्या होत्या हे लक्षात येते, तसेच बोस यांना सामान्य रुग्णालयात नेण्यात आले आणि त्यांना मृत घोषित केले आणि त्याच दिवशी त्यांच्यावर मृत्यू देहावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले आणि अस्थीकलश टोकोयो मध्ये नेवून एका बौद्ध मंदिरात पुण्यात आल्याचे सांगण्यात आले परंतु या दरम्यान त्यांचे कोणतेही मृत्यू प्रमाणपत्र किंवा छायाचित्र किंवा विशेष पुरावे उपलब्ध करून देण्यात आले नाही तसेच ज्यांनी वैद्यकीय उपचार केले त्यांनी आलेल्या जखमींमध्ये कोणत्याही मृत्यूचा उल्लेख केलेला नाही कारण बोस यांनी रशियाला जाण्यासाठी हे कथानक तयार केल्याचे लक्षात येते व त्यांच्या आदेशानुसार ब्रिटीश सरकारला चुकीची माहिती देण्यासाठी हे कथानक तयार केले. यामुळे भारतामध्ये सुभाषचंद्र बोस यांच्या मृत्यूच्या वादाला सुरुवात झाल्याचे दिसून येते.

त्यानंतर पुढे असा ही तिसरा सिद्धांत आहे की, नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे विमान दुर्घटनेत वाचल्यानंतर काही वर्षे जपानमध्ये बौद्ध मंदिर येथे वास्तव्य केले होते. नेपाळ मार्गाने ते भारतात परत आले आणि भारतातील लखनौ परिसरात अशा अनेक ठिकाणी वास्तव्य केले. यामध्ये शेवटच्या क्षणी ते उत्तर प्रदेश मधील फैजाबाद म्हणजे सध्याचे आयोध्या येथे संन्यासी म्हणून वास्तव्य केले त्यांना भगवानजी किंवा गुमनामी बाबा या नावाने ओळखले जात होते. अनेक स्थानिक लोकांचा असा विश्वास होता की ते नेताजी सुभाष चंद्र बोस आहेत अशी चर्चा अनेक वर्षे भारतामध्ये होत होती नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारतात परतले आणि त्यांना अनेक लोक भेटण्यास येत असल्याचे पुरावे आहेत. यामध्ये आज्ञाद हिंद सेनेचे अधिकारी तसेच उत्तर प्रदेशातील मुख्यमंत्री अनेक ज्येष्ठ मुख्य नेते त्यांना भेटण्यासाठी येत असत यामध्ये प्रामुख्याने भारताचे माजी राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांचासुद्धा समावेश आहे जर ते सुभाषचंद्र बोस नसतील तर त्यांना असे मोठे लोक का भेटण्यास येत होती हा एक प्रश्नच आहे नेहरूंच्या मृत्यू पर्यंत नेहरू च्या आदेशावरून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या कुटुंबीयांची जासूसी करण्याची पुरावे असल्याचे निदर्शनास येते परंतु सामान्य व्यक्तीला आजही असे प्रश्न पडतात की नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू 1945 मध्ये झाला तर नेहरू यांनी त्यांच्या कुटुंबियाची अनेक वर्षे जासूसी करण्याचे कारण काय? तसेच ते जिवंत होते तर भारतात आल्यानंतर भगवानजी म्हणून वास्तव्य केले असेल तर देशासमोर का आली नाहीत याच्या समर्थनात असे सांगण्यात येते की, त्यांनी स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी अनेक वेळा सुभाषचंद्र बोस असल्याचे सांगितले होते. परंतु अनेकांनी विश्वास ठेवला नाही. त्यामुळे त्यांना नैराश्य येऊन त्यांनी एकांतवासात राहिलेतसेच नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना अनेक हाल सोसावे लागले त्यांना मिळालेले स्वातंत्र्य हे स्वतंत्र नसून दुस-या महायुद्धात प्रचंड नुकसान झाल्यामुळे इंग्रजांनी देशाची फाळणी केली हे त्यांना योग्य वाटत नव्हते कारण अनेकांनी भारतासाठी बलिदान दिले होते. त्या देशाचे भारत आणि पाकिस्तान असे दोन देश तयार करण्यात आले होते सत्तेच्या लालसेपोटी इंग्रजासोबत हातमिळवणी करून सत्ता मिळविली होती. तसेच रशियात झालेला अत्याचार किंवा आलेले प्रचंड नैराश्य यातून त्यांनी आपण सुभाषचंद्र बोस आहोत हे सांगण्याचे टाळले व त्यांचा मृत्यू 1985 मध्ये फैजाबाद येथे झाला. त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या खोलीमध्ये अनेक पुरावे होते ज्यामध्ये सुभाषचंद्र बोस यांच्या कुटुंबाचे छायाचित्र, जर्मनी दूर्बिण, बंगाली, इंग्रजी हिन्दी पुस्तके, विदेशी साहित्य

निष्कर्ष

2006 च्या आवाजात न्यायमूर्ती मुखर्जी यांनी निष्कर्ष काढला की नेताजी आता निश्चितपणे मरण पावले असले तरी त्यांचा मृत्यू विमान अपघातात यात नक्कीच झालेला नाही तसेच टोकियोतील बुद्ध मंदिरात ठेवलेली राग ही नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांची नाही त्यामुळे नेताजी आणि फैजाबाद येथील बाबा हे एकच आहेत हे मत मांडले परंतु 2016 मध्ये जपानी तपासात बोस यांचा विमान अपघातात मृत्यू झाल्याची पुन्हा पुष्टी केली केंद्र सरकारने केलेल्या या घोषणेमुळे

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

अनेकांची निराशा झाली परंतु सुभाष चंद्र बोस यांचे मृत्यू एक रहस्यच आहे असे सिद्ध होते कारण कोणत्याही निष्कर्षपर्यंत जाणे शक्य नाही. वरिल तिन सिद्धांताचा सखोल पद्धतीने अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की पहिल्या सिद्धांतांमध्ये हबीबुररहमान हे प्रत्यक्षदर्शी होते परंतु त्यांच्या सांगण्यामध्ये त्यांच्या मतानुसार नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांचा मृत्यू टोकोयोमध्ये झाला आणि त्यांच्या अस्थी बुद्ध मंदिरात ठेवल्या गेल्या परंतु बुद्ध मंदिरातील राखणी सुभाषचंद्र बोस यांची नसल्याचे स्पष्ट झाले आहे म्हणजेच हबीबुर रहमान यांना नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आदेश दिला होता त्यामुळे त्यांच्या आदेशाचे पालन ते करत होते, कारण देश त्यांच्यासाठी सर्वस्व होते. त्यानंतर दुसर-या सिद्धांतांमध्ये सुभाषचंद्र बोस हे रशियाला गेले आणि त्यांना ब्रिटिश सरकारच्या आदेशानुसार वॉर क्रिमिनल असल्या मुळे त्यांना ठार करण्यात आले परंतु अनेकांच्या अभ्यासात असे लक्षात आले की नेताजी सुभाष चंद्र बोस हे रशिया मधील कोणत्याही कारागृहात नव्हते. त्यानंतर तिसऱ्या सिद्धांतानुसार नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे विमान अपघातातून वाचले ते भारतात परतले विमान अपघात हा 1945 मध्ये झाला आणि त्यांना या अपघातातून सावरण्यासाठी तीन ते चार वर्षे जपान मध्येच राहिले आणि नंतर ते नेपाळ मार्गाने भारतात आले यामुळे ते भगवानजी आहेत हे सांगितले जाते.

परंतु संशोधकाच्या मतानुसार असे लक्षात येते की नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना जापान मधून विमानाने मंचुरिया येथे गेले आणि रशियन सैनिकांना त्यांनी भेट घेतली यामध्ये त्यांना अटक करण्यात आली कारण भारतामध्ये आणि भारता बाहेरील ते वार क्रिमिनल म्हणून घोषित केले होते ब्रिटिश सरकारने रशियन अधिकार्यांनी सुभाषचंद्र बोस हे रशियात असल्याचे ब्रिटिश सरकारला कळविले त्यांच्या सांगण्यावरून त्यांची हत्या करण्यात आली कारण विमान अपघात ताडवानमध्ये झालाच नव्हता अशीच सबळ पुरावे आहे आणि तिसऱ्या सिद्धांतानुसार ते भगवानजी म्हणून वास्तव्य करत असतील तर ते देशासमोर आले असते किंवा देशातील अनेक प्रमुख नेत्यांनी त्यांची भेट घेतली परंतु आज पर्यंत कोणत्याही नेत्यांनी किंवा व्यक्तींनी ते नेताजी सुभाषचंद्र बोस होते हे ठामपणे सांगितलेले नाही यावरून दुसऱ्या सिद्धांत हा संशोधकाच्या दृष्टीने योग्य आहे असे लक्षात येते.

संदर्भ

1. भाग्यरत्न, डी. (२०१५). नेताजी सुभाष-स्वातंत्र्यलढ्यातील खऱ्या नेत्याची कथा. इंटरनॅशनल जर्नल फॉर हिस्टोरिकल स्टडीज, 435-439.
2. आर, डी. आर. (२०१४). स्वातंत्र्य संग्रामातील नेताजींची भूमिका – एक अभ्यास. इंटर
3. धनंजय्या यांनी डॉ. H- T- प्रकाशन खंड आणि अंक 6, एक आंतरराष्ट्रीय खुला प्रवेश , पीअर-पुनरावलोकन केलेले, संदर्भित जर्नल अंक 2, 2349-6002, पृष्ठ. 322 – 324
4. "India's biggest cover-up', book on Netaji mystery launched". *The Economic Times*. Kolkata. 17 November 2012. Retrieved 7 November 2013.
5. "Netaji's dead but didn't die in crash, says report; long live the mystery". *Indian Express*. 18 May 2006
6. *vuqt /kjj 2005 Back from Dead: Inside the Subhas Bose Mystery Manas Publications ISBN 81-7049-237-8*
7. *vuqt /kjj2008 CIA's Eye on South Asia Manas Publications ISBN 978-81-7049-346-4*
8. *vuqt /kjj2012 India's Biggest Cover-up Vitasta Publishing ISBN 978-93-80828-69-5*
9. *A vuqt /kjj2013 No Secrets Vitasta Publishing ISBN 978-93-82711-05-6*
10. *vuqt /kjj2019 "Your Prime Minister is dead" Vitasta Publishing ISBN 978-9386473356*
11. *vuqt /kjj2019 Conundrum (along with co-author Chandrachur Ghose) Vitasta Publishing ISBN 978-9386473578*
12. *vuqt /kjj2021 Government Doesn't Want You To Know This (along with co-author Chandrachur Ghose) Vitasta Publishing ISBN 8194964059*
13. Written by Adrija Roychowdhury | New Delhi , June 1, 2017 5:58:14 pm Subhash Chandra Bose death: How the controversy unfolded over last 70 years.

“नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान व भूमिका” एक दृष्टीक्षेप”

डॉ. एन. आर. चिमुकर

सहाय्यक प्राध्यापक, सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

सारांश :-

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नांव भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील महान क्रांतीकारी वीरांमध्ये अतिशय श्रद्धापुर्वक व सन्मानांनी घेतले जाते. त्यांचे पूर्व जीवन आजही तरुणांसाठी प्रेरणास्त्रोत आहे. नेताजींनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला एक नविन दिशा दिली होती. त्यांनी दिलेल्या घोषणांनी भारतीयांना एक सुत्रात बांधण्याचे व देशप्रेम, स्वाभीमान निर्माण करण्याचे कार्य केले आहे. नेताजीने आत्मविश्वास, कल्पनाशिलता, आणि नव जागरण च्या आधारावर युवावर्गात राष्ट्राच्या प्रती त्यागाचा शंखनाद निर्माण केला होता. नेताजींनी केवळ तरुणांना राष्ट्रीय स्वातंत्र्य यांचा मुळमंत्र न देता आर्थिक समानता, जातीभेद सामाजिक अविचारांचे निराकरण या विचारांचा मंत्र दिलेला आहे. नेताजीचे विचार विश्वव्यापी होते. समग्र मानव जातीच्या विकासाची त्याची संकल्पना होती. नेताजींनी ज्या प्रकारे इंग्रजांचा सामना व त्यांच्या सोबत संघर्ष केला आहे. असे उदा. जगाचा इतिहासात अतिशय दुर्मिळ आहे. त्यामुळे आजही प्रत्येक भारतीयांच्या मनात नेताजी विषयी आदर व सन्मानाची भावना वृद्धीगत आहे. नेताजीचे कार्य व विचार आजही भारतीयांना प्रेरणादायी आहेत.

बीज शब्द :- राजकीय चेतना, अद्वितीय, पूर्ण सातंत्र्य, युद्धबंधी, दक्षिण-पूर्व, विचारधारा, आत्मविश्वास.

प्रस्तावना :-

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील युवा नेता, विर सैनिक, राजकारणाचे अद्भूत जाणकार सुभाषचंद्र बोस, यांनी भारतीय लोकांच्या मनात राजकीय चेतना व स्वातंत्र्याविषयी त्यागाची भावना निर्माण करण्याचे अद्वितीय कार्य केले आहे. भारतातील तरुण, महीला, विद्यार्थी, गरीब, श्रीमंत, अशा सर्व वर्गात भारतीय स्वातंत्र्याविषयी चेतना निर्माण करण्याचे कार्य केले होते. सुभाषचंद्र बोसांची राष्ट्रभक्ती, त्यागाची समर्पित भावना, आत्मविश्वास, भारतीयांसाठी आजही प्रेरणादायी आहे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी ओरीसा राज्यातील कटक शहरामध्ये झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव जानकीनाथ व आईचे नाव प्रभावती होते. नेताजीच्या वडीलांचा वकीली व्यवसाय होता. सुरवातीला ते सरकारी वकील होते. नंतर खाजगी वकीली व्यवसाय सुरू केला होता. नेताजीचे वडील कटक नगर पालीकेत बरेच वर्षे कार्य केले होते. नंतर बंगाल विधानसभेचे सदस्य होते. त्यामुळे नेताजींना लहाणपणापासूनच राजकारणाचे धडे प्राप्त झाले व राजकारणाचा जवळचा संबंध आलेला होता. 1919 मध्ये कलकत्ता विद्यापीठातून पदवी प्राप्त करून भारतीय नागरी सेवा परिक्षासाठी ते इंग्लंडला गेले. ही परीक्षा पास होवून त्यांनी काही काळ सेवा केली होती. परंतु भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रीय भूमिका घेण्यासाठी त्यांनी राजीनामा देवून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे सदस्यत्व स्विकारले होते.

सुभाषचंद्र बोस व राष्ट्रीय काँग्रेस :-

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला एक नवीन गती प्राप्त झाली होती. 1920 मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेसचे नेतृत्व महात्मा गांधीजीकडे आले होते. संपूर्ण भारतात असहकार आंदोलनाला सुरवात होवून स्वातंत्र्याविषयी आस्था सर्व भारतीय लोकांच्या मनापर्यंत पोहचली होती. या सर्व गतीविधीमुळे नेताजी इंग्लंडमध्ये असतांना सिव्हील सर्विसचा त्याग करून 1921 मध्ये भारतात परत आले व भारतीय राजकारणात सक्रीय सहभाग घेतलेला आहे. नेताजीने त्यांचे राजकीय गुरु देशबंधु चितरंजनदास यांच्या सल्ल्याने म. गांधीजींची भेट घेतली व राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सहभागी झाले. म. गांधी अहिंसावादी होते तर सुभाषबाबु उग्रवादी विचारांचे समर्थक होते. म. गांधींनी व सुभाष बाबूंची विचारधारा भिन्न-भिन्न होती. परंतु यांचा उद्देश एकच होता. तो म्हणजे भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त करणे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

गांधीजी सोबत नेताजींचे वैचारीक मत भेद असले तरी गांधीजी विषयी त्यांच्या मनात अतिशय आदर व सन्मानाची भावना होती त्यांनीच सर्वप्रथम गांधीजींना “राष्ट्रपिता” संबोधन केले होते.

नेताजीने 1923 मध्ये काँग्रेस अंतर्गत स्थापन झालेल्या ‘स्वराज्यदल’ चे समर्थन केले होते. त्यांचा विचार होता, की इंग्रजांचा विरोध फक्त चळवळीच्या आधारावरच असु नये, तर भारतातील विधानसभेच्या माध्यमातुन झाले पाहीजे. 1924 मध्ये सी. आर. दास कलकत्ता महानगरपालीकेचे महापौर झाले तेव्हा सुभाष चंद्रबोस कलकत्ता निगमचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी पदावर कार्य केले आहे. त्याचवेळी ऑक्टोबर 1924 मध्ये राजकीय गतीविधी करिता त्यांना अटक करून मंडालेमध्ये निर्वासित करण्यात आले होते. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमधील उदारवादी गटाचे ते विरोधक होते. ते काँग्रेसच्या धोरणावर टिका करित असत. 1928 च्या कलकत्ता अधिवेशनात ‘नेहरू रिपोर्ट’ चा विरोध केला होता नेहरू रिपोर्ट मधील “प्रादेशिक शासन स्वायत्तता” ऐवजी भारताला ‘पूर्ण स्वातंत्र्य’ ठराव पारीत करावा अशी त्याची भुमिका होती. ही त्यांची भुमिका लाहोर येथिल अधिवेशनात पूर्ण करण्यात येऊन 26 जानेवारी 1930 हा दिवस स्वातंत्र्य दिवस म्हणुन संपूर्ण भारतात पाळण्यात आले होते.

भारतातील स्वातंत्र्य संबंधी नेताजींचे विचार होते की, भारताला लवकरात लवकर पूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे. परंतु काँग्रेस कमिटी मधील काही सदस्यांना सुरवातीस स्वायत्ततेचा दर्जा मिळून नंतर भारताला स्वातंत्र्य मिळावे. नेताजी काँग्रेस मधील युवा वर्गाचे नेतृत्व करित असत. 1938 मध्ये काँग्रेस हरीपूर अधिवेशनात त्यांचा काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदावर नियुक्ती झाली होती. जानेवारी 1939 मध्ये त्रिपूरा अधिवेशनात म. गांधीजींचा विरोध असुनही काँग्रेसचे अध्यक्ष पदावर नियुक्ती झाली होती. परंतु मतभेद वाढत गेल्याने एप्रिल 1939 मध्ये काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला होता. नेताजींनी त्रिपूरा अधिवेशनात इंग्रजांना 6 महिन्यात भारतातला स्वातंत्र्य देण्यात यावे. नाही तर भारतीय स्वातंत्र्याकरीता जन आंदोलन सुरु करावे अशी मागणी केली होती. त्यांचे मत होते की “भारत आंतरीक रूपात क्रांती करण्यास अधिक परिपक्व आहे व आंतरराष्ट्रीय संकटामुळे भारताला स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी संधी प्राप्त होत आहे असे अवस दुर्लभ असतात.

आझाद हिंदसेनेची स्थापना व कार्य :-

सुभाषचंद्रबोस आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती व प्रमुख होते. नेताजीचे मत होते की, जगात असे कोणतेही उदाहरण मिळाले नाही की, विदेशी सहकार्याशिवाय स्वातंत्र्य प्राप्त झाले आहे. जपानच्या मदतीने त्यांनी स्वातंत्र्य युध्दाला सुरुवात केली होती. यामध्ये आझाद हिंद सेनेचा सहभाग अद्वितीय आहे.

1939 मध्ये दुसरे महायुध्दाला सुरुवात झाली, यामुळे नेताजींनी ठरविले होते की, भारतात जन आंदोलन सुरु करावे व इंग्रजांना स्वातंत्र्य देण्यास भाग पाडावे. परंतु याचवेळी नेताजींना अटक करण्यात आली. त्यांना त्यांच्याच घरीच बंदी करण्यात आले होते. विदेशी सहकार्याने भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्याची फार मोठी संधी आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे नेताजी 1941 मध्ये पोलीसांना चकवुन पेशावर मार्गांनी रशिया व नंतर जर्मनित पोहोचले. बर्लिन मधुन भारत समर्थक व इंग्रजा विरोधी भाषण प्रसारीत करून भारतीय नागरीकांना इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी विद्रोह करण्याचे आवाहन केले होते. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांनी अनिवासी भारतीयांची सेना निर्माण करावी या हेतुने जपानला पोहचले. रासबिहारी बोस यांच्या मदतीने त्यांची “भारतीय स्वातंत्र्य लीग अध्यक्ष पदी नियुक्ती करण्यात आली. 21 ऑक्टोबर 1943 रोजी आझाद हिंद सेनेची स्थापना करून दक्षिण पूर्व आशियातील भारतीय सैनिक जे युध्दबंदी होते, त्यांची भरती करण्यात आली व जपानच्या सहकार्याने व सिंगापूर, मलेशियातील भारतीय नागरीकांच्या नैतिक व आर्थिक सहकार्याने भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आझाद हिंद सेनेची निर्मिती करण्यात आलेली होती.

ऑक्टोबर 1943 ला नेताजीने सिंगापूरमध्ये स्वतंत्र भारताचे ‘अस्थायी सरकार’ स्थापन केले होते. या सरकारचे प्रधानमंत्री पदावर त्याची नियुक्ती झाली. तसेच सरसेनापती म्हणुन पदभार स्विकारला होता. या आझाद हिंद सरकारला जगातील नऊ देशांनी मान्यता दिली होती. यामध्ये जपान, जर्मनी व इटलीचा समावेश होता. जपानंनी भारतातील अंदमान व निकोबार बेटे आझाद हिंद सरकारकडे सोपविले होते.

‘आझाद हिंद सेना’ व आझाद हिंद सरकारची स्थापना केल्यानंतर नेताजीने जपानच्या मदतीने आझाद हिंद सेनेनी भारतावर आक्रमण केले 1944 पर्यंत या सेनेने स्वतंत्र भारतीय भुमिवर आसाम मधील कोहीमा येथे स्वतंत्र भारतचा तिरंगा ध्वज फडकविले होते. ‘चलो दिल्ली’ तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आझादी दुंगा’ हे त्यांचे युद्ध नारे सैनिकांच्या मनात देशभक्ती, त्यागाची भावना निर्माण करण्यासाठी संजीवनी होती. परंतु 1944 नंतर दुस-या महायुद्धाचे स्वरूप बदललेले होते. जर्मनचा पराभव होवून जपानने ही शरणगती स्विकारली, त्यामुळे जपानचे सहकार्य न मिळाल्याने आझाद हिंद सेनेची पिछेहाट सुरु झाली. हजारो सैनिक शहीद झाले. नेताजी सिंगापूर वरून जपानला जात असतांना 18 ऑगस्ट 1945 रोजी ताईवान जवळ विमान अपघातात त्यांचे निधन झाले. असे असले तरी त्यांच्या निधना संबंधी आजही विश्वास ठेवला जात नाही.

भारतीय स्वातंत्र्याकरीता नेताजी सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद सेनेचे प्रयत्न असफल ठरले असले, तरी राजकीय व मानसिक रूपाने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांचे योगदान अमुत्पूर्व आहे. आझाद हिंद सेनेच्या अधिका-यावर जेव्हा इंग्रज सरकारनी देशद्रोहाचा खटला दाखल केला तेव्हा काँग्रेसनी रक्षा समिती स्थापन करून आझाद हिंद सेनेच्या अधिका-यांची वकीली केली होती. यात पंडीत नेहरू, तेजबहादुर सप्रू, भुलाभाई देसाही अशा प्रतिभाशाली व्यक्तींचा समावेश होता. सैनिकी न्यायालयाने अधिका-यांना दोषी ठरविले परंतु भारतीय जनमानसात असंतोष निर्माण झाल्याने त्यांना सोडण्यात आले. यामुळे भारताचा स्वातंत्र्य प्राप्तीचा संकल्प अधिक दृढ झाला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे राजकीय विचार :-

नेताजी राजकीय विचारवंत नसले, तरी स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतांना जी भुमिका घेतली व विचार व्यक्त केले आहेत, यामधून त्यांचे राजकीय विचारांची प्रगल्भता दिसून येते. नेताजी भारतात वर्गहीन समाजरचना व राज्य समाजवादाचे समर्थक होते. तसेच लवकर भारताला स्वातंत्र्य मिळावे यांचे समर्थक होते. त्यांनी राजकीय विचारांच्या अंतर्गत समाजवादी विचारांचे समर्थन केले होते. त्यांनी आर्थिक समानता, जाती, धर्म भेद, सामाजिक अविचारांचे निराकरण करण्याचा मंत्र दिलेला होता. नेताजीचे विचार विश्वव्यापी होते. मानव समाजाचा विकास करायचा असेल तर प्रत्येक व्यक्तीने व जातीने विकसित होणे आवश्यक आहे. असे त्यांचे मत होते “कोणत्याही राष्ट्राला स्वातंत्र्य सर्वतोपरी आहे हे त्यांचे मत होते. महात्मा गांधीजी व नेताजी यांच्यात राजकीय विचारा संबंधी मतभेद होते. गांधीजी औद्योगिककरणाच्या विरोधी होते. परंतु नेताजींनी भारताला स्वयंपूर्ण व मजबुत करण्यासाठी औद्योगिकरण एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे असे त्यांचे मत होते.

मुल्यमापन :-

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान, सहभाग व भुमिका अद्वितीय आहे. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील ते सरसेनापती होते. भारतातील युवकांचे व क्रांतीकारी व्यक्तींचे आदर्श होते. कोणत्याही राज्याला स्वातंत्र्य सर्वतोपरी आहे ही त्यांची भुमिका आजही प्रासंगिक आहे. गांधीजींच्या अहिंसा विचारावर त्यांचा विश्वास नव्हता त्यांच्यात वैचारीक मतभेद असले तरी गांधीजींना ते आदर्श मानायचे गांधीजींना सर्वप्रथम नेताजींनीच ‘राष्ट्रपिता’ संबोधन केले होते. गांधीजींनेही नेताजींना ‘राष्ट्रभक्तांचा राष्ट्रभक्त’ अशी उपाधी दिली होती यावरून नेताजींचे कार्य व कर्तृत्व किती महान असतील याची प्रचिती येत. त्यांच्या आझाद हिंद सेनेच्या कार्याचे राजकीय व मानसिक स्वरूपात भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात फारमोठे योगदान आहे. नेताजींने दिलेला ‘जयहिंद’ नारा हा स्वतंत्र भारताचा ‘राष्ट्रीय नारा’ आहे. स्वातंत्र्य भारताच्या इतिहासात त्यांचेनाव सुवर्ण अक्षरांनी लिहीलेले आहे. नेताजींचे स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्याग, भुमिका, देशभक्ती, साहस, विरता, अद्वितीय असून त्यांचे योगदान भारताच्या प्रत्येक पिढीला प्रेरणादायी व राष्ट्र घडविण्यासाठी मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ :-

1. बी. एल. ग्रोवर- 2001 “आधुनिक भारताचा इतिहास” दिल्ली एस. चंद्र एन्ड कम्पनी.
2. कांत, मदनलाल शर्मा 2006 स्वाधीनता संग्राम के क्रांतीकारी साहित्य का इतिहास” दिल्ली प्रविण प्रकाशन
3. शिशिरकुमार बोस ‘नेताजी जीवनी’ नेताजी रिसर्च ब्युरो कोलकता
4. राम किशोर, ‘नेताजी सुभाषचंद्रबोस युवाओंसे’ दिल्ली, प्रभात प्रकाशन
5. विश्वास पाटील, 2003, ‘महानायक’ मुंबई, राजहंस प्रकाशन.
6. प्रविण भल्ला ‘2020, ‘नेताजी सुभाषचंद्रबोस’ दिल्ली, प्रभात प्रकाशन.

नेताजी सुभाष चंद्र बोस एक भारतीय स्वातंत्र्य योद्धा

प्रा. डॉ. अजय प्रभाकर कुंटे

नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आखाडा बाळापू, जि. हिंगोली

जन्म आणि कौटुंबिक जीवन

नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी, 1897 रोजी ओडिसा राज्यातील कटक येथे हिंदू कायस्थ कुटुंबात झाला होता. नेतार्जींच्या वडिलांचे नाव जानकीनाथ बोस आणि आईचे नाव प्रभावती बोस होते. जानकीनाथ बोस हे कटक या शहरातील प्रसिद्ध वकिल होते. जानकीनाथ बोस यांनी नगरपालिकेत दीर्घ काळ काम केले होते व काही काळ बंगाल विधानसभेचे सदस्यही होते. ब्रिटीश सरकारने त्यांनी केलेल्या कामामुळे रायबहादुर ही पदवी त्यांना दिली होती. प्रभावती देवीच्या वडिलांचे नाव गंगानारायण दत्त होते. दत्त कुटुंबास कलकत्यामधील खानदानी कुटुंब मानले जात असे. प्रभावती देवी आणि जानकीनाथ बोस यांना एकूण 14 अपत्य होती त्यात 6 मुली आणि 8 मुले होती. सुभाष चंद्र बोस हा त्यांचा नववा अपत्य आणि पाचवा मुलगा होता. त्यांच्या सर्व भावापैकी सुभाषचंद्र हे शरदचंद्रशी सर्वात जास्त सलग होते.

शिक्षण ते आयसीएस प्रवास

सुभाषचंद्र बोस यांनी कटक येथील प्रोटेस्टंट शाळेतून प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते 1909 मध्ये रेवेनशॉ कॉलेजिएट स्कूल मध्ये प्रवेश घेतला. कॉलेजचे प्राचार्य बेनेमाधव दास यांच्या व्यक्तीमहत्वाचा सुभाषचंद्र बोस यांच्या मनावर चांगला परिणाम झाला. त्याचाच परिणाम म्हणून वयाच्या 15 व्या वर्षी सुभाषचंद्र बोस यांनी विवेकानंद यांच्या साहित्याचा पूर्व अभ्यास केला होता. 1915 मध्ये आजारी असताना त्यांनी इंटरमिजिएटची परीक्षा द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण केली. 1916 मध्ये तत्वज्ञान विषयात बी.ए.चे विद्यार्थी असताना प्रेसिडेंसी कॉलेज मध्ये शिक्षक आणि विद्यार्थी यामध्ये झालेल्या भांडणाचे नेतृत्व सुभाषचंद्र बोस यांनी केल्यामुळे त्यांना एक वर्षासाठी कॉलेजमधून काढून टाकले. पूढे त्यांनी स्कॉटिश चर्च कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. व तेथून पूढे त्यांनी सैन्याची परीक्षा दिली. 1991 मध्ये त्यांनी बी.ए. (ऑनर्स) परीक्षा प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले तेव्हा कलकता विद्यापीठात त्यांचे दूसरे स्थान होते.

सुभाषचंद्र बोस यांनी आयसीएस व्हावे अशी त्यांच्या वडिलांची इच्छा होती. वयाचा विचार करता त्यांना ही परीक्षा एकाच वेळी पास करावी लागली. पंधरा सप्टेंबर 1919 मध्ये इंग्लंडला गेले. परीक्षेच्या तयारीसाठी लंडनमध्ये कोणत्याही शाळेत प्रवेश न मिळाल्यामुळे त्यांच्या वडिलांनी त्यांना किड्स विल्यम हॉलमध्ये मानसिक आणि नैतिक शास्त्राचा ट्रिपास परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रवेश मिळवून दिला. त्यामुळे त्यांचा तेथे राहण्याचा प्रश्न मिटला होता व तेथून त्यांनी अभ्यासपूर्ण सवयीमुळे अखेर 1920 मध्ये आयसीएस ही परीक्षा गुणवत्ता यादीत चौथे स्थान मिळवून उत्तीर्ण झाले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

स्वातंत्र्य लढ्यात प्रवेश आणि कार्य

देशबंधू चित्तरंजन दास कलकत्यामधील स्वातंत्र्य सैनिक यांच्या कार्याने प्रेरित होवून त्यांना सुभाष दास बाबु सोबत काम करायचे होते. इंग्लंडहून त्यांनी पत्रलिहून सोबत काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली. रवीद्रनाथ टागोरांच्या सल्यानुसार भारतात परतल्यावर ते प्रथम मुंबई येथे जावून महात्मा गांधी यांची 20 जुलै, 1921 रोजी झालेल्या गांधीजींच्या भेटीदरम्यान दास बाबु सोबत काम करण्याचा सल्ला दिला. या कालावधीत गांधीजीने ब्रिटीश सत्ताविरुद्ध असहकार आंदोलन सुरू केले होते. बंगालमधील या आंदोलनाचे नेतृत्व दास बाबु करित होते व त्यांच्या सोबत सुभाषचंद्र बोस सहभागी झाले. याच कालावधीत गांधीजीने केलेल्या चौरीचोरा घटनेनंतर असहकार आंदोलन मागे घेण्यात आले त्यामुळे 1922 मध्ये दास बाबुनी काँग्रेस अंतर्गत स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. विधानसभेतून ब्रिटीश सरकारला विरोध करण्यासाठी स्वराज्य पक्षांनी कलकत्ता महानगरपालिकेची निवडणूक जिंकली आणि दास बाबु कलकत्याचे महापौर बनले तेव्हा त्यांनी सुभाषचंद्र बोस यांना पालिकेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी केले. सुभाषचंद्र बोस यांनी त्यांच्या कार्यकाळात कलकत्ता महानगरपालिकेचे संपूर्ण रचना आणि कार्यपद्धती बदलून टाकली. कलकत्या मधील सर्व रस्त्याची इंग्रजी नावे बदलून भारतीय नावे दिली. स्वातंत्र्य लढ्यात प्राणाची आहूती देणाऱ्यांच्या कुटुंबियांना महानगरपालिकेत नोकऱ्यांमिळू लागल्या. अशा प्रकारे पुढे सुभाषचंद्र बोस हे कर्तव्यामुळे भारत देशाचा एक महत्वाचा युवा नेता बनला. जवाहरलाल नेहरू सोबत सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेस अंतर्गत इंडिपेन्डस लिग सुरू केली. 1927 मध्ये सायमन कमिशन भारतात आले तेव्हा काँग्रेसने त्यांना काळे झेंडे दाखविले. सुभाषचंद्र बोस यांनी या आंदोलनाचे नेतृत्व कलकत्यामधून केले व या आंदोलनातूनच पूर्ण स्वराज्याची मागणी पुढे आली. अशा या आंदोलनातून पुढे 26 जानेवारी, 1931 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी कलकत्ता येथे राष्ट्रध्वज फडकावून मोठ्या मोर्चाचे नेतृत्व करत होते तेव्हा त्यांना पोलीसांनी लाठीमार करून जखमी केले व तुरुंगात पाठवले. महात्मा गांधीजीने ब्रिटीश सरकारशी तडजोड करून सर्व कैद्यांची सुटका केली मात्र ब्रिटीश सरकारने भगतसिंग सारख्या क्रांतीकारकाना सोडण्यास नकार दिला व त्यातून भगतसिंग आणि त्यांच्या साथीदारांना पुढे फाशी झाली. भगतसिंगाना वाचवता न आल्याने गांधीजी आणि काँग्रेसच्या कार्यपद्धतीचा सुभाषचंद्र बोस यांना खूप राग आला.

अपघात आणि मृत्यू

अशा प्रकारे सुभाषचंद्र बोस यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्ये प्रत्यक्षरित्या सहभाग नोंदवला होता. या त्यांच्या कार्यामुळे सुभाषचंद्र बोस यांना कित्येक वेळा तुरुंगात जावे लागले होते. प्रसंगी संधी मिळेल तेव्हा भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात प्रमुख नेतृत्व करण्याची संधी सुभाषचंद्र बोस यांनी एकदाही सोडली नाही. त्यातूनच त्यांच्यावर ब्रिटीश सरकारची कडवी नजर पडली. प्रसंगी त्यांनी प्रत्यक्ष व भूमिगत होवून स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व करत होते. दुसऱ्या महायुद्धात त्यांनी रशियाची मदत घेण्याचे ठरवून 18 ऑगस्ट 1945 रोजी ते विमानाने

मंचुरियाला जात होते. याच प्रवासादरम्यान नेताजी सुभाषचंद्र बोस बेपत्ता झाले व या दिवसानंतर ते कोणालाच पूढे दिसले नाहीत. 23 ऑगस्ट, 1945 रोजी टोकियो रेडियोने वृत्त दिले की नेताजी एका मोठ्या बॉम्बटने सायगॉनला येत असताना त्यांचे विमान 14 ऑगस्ट, 1945 रोजी तायहोकू (जपान) विमानतळाजवळ कोसळले. जपानी जनरल शोदेई, पायलट आणि विमानात त्यांच्या सोबत असलेले काही जन मारले गेले. नेताजी गंभिररित्या भाजले त्या अवस्थेत असतांना त्यांना मिलिटरी हॉस्पिटलमध्ये दाखल करण्यात आले मात्र तेथे त्यांचा नियतिने मृत्यु ओढवला. कर्नल हबीबुर रहमान यांच्या म्हणण्यानुसार तेथेच त्यांचा अंत्यसंस्कार करण्यात आला. सप्टेंबरच्या मध्यात त्यांची अस्थिकलश गोळा करून जपानची राजधानी टोकियो येथील रंकोजी मंदिरात ठेवण्यात आली.

संदर्भ

- 1) Roy, Dilip Kumar. Netaji The man: Reminiscences, Bomby, 1966.
- 2) नगरकर, वसंत, भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम, पुणे, 1981.
- 3) वाळिंबे, वि.स. गरूडझेप, पुणे, 1966.
- 4) विविध वर्तमान पत्रातील लेख.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस –स्वातंत्र्य लढयातील एक अग्रेसर नेते

प्रा. पौर्णिमा एच. राहांगडाले

कला वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे. पंप, जवाहरनगर (ठाणा)

सार—

जुलमी व धुर्त इंग्रजांच्या गुलामगिरीत जखडलेल्या भारतमातेला मुक्त करुन देशात स्वातंत्र्याचे नवचैतन्यमय प्रकाश आलोकीत करण्यासाठी अनेक संघटना व थोर पुढाऱ्यांनी निस्वार्थपणे मोलाचे कार्य केले त्या थोर पुढाऱ्यापैकी महान क्रांतीकारी सुभाषचंद्र बोस हे एक प्रखर देशभक्त होते. त्यांच्या कार्याचे योगदान खुप मोलाचे होते.

बीजशब्द :- स्वातंत्र्य, क्रांतीकारी, देशभक्त, आंदोलन, राष्ट्रवादी, आजाद हिंद सेना.

प्रस्तावना:-

बंगालच्या सुजलाम् सुफलाम् पुण्य भूमीने भारतमातेला अनेक थोर अनमोल रत्न दिले. राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, रामकृष्ण परमहंस, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, जगदिशचंद्र बसु व सुभाषचंद्र बोस यांनी समाजसुधार, अध्यात्मिक, काव्य, वैज्ञानिक स्वातंत्र्य संग्रामात अत्यंत मोलाचे कार्य प्रखरतेने केले.

जीवन परिचय :-

बंगालमधील 24 परगना जिल्हा, येथील मूलनिवासी वकिल राजबहादूर जानकीनाथ व माता प्रभावती बोस यांच्या पोटी ओडिसातील कटक येथे (सं. 1) 23 जानेवारी 1897 रोजी सुभाषचंद्रांचा जन्म झाला. ते 14 भावंडात 9 वे होते. त्यांचे मेट्रीक पर्यंतचे शिक्षण युरोपियन इंग्रजी शाळेत झाले. त्यानंतर 1919 मध्ये कलकत्याच्या प्रेसीडेंसी कॉलेज मध्ये तत्त्वज्ञान विषयात प्रथम श्रेणीत बी.ए. पास झाले. शालेय जीवनात मुख्याध्यापक वेगबाबू यांच्या राष्ट्रप्रेमाच्या विचारांचा सुभाषचंद्रावर सखोल प्रभाव पडला. रामकृष्ण परमहंस यांच्या अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा आकर्षण सुद्धा त्यांना होता. आईवडिलांच्या इच्छापूर्तीसाठी लंडनला जाऊन त्यांनी आय.सी.एस. ची परिक्षा दिली व चवथ्या क्रमांकाचे उत्तीर्ण झाले. आय.सी.एस. ची परिक्षा उत्तीर्ण होवूनही ब्रिटिश साम्राज्याशी निष्ठावंत राहण्याची प्रतिज्ञा घेणे. सक्तीचे असल्यामुळे त्यांनी सरकारी नौकरीचा नकार दिला व ते देशाच्या स्वातंत्र्य युद्धात सहभागी झाले.

सुभाषचंद्रांचे स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात सहभाग :-

सन 1921 मध्ये इंग्लंडमधून भारतात परतल्यावर सुभाषचंद्रांनी देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्या विचारांनी प्रभावित होवून पंडीत मोतीलाल नेहरु व चित्तरंजन दास यांनी स्थापीत केलेल्या 'स्वराज्य' पक्षात ते सामील झाले. (सं. 2) 25 डिसें. 1921 मध्ये प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या भारत आगमना प्रसंगी पाळण्यात आलेल्या हडताळीचे नेतृत्व केले. व त्यामुळे इंग्रज सरकारनी त्यांना 6 महिन्याची कारावासाची शिक्षा दिली. चित्तरंजन दासांनी स्वराज्य पक्षाच्या प्रचार प्रसार व जनजागृतीसाठी 1922 मध्ये "फॉरवर्ड" साप्ताहिकाचे सुभाषचंद्र संपादक बनले. त्यांच्या प्रखर राष्ट्रवादी विचाराने संपूर्ण बंगालमध्ये इंग्रजांच्या विरोधात आक्रोश व देशप्रेमाचे नवचैतन्य निर्माण झाले. कलकत्याच्या कॉपोरेटच्या निवडणुकात स्वराज्य पक्षाने सहभाग घेतला व प्रचंड बहुमतांनी विजय पटकाविला. चित्तरंजन दास कलकत्याचे मेयर व सुभाषबाबू मुख्य कार्यकारी अधिकारी झाले. पण 1924 मध्ये बंगालमधील क्रांतीकाऱ्यांसोबत यांचे संबंध आहेत हे लक्षात येताच त्यांना ब्रम्हदेशाच्या मंडालेच्या तुरुंगात टाकण्यात आले. ते तुरुंगात असतांनाच बंगालच्या सुजान जनतेने बंगालच्या विधिमंडळावर त्यांची निवड करुन त्यांच्या संघर्षाचे व प्रखर विचारांचे अनुमोदन करुन त्यांना गौरवान्वित केले. तुरुंगात त्यांच्या प्रकृतीत बिघाड आल्यामुळे 1927 ला त्यांची कैदेतून सुटका करण्यात आली.

सायमन कमिशनच्या विरोधाचे सुभाषचंद्रांनी नेतृत्व करुन 26 जाने. 1930 ला पहिला स्वातंत्र्य दिवस साजरा करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. त्यांच्या प्रखर विचारांनी भयभीत होवून तीन दिवसाच्या अगोदरच त्यांना

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

1933 पर्यंत अटक करुन तुरुंगात डांबण्यात आले. (सं. 2) सरकारच्या परवानगीने ते 1933 ते 1936 पर्यंत युरोपातच वास्तव्यास राहिले. बर्लिनमध्ये हिटलर, रोममध्ये मुसोलिनी व आर्यलॅंडचे डी. व्हेलेरा यांची त्यांनी भेट घेतली. तसेच बाल्कन प्रदेशाच्या राष्ट्रात ते गेले. तेथील राजकारणाचा सखोल अभ्यास करुन भारतात परतल्यावर काँग्रेसच्या स्वातंत्र्या आंदोलनात अधिक जोमाने सहभागी झाले.

सुभाषचंद्राच्या प्रखर राष्ट्रवादी विचारामुळे काँग्रेसचे तरुण सदस्य त्यांच्याकडे आकर्षित होवू लागले. 1938 साली त्यांची हरिपूरा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. महात्मा गांधीच्या अहिंसा तत्वज्ञानासाठी ते सहमत नसल्यामुळे त्यांच्यात व गांधीजी मध्ये मतभेद वाढत गेले. (सं. 2) जगात दुसरे विश्वयुद्ध भडकल्यानंतर काँग्रेसच्या धोरणाशी विसंवादानामुळे मानवेन्द्रनाथ सारख्या जहाल राष्ट्रवादींनी काँग्रेसला राम राम ठोकला.

विशिष्ट मुदतीत जर ब्रिटिशांनी सत्तात्याग केला नाही. तर भारतीयांनी प्रतिस्पर्धी राज्यंत्रणा करावी ही सुभाषबाबूंची 'जहाल' भुमीका महात्मा गांधींना अमान्य होती. 1939 त्रीपूरी काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठी उभे असलेल्या सुभाषबाबूंचा गांधीजींनी विरोध करुन त्यांच्या विरोधात डॉ. पट्टाभी सितारामय्या यांच्या उमेदवारीला पाठिंबा दिला. गांधीजीचे समर्थन असुन सुध्दा पट्टाभीसितारामय्यांचा पराभव झाला. व सुभाषबाबूंचा विजय झाला. गांधीजींनी आपल्या उमेदवाराचा पराभव म्हणजे आपला पराभव असे घोषित केले. त्यामुळे गांधीजींच्या कट्टर अनुयायींनी कार्यकारणीतून राजीनामा दिला तसेच नवी कार्यकारणी निर्माण करण्याकरिता असहयोग सुरु केला. गांधीजींच्या भुमीकेमुळे सुभाषचंद्रांनी हताश (खिन्न) होवून अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

1939 मे मध्ये सुभाषचंद्रांनी काँग्रेस पक्षांतर्गत 'फॉरवर्ड ब्लॉक' ची स्थापना केला. फॉरवर्ड ब्लॉक चे मुख्य उद्देश जमीनदार, भांडवलदार व सावकार यांच्या अन्यायापासून शोषित शेतकरी व कामगारांच्या हिताचे रक्षण होते. उत्तरोत्तर फॉरवर्ड ब्लॉक व काँग्रेस मध्ये मतभेद विकोपास जावू लागले. प्रांतिक काँग्रेसच्या परवानगी शिवाय कोणताही निःशस्त्र आंदोलन करता येणार नाही. या काँग्रेसच्या ठरावाचा विरोध केला म्हणून सुभाषचंद्र कोणत्याही निवडणुकीत उभे राहणार नाही हे घोषित केले. 1939 पासून सुरु झालेल्या दुसऱ्या महायुद्धामुळे संकटात असलेल्या इंग्रजी सत्तेच्या विरोधत भारतीयांनी आपला स्वातंत्र्य लढा तिब्र करायला पाहीजे असे मत नेताजींचे होते. परंतू या मताचा काँग्रेस व महात्मा गांधींनी तीव्र विरोध केला.

आझाद हिंदसेना व सशस्त्र युद्ध :- 1940 मध्ये फॉरवर्ड ब्लॉक ची परिषद नागपूर येथे घेण्यात आली. या परिषदेत इंग्रजी सत्तेच्या विरोधात प्रक्षोभक भाषणामुळे सुभाषबाबूंना जुलै 1940 मध्ये अटक करण्यात आली. (सं.3) सुभाषबाबूंनी कारावासात सुरु केलेल्या आमरण उपोषणामुळे त्यांची तब्येत ढासळली. 5 डिसें. 1940 ला त्यांची तुरुंगातून सुटका करुन त्यांच्या घरात नजरकैद ठेवले. 17 जाने. 1941 रोजी वेषांतर करुन ते विविध नावे धारण करुन ते नजरकैदेतून निसटले. झियाउद्दीन हे नाव धारण करुन ते पेशावर अफगाणिस्तान मार्फत ते रशियाला गेले. 28 मार्च 1941 ला ते मॉस्कोतून विमानाने बर्लिनला (जर्मनी) गेले.

सुभाषचंद्रांनी हिटलरची भेट घेतली व भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी आझाद हिंद सेनेची कल्पना मांडली. हिटलरनी या सर्वांकडे विशेष लक्ष देवून सर्वकश मदतीची हमी दिली. जर्मनीत सुभाषबाबूंना लष्करी शिक्षण देण्यात आले. नेताजींच्या आव्हानावर ब्रिटिश सेनेतील भारतीय सैनिक ब्रिटिश सेनेचा परित्याग करुन नेताजींना मिळाले. 26 जाने. 1942 ला जर्मनीच्या ड्रेस्डन येथे "आझाद हिंद सेना" स्थापन करण्यात आली. 7 डिसें. 1941 रोजी जापाननी अमेरिकेच्या पर्लहार्बर बेटावर हल्ला करुन दुसऱ्या महायुद्धात उडी घेतली. जापान, जर्मनी व आग्नेय आशियातील भारतवंशीय लोकांच्या मदतीने भारताला स्वातंत्र्य मिळेल अशा दृढ विश्वास सुभाषबाबूंना होता.

अवघ्या साडेचार महिन्यात जापानने फिलिपाइन्स, जावा, सुमात्रा, मलाया, ब्रम्हदेश, ग्वाम आणि बेक बेटे जिंकून भारताच्या इंग्रजी सत्तेला धोका निर्माण केला. नेताजी हिटलरच्या सल्यानंतर जापानला गेले. जापानच्या पंतप्रधानांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सुभाषबाबूंच्या आझाद हिंद सेनेला सर्वकश मदतीची हमी दिली. जापानच्या टोकियो आकाशवाणीवरून नेताजींची पूर्व आशियातील भारतवंशीयांना भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आव्हान केले.

रासबिहारी बोस सोबत सुभाषचंद्र बोस 2 जुलै 1943 ला सिंगापूरला गेले. तिथे स्थापित झालेल्या आझाद हिंद सेनेच्या तुकडीने त्यांना मानवंदना दिली. 4 जुलै 1943 ला सिंगापूरच्या कॅम्पे चित्रपटगृहात उपस्थित असलेल्या भारतीय जनसमुदायासमोर सिंगापूर मधील क्रांतीकारी रासबिहारी बोस यांनी आंदोलनाचे अधिकार सुत्रे सुभाषबाबूंना दिली व तेथील जनसमुदायाने त्यांना 'नेताजी' ही पदवी बहाल केली. आपल्या मातृभूमीला इंग्रजी सत्तेपासून मुक्त करण्यासाठी नेताजींनी आव्हान दिले की, "तुम मुझे खून दो मैं तुम्हें आजादी दूँगा"। भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी नेताजी अहर्निश कार्यरत होते. त्यांचे आपल्या मातृभूमीवर आझाद हिंद सेनेवर व सहकाऱ्यांवर प्राणापलीकडे प्रेम होते. त्यांची युद्ध घोषणा होती— चलो दिल्ली!

युद्धरत आझाद हिंद सेना ब्रम्हदेशात पोहचली व तेथील भारतीय वंशीयांमध्ये भारतप्रेमाची अभुततपूर्व लहर उत्पन्न झाली. त्यांनी 'नेताजी निधी समिती' स्थापन केली. हबीब व हेमराज बेतई सारख्या असंख्या लोकांनी निस्वार्थपणे भरभरून मदत केली. नेताजींनी त्यांना 'सेवक-ए-हिंद' हे पदक देवून गौरविले. 4 फेब्रु. 1944 राजी जपानी सेना व आझाद हिंद सेनेनी संयुक्तपणे कलादान खोऱ्यात इंग्रजरांचा पराभव केला. भारत-ब्रम्हदेश सीमेवरील आठ क्षेत्रांमध्ये इम्फाळ व कोहिमा मध्ये कर्नल एस.ए. मलिक यांच्या नेतृत्वात ब्रिटिश सेनेशी युद्ध करून मणिपूरमधील मोइरंग हे ठाणे जिंकून तेथे सर्वप्रथम भारताचा राष्ट्रीय तिरंगा फडकविला गेला. हाच तो सुवर्ण अक्षरातील दिवस 14 एप्रिल 1944 कोहिमा किल्ला आणि दिनाजपूर -मार्गावरील एक सैनिकी ठाणे जिंकून जपानी फौजेसोबत आझाद हिंद सेनेने इम्फाळवर हल्ला केला. पण ब्रिटिश फौजेने त्यांना पराभूत केले. रंगूनहून नेताजी 14 मे 1945 रोजी बँकाकला पोहचले.

4 मे 1945 जर्मनीने शरनागती पत्करली तरीपण जापान युद्धरतच होता. 6 ऑगस्ट 1945 ला नागासाकीवर अणुबॉम्ब टाकला. व बेचिराख झालेल्या जापानने 14 ऑगस्टला अखेर बिनशर्त शरनागती पत्करली. जापानच्या शरनागतीबरोबरच आझाद हिंद सेनेचा स्वातंत्र्य युद्ध संपुष्टात आला. पण त्यांनी ब्रिटिशांसमोर शरनागती पत्करली नाही. संपूर्ण आझाद हिंद सेनेला युद्धकैदी बनविण्यात आले, तेव्हा नेताजी सिंगापूरहून विमानाने बँकाक व नंतर सायगांव ला पोहचले. सायगांववरून आपल्या एकमेव सहकारी हबीबूर रहमान सोबत विमानाने अज्ञाताकडे प्रवास करीत असतांना फामोसा बेटावरील ताय पै विमानतळावर विमानानी पेट घेतला आणि या अपघातात नेताजींचा अपघाती दुःखद निधन झाले अशी घोषणा 23 ऑगस्ट 1945 रोजी टोकीयो आकाशवाणीने केली, पण फार्मोसातील ताय पै विमानतळावर 18 ऑगस्ट 1945 ला कुठल्याही विमानअपघाताची नोंदच नाही असे म्हणतात. निर्विवाद पुरावा नसल्यामुळे नेताजींचे मृत्यु हे गुढच आहे.

निष्कर्ष:-

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ज्ञात अज्ञात क्रांतीकारी अनेक संघटनांचे अनेक देशभक्त नेत्यांचे अमुल्य योगदान आहे. जरी त्यांच्या आंदोलनाचे मार्ग व विचारसारणीस आपण सहमत नसलो तरी त्यांची राष्ट्रभक्ती, त्याग व बलिदान आपल्याला विसरता येणार नाही. त्या थोर राष्ट्रपुरुषांचा मान सन्मान स्वतंत्र भारतात झालाच पाहिजे.

॥ जय हिंद ॥

संदर्भ:-

1. स्वाधीनता के पुजारी – सुभाषचंद्र बोस, ले. श्रीराम शर्मा आचार्य, प्र.युगनिर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट, मथूरा, पुन, 2014.
2. भारताचा इतिहास-1764 ते 1885, 1886 ते 1947, ले. धनंजय आचार्य, साईनाथ प्र. नागपूर, आवृत्ती 2017.
3. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा कालखंड इ.स 1886 ते 1947, ले. नी.सी. दीक्षीत, पिंपळापूर नागपूर.
4. वंदन क्रांतीकारियों को, जयंत, य.सहस्त्रबुध्दे, अमृत, नागपूर, 2011.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रगण्य नेता

डॉ. प्रांजू रा. हिरेखन

सहाय्यक प्राध्यापक

महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

गोपवारा

**मजा आयेगा जब हमारा राज देखेंगे, कि अपनी ही जमी होगी, अपना आसमाँ होगा,
शहीदों की चिताओंपर लगेगे हर बरस मेले, वतन पर मरनेवालों का यही नामोनिशाँ होगा**

असे शब्द ऐकून रक्त सळसळ करणारे हे उद्गार भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याबाबत नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी काढले. तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दुँगा, 'चलो दिल्ली' यासारखे उद्गार नेताजींनी कोट्यावधी क्रांतिकारकांच्या हृदयाचे ठोके बनलेले स्वातंत्र्य लढ्याबद्दल नव चैतन्य देणारे, प्रेरणा देणारे नेताजी सुभाषचंद्र बोस प्रगल्भ बुद्धी, देशप्रेमी, इंग्रजांविरुद्ध कट्टर दुश्मनी निभवणारे, कार्याचे नियोजन उत्तमरित्या करणारे, ध्यान-हटयोग गोडी दाखवणारे होते.

सुभाषबाबूचे एकूण जीवनच देशभक्त क्रांतीकाराचे व म्हणून रोमांचकारी होते. परदेशात जाऊन इतर मित्रराष्ट्रांच्या सहाय्याने त्यांनी प्रतिसरकार स्थापन केले. हे त्यांच्या धडाडीचे संघटना, कौशल्याचे, समय सुचकतेचे व मुत्सद्देगिरीचे निदर्शक आहे.

दास्यमुक्तीसाठी आणि नंतरच्या प्रगतीसाठी त्यांनी अनेक योजना आखल्या आणि त्या कार्यवाहीत आणण्यासाठी अविश्रांत परिश्रम घेतले. प्रकृतीची पुरेशी साथ नसतानाही त्यांनी उपोषण, निदर्शनापासून सशस्त्र युद्धपर्यंतचे सर्व मार्ग आचरणात आणले. त्यांचा स्वभाव दृढनिश्चयी व प्रसंगी कठोरही होता. तथापि त्यांचे वागणे मात्र सौजन्यशील व सौहार्दाचे असे मूळात त्यांचा कल आध्यात्मिक साधनेकडे होता. दूरदृष्टी जबरदस्त आत्मविश्वास, धडाडी आणि निर्भयता यामुळे कोणत्याही प्रसंगी ते डगमगत नव्हते.

प्रस्तावना :

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात अनेक थोर पुरुष, समाज सुधारकांचा सहभाग होता. त्यांनी स्वतःचे आयुष्य प्राणप्रणाला लावल्यामुळे देशाला अथक प्रयत्नाने गुलामीची बंधने झुगारता आली. अनेक थोर स्वातंत्र्य संग्रामापैकी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव आवर्जून घेणे आवश्यक आहे. कारण त्यांच्या कार्याचा सहभाग स्वातंत्र्य लढ्यात मोलाचे योगदान करणारे आहे. 'तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आजादी दुँगा' ह्या वाक्यानी भारतात क्रांती घडून आणली. लहान-थोर लोकांचे रक्त भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी उसळू लागले. क्रांतीकारक लढण्यास त्यांचे उद्गार प्रेरणा देत असत.

सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म ओरिसातील कटक शहरात २३ जानेवारी १८९७ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे नाव प्रभावती होते. त्यांचे वडील जानकीनाथ आणि प्रभावती यांना एकूण १४ मुले, ६ मुली आणि आठ मुलगे होते. त्यापैकी सुभाष बोस हे नवसे मूल होते. शिक्षणात त्यांना विशेष रुची होती आणि ते हुशारही होते. दहावीच्या परीक्षेत त्यांना प्रथम क्रमांक मिळाला तर पदवीपर्यंत प्रथम येत होते. कलकत्ता येथील स्कॉटीश चर्च कॉलेजमधून तत्वज्ञान विषयात त्यांनी पदवी संपादन केली. याच काळात ते सैन्यात भरती झाले. त्यांनी सैन्यात भरती होण्याचा प्रयत्न केला परंतु दृष्टीक्षेपामुळे ते अपात्र ठरले. कटक येथील प्रोटेस्टंट स्कूलमधून प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर १९०९ मध्ये ते रेव्हेंनशाँ कॉलेजिएट स्कूलमध्ये दाखल झाले. लहानपणापासूनच ते बंडखोर वृत्तीचे होते. त्यांच्यावर स्वामी रामचंद्र आणि विवेकानंद यांचा फार मोठा प्रभाव शाळेत असतानाच पडला होता. वडिलांची इच्छा होती की त्यांनी आयसीएस अधिकारी बनावे आणि त्यांची आज्ञा म्हणून इंग्लंडला शिक्षणासाठी गेलेत. आणि तिथे त्यांनी सी एस. ची परीक्षा उत्तीर्ण केली. त्यांच्या अंगी राष्ट्रप्रेम कुटकुटून भरले होते. इंग्रजांच्या गुलामगिरीला विरोध करून त्यांनी आयसीएसचे उच्चपद नाकारून आपला राजीनामा मंत्री मॉटेग्यू यांच्याकडे सोपविला.

शाळेत असतानाच स्वामी रामकृष्ण व विवेकानंद दोघांच्या असंख्य ग्रंथांचे वाचन त्यांनी केलेले होते. मिशन शाळेत गोऱ्या व हिंदी विद्यार्थ्यांमध्ये करण्यात येणारा भेदाभेद आणि विवेकानंदचे लिखाण यामुळे राष्ट्रप्रेम निर्माण झाले व पुढे गोऱ्यांच्या उद्दाम वर्तनाचे प्रसंग अधिकाधिक घडले तसतसे ते वाढत गेले. याउलट विवेकानंद रामकृष्णांच्या ग्रंथांमुळे त्यांना अत्यंत उत्कट अशी धार्मिक ओढ वाटू लागली. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासूनच ते कटक आणि नंतर कलकत्त्याला भेटणाऱ्या साधू, बैरागी, योगी इत्यादींना प्रश्न

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

विचारून त्यांच्याकडून आपल्याला खरा मार्ग सापडेल काय याचा शोध घेऊ लागले. ध्यान, हटयोग यातही त्यांना गोडी वाटू लागली. विषयासक्तीवर पूर्ण नियंत्रण मिळवून साक्षात्कार प्राप्तीचा मार्ग दाखविणारा कोणी गुरु त्यांना या दोन्ही शहरात भेटला नाही.

कॉलेजमधील पहिले वर्ष संपल्यानंतरच्या उन्हाळ्याच्या सुट्टीत वयाच्या सातव्या वर्षी ते आणि त्यांच्यासारखे त्यांचे चारपाच मित्र गुरुच्या शोधात निघाले. काशी, हरद्वार, ऋषिकेश, मथुरा, वृंदावन, दिल्ली, आग्रा इत्यादी ठिकाणी ते सर्वजण हिंडले परंतु हवा असलेला गुरु तर मिळाला नाहीच उलट तीर्थक्षेत्री जातीवातीचे प्रस्थ, शिवाशीव इ. पाहून त्यांचा भ्रमनिरास झाला. विवेकानंदाच्या शिकवणूकीने त्यांची मानवाच्या समानतेवरील श्रद्धा दृढ झाली.

सैन्यात जाण्याचे अतोनात वेड असूनही दृष्टीदोषामुळे भरती न झाल्यामुळे त्यांनी टेरिटोरियला आर्मीची परीक्षा दिली आणि विल्यम आर्मीमध्ये दाखल झाले. सुभाषचंद्र बोस इंग्रजांच्या गुलामगिरीच्या विरोधात होते. अहिंसेच्या मार्गाने भारतात स्वातंत्र्य मिळू शकते याही विरोधात होते. म्हणजेच महात्मा गांधीजीच्या अहिंसा या तत्वाचे विरोधक होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून घ्यायचे असल्यास इंग्रजांशी बहादुरीने लढणे आवश्यक आहे असे त्यांचे म्हणणे होते.

उद्देश :

१. सुभाषचंद्र बोस यांनी केलेल्या कार्याची उजळणी करून त्यांनी केलेल्या कार्याला भावी पिढीत रुजविण्यासाठी प्रयत्न करणे.

भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतर त्यांनी देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्यासोबत काम करून त्यांना राजकीय गुरु मानले. १९३० च्या सविनय कायदेभंग चळवळीच्यावेळी बोस यांना अटक करून तुरुंगात पाठवण्यात आली. गांधी-इर्विन करारानंतर १९३१ मध्ये त्यांची सुटका झाली. कोलकत्ता महापालिकेची निवडणूक, स्वराज पक्षाने लढवून दासबाबूंनी महापालिकेचे प्रमुख कार्यकारी अधिकारी सुभाष बाबू यांना बनविले. त्यांनी महापालिकेची काम करण्याची पध्दत बदलवून इंग्रजांनी रस्त्यांना जी इंग्रजी नावे दिली होती त्याला भारतीय नावे (कोलकत्ता) दिली. त्यानंतर त्यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू सोबत मिळून इंडिपेंडन्स लिगची स्थापना केली. १९२८ साली सायमन कमिशनच्या आंदोलनाचे नेतृत्व सुभाषबाबू चंद्र बोस यांनी कलकत्यात केले आणि भारताच्या भावी घटनेचा आराखडा तयार करण्यात आलेल्या आठ सदस्यांपैकी एक सदस्य सुभाषचंद्र बोस म्हणून कार्य करू लागले. १९२८ च्या काँग्रेस वार्षिक अधिवेशनात सुभाष बाबूंनी अध्यक्षांना (पंडित मोतीलाल नेहरू) खाकी गणवेशात लष्करी पध्दतीने सलामी दिली.

कलकत्यात सुभाषबाबूंनी २६ जानेवारी १९३१ मध्ये तिरंगा ध्वज फडकवून विशाल मोर्चाचे नेतृत्व केले. तेव्हा पोलिसांनी लाठीहल्ला करून त्यांना जखमी केले होते. २२ जुलै १९४० मध्ये मुंबई येथे सुभाषचंद्र बोस आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भेट झाली आणि त्यात त्यांनी स्वातंत्र्य व देशातील जातीयता, अस्पृश्यता यावर बराच वेळ चर्चा केली.

सुभाषबाबूंना झालेला कारावास :

१९२१ साली सर्वप्रथम बोस यांना सहा महिन्यांची कारावासाची शिक्षा झाली होती. त्यांना त्यांच्या आयुष्यात कारावासाची शिक्षा अकरावेळा झालेली आहे. क्रांतिकारकांचे स्फूर्तिस्थान सुभाषबाबू आहेत असे इंग्रजांचा समज असल्याकारणास्तव इंग्रजांनी त्यांना १९२५ सालच्या आसपास काळात अटक करून अनिश्चित काळासाठी म्यानमारच्या मंडाले तुरुंगात बंदिस्त करून ठेवले. याच कारागृहात सुभाषबाबूंना क्षयरोगाने ग्रसले होते आणि तेथे त्यांचे आरोग्य बिघडल्याचे लक्षात आले. १९३० साली सुभाषबाबू कारावासात असताना त्यांची कोलकत्याच्या महापौरपदी निवड झाल्याने सरकारला त्यांची सुटका करावी लागली. १९३२ साली सुभाषबाबू आलमोडा या तुरुंगात होते, या तुरुंगात असताना त्यांची तबबेत पुन्हा बिघडली आणि वैद्यकीय सल्ल्यानुसार सुभाषबाबू औषधोपचारासाठी युरोपला गेलेत.

युरोपात वास्तव्य केलेला कालखंड :

नेताजीनी युरोपमध्ये तबबल तीन वर्ष (१९३३-१९३६) वास्तव्य केले. आरोग्य सांभाळून त्यांनी भारताचे कार्य सुरुच ठेवले. इटलीचे मुसोलिनी आयलंडचे डी. व्हॅलेरा, विट्ठलभाई पटेल (पटेल-बोस जाहीरनामा प्रसिध्द) यांच्या सहकार्यांनी युरोपमध्ये काम सुरु ठेवले. युरोपमध्ये असताना १९३४ साली वडिलांच्या गंभीर आजारपणाची बातमी कळताच ते कोलकत्याला पोहचले तेथे पोहचताच त्यांना इंग्रज सरकारने परत तुरुंगात ठेवले व पुन्हा युरोपला पाठविले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

सुभाषचंद्र बोस यांनी भूषविलेले पद :

१९३८ साली काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन हरिपुरा येथे झाले. या अधिवेशनाचे अध्यक्ष सुभाषचंद्र बोस होते. १९३८ सालचे अधिवेशन काँग्रेसचे ५१ वे असल्याने त्यांचे स्वागत बैलांनी खेचलेल्या रथातून केले. या कारकिर्दीत नेताजींनी योजना आयोग स्थापला (अध्यक्ष पंडित नेहरु), बेंगलोर. येथे प्रसिध्द वैज्ञानिक विश्वेश्वरैया यांच्या अध्यक्षतेखाली एक विज्ञान परिषद नेताजींनी भरवली.

१९३८ सालच्या सुमारास युरोपात द्वितीय महायुद्धाचे पडसाद पसरला असताना इंग्लंडच्या कठिण परिस्थितीचा लाभ उठवून भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र करावा पण हे गांधीजींना मान्य नव्हते. १९८९ मध्ये पुन्हा नेताजींना काँग्रेसचे अध्यक्षपद भुषवायचे होते परंतु गांधीजींना ते मान्य नव्हते आणि त्यांनी पट्टाभि सितारमैय्या यांना अध्यक्ष बनविले. रविंद्रनाथ ठाकूर, प्रफुल्लचंद्र राय, मेघनाद शाहा यासारखे शोर व्यक्तींनी नेताजी अध्यक्षपदी असावे असा आग्रह धरला परंतु त्यात सफलता मिळाली नाही. यासाठी केलेल्या निवडणूकीत २०३ मतांनी नेताजी (१५८० मत) सितारमैय्यांना १३७७ मत) पेक्षा पुढे होते.

१९३९ मध्ये वार्षिक काँग्रेस अधिवेशन त्रिपुरी येथे झाले. या अधिवेशनात नेताजी गंभीर आजारी होते. गांधीजी आणि त्यांच्या सहकार्यांनी सुभाष बाबूंना मदत केली नाही. पूर्वी पासूनच गांधीजी आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्यात मोठ्या प्रमाणावर कार्याबाबत मतभेद होते. बोस यांनी अधिवेशनात आणि नंतरही तडजोड करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यात असफल झाले आणि परिणामी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना २९ एप्रिल १९३९ मध्ये काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला.

फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना :

नेताजींना काँग्रेसमधून काढून घेतल्यानंतर त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना ३ मे १९३९ रोजी केली. हा फॉरवर्ड ब्लॉक पुढे एक स्वतंत्र पक्ष बनला. ह्या फॉरवर्ड ब्लॉकने भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र करण्यासाठी दुसऱ्या महायुद्धानंतर जनजागृती केली. यामुळे इंग्रजांनी नेताजी सहित ब्लॉक मधील सर्व नेत्यांना तुरुंगात डांबले. दुसरे महायुद्ध सुरु झाले असतानाही नेताजी व सहकार्यांची सुटका तुरुंगातून न झाल्यामुळे नेताजींनी तुरुंगात आमरण उपोषण केले. परिणामतः त्यांची सुटका झाली परंतु त्यांचे भारतावरील प्रेम आणि तल्लख बुद्धी बघता त्यांना त्यांच्याच घरी नजरकैदेत ठेवण्यात आले. यातून सुटका करण्यासाठी १६ जानेवारी १९४१ मध्ये पठाणी वेशभूषेत 'महमद झियाउद्दीन' असे नाव धारण करून घरातून निसटले. गोमोह—पेशावर—काबूल—मॉस्को (रशिया)—बर्लिन (जर्मन) असा प्रवास करून शेवटी बर्लिनला पोहचले. या दरम्यान त्यांना फॉरवर्ड ब्लॉकच्या नेत्यांनी व इतर लोकांनी मदत केली.

सुभाषचंद्र बोस यांनी जर्मनीत भारतीय स्वातंत्र्य संघटना व आझाद हिंदू रेडिओ ह्या दोन्हीची स्थापना केली. ह्याच दरम्यान त्यांना नेताजी हा मान देण्यात आला. २९ मार्च १९४२ मध्ये नेताजी जर्मनीचे सर्वोच्च नेते अडॉल्फ हिटलर (माइन काम्फ आत्मचरित्र) यांची भेट घेतल्यानंतर भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात मदत मिळणार नाही म्हणून त्यांनी ८ मार्च १९४३ मध्ये जर्मन पाणबुडीत बसून पूर्व आशियाच्या दिशेने निघाले. नंतर अदलाबदल करून जपानी पाणबुडीने इंडोनेशियातील पादांग बंदरात आले.

पूर्व आशियातील कार्य :

पूर्व आशियात पोहचल्यावर वयोवृद्ध क्रांतीकारी रासबिहारी बोस ह्यांनी सिंगापूर येथील फेरर पार्कमध्ये भारतीय स्वातंत्र्य परिषदेचे नेतृत्व सुभाषबाबूंकडे सोपविले. २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी नेताजींनी सिंगापुरात अर्जी—हुकुमत—ए—आझाद—हिंदची (स्वाधीन भारताचे अंतरिम सरकार) स्थापन केले. या सरकारला नऊ देशांनी पाठिंबा दिला. ते ह्या सरकारचे राष्ट्रपती, पंतप्रधान व युद्धमंत्री होते. नेताजी आझाद हिंद फौजेचे सरसेनापती असून त्यांनी यात स्त्रियांसाठी झाँसी की रानी रेजिमेंट बनविले आणि जपानी लष्कराने इंग्रजांच्या फौजेतून पकडलेल्या भारतीय युद्ध भावडांना भरती करण्यात आले होते.

पूर्व आशियात नेताजींनी अनेक भाषणे केली. त्यांच्या प्रगल्भ बुद्धीच्या जोरावर आणि सुमधूर वाणीने त्यांनी फौजेत लोकांना भरती होण्यास आणि आर्थिक मदत करण्यास प्रोत्साहित आल्याने केलीत. या आव्हानातच त्यांनी हृदयाला भेटवणारे दोन वाक्य म्हटले. 'तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दूंगा' असा नारा दिला.

द्वितीय महायुद्धाच्या काळात आझाद हिंद फौजेने जपानी लष्कराच्या साथीने भारतावर आक्रमण झाल्यावर फौजेतील लोकांना प्रेरणा देण्यासाठी 'चलो दिल्ली' अशी हाक दिली. दोन्ही फौजांनी इंग्रजांकडून अंदमान आणि निकोबार बेटे जिंकली. बोस यांनी ह्या बेटांना शहीद आणि स्वराज्य अशी नावे दिली. त्यानंतर दोन्ही फौजांनी इफालवर व हिमावर आक्रमण केले परंतु त्यात अपयश

आले. आझाद हिंदू फौज माघार घेत असताना जपानी लष्कराने नेताजींना पळून जाण्यासाठी व्यवस्था केली. परंतु नेताजींनी झाँसी की रानी रेजिमेंटच्या मुलींच्या साथीने शेकडो मैल चालत जाणे पसंत केले. अशाप्रकारे नेताजींनी नेतृत्वाचा एक आदर्श आपल्या समोर ठेवला. ६ जुलै १९४४ रोजी आझाद हिंदू रेडिओ वरचे भाषण नेताजींनी गांधीजींना उद्देशून केले. त्यांनी या भाषणात आपल्या कार्याचा स्पष्ट उद्देश सांगून गांधीजींना 'राष्ट्रपिता' म्हणून संबोधले. नेताजींनीच गांधीजींना 'राष्ट्रपिता' ही पदवी दिली.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धातील जपानच्या पराभवानंतर नेताजींनी रशियाकडून मदत मागावयाचे ठरवले. १८ ऑगस्ट १९४५ मध्ये नेताजी विमानातून मांचुरियाच्या दिशेने जात होते. ह्या प्रवासादरम्यान ते बेपत्ता झाले आणि त्यानंतर ते कधी कुणाला दिसलेच नाहीत. २३ ऑगस्ट १९४५ रोजी जपानच्या दोमेई वृत्त संस्थेने जगाला कळवले की ऑगस्ट १८ रोजी नेताजींचे विमान तैवानच्या भूमीवर अपघातग्रस्त झाले व त्या दुर्घटनेत खूपच भाजलेल्या नेताजींचे इस्पितळात निधन झाले. नेताजींच्या अस्थी जपानची राजधानी टोकियो येथील रेनकोजी नामक बौद्ध मंदिरात ठेवल्या गेल्या. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ह्या घटनेची चौकशी करण्यासाठी १९५६ व १९७७ मध्ये दोन वेळा आयोगाची नियुक्ती केली. त्या दरम्यान दोन्ही वेळेस ह्या आयोगांनी निष्कर्ष काढला नेताजी त्या विमान दुर्घटनेत मृत्यू पावले. तैवानच्या सरकारशी संपर्क न साधता या आयोगाने असा निष्कर्ष दिला. १९९९ साली पुन्हा तिसरा आयोग मनोज कुमार मुखर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली नेमला गेला. त्यानुसार "नेताजींचा मृत्यू त्या विमान अपघातात घडल्याचा कोणताही पुरावा उपलब्ध नाही" भारत सरकारने हा अहवाल नामंजूर केला.

- सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ मध्ये कटक ओडिशा भारतमध्ये झाला.
- नेताजींच्या पत्नीचे नाव एमिली शेंकल तर मुलगी अनिता बोस फफ होत्या.
- नेताजी १९२० मध्ये आसीआय परीक्षा उत्तीर्ण झाले.
- सुभाषचंद्र बोस यांनी १९३८ हरीपूर व १९३९ मध्ये त्रिपुरा येथे काँग्रेसचे अध्यक्ष पद भूषविले.
- इंग्रजांच्या विरोधात भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सुभाषचंद्र बोस थोर सेनानी होते.
- नेताजी महान सविनय अवज्ञा आंदोलनात सहभागी असून INC म्हणजेच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस चे सदस्य होते. १९३९ मध्ये ते याच पार्टीचे अध्यक्ष होते.
- अहिंसेने भारताला स्वातंत्र्य मिळणार नाही ह्या मताचे असल्याने त्यांना महात्मा गांधींच्या विपरीत मानत होते. भारताला स्वातंत्र्य केवळ लढून, विरतेनेच प्राप्त होऊ शकते या मताचे होते.
- आईसीएस ची परीक्षा पास झाल्यानंतरही इंग्रजांनी त्यांना काम करू दिले नाही. कुशाग्र बुद्धी आणि भारताविषयीचे प्रेम यामुळे इंग्रज सरकारला तणाव आला होता की मोठी क्रांती घडवून आणू शकतात.
- १९४२ मध्ये सुभाषचंद्र बोस यांनी 'आजाद हिंदू फौज' ची स्थापना केली होती.
- रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानंद यांच्यामुळे सुभाषचंद्र बोसच्या जीवनावर अधिक प्रभाव पडला.
- नेताजी सुभाषचंद्र बोसना भगवत गीताच्या मदतीने ब्रिटीश शासनाशी लढण्यासाठी प्रेरणा मिळाली.
- १९३० मध्ये बोस यांनी INDEPENDENCE लीगची स्थापना केली.
- २० जुलै १९२९ मध्ये मणिभवन नामक वस्तूमध्ये गांधीजी व सुभाषचंद्र बोस प्रथम भेटले.
- इंडिपेंडन्स लीगची स्थापना पंडित जवाहरलाल नेहरू सोबत बोस यांनी केली.
- २२ जुलै १९४० रोजी मुंबई येथे सुभाषचंद्र बोस आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याशी भेट झाली.
- सुभाषबाबू यांना स्वतः जीवनात अकरावेळा कारावासाची शिक्षा झाली.
- १९३७ मध्ये जपानने चीनवर आक्रमण केले तेव्हा नेताजींच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसने चिनी जनतेला सहाय्य केले (वैद्यकीय).
- नेताजींनी १९४० मध्ये 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या पक्षाची स्थापना केली.
- डिसेंबर १९४० मध्ये त्यांना नजरकैदेत ठेवण्यात आले होते परंतु जानेवारी १९४१ मध्ये कैदेतून पलायन करून पेशावर मास्कोमार्गे त्यांनी जर्मनी गाठली. या दरम्यान त्यांनी 'झियाउद्दीन' हे नाव धारण केले होते.
- नेताजींनी २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी सिंगापूर येथे स्वतंत्र हिंदूस्थानचे 'हंगामी सरकार' स्थापन केले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

- सिंगापूर येथे रासबिहारी बोस यांनी 'आझाद हिंदू सेनेची' स्थापना केली होती. त्याचे सेनापतीपद (नेतृत्व) नेताजीकडे होते.
- आझाद हिंदू सेनेने बंगालच्या उपसागरातील 'अंदमान व निकोबार' ही बेटे जिंकून घेतली व त्यांचे नामकरण अनुक्रमे 'शहीद व स्वराज्य' असे ठेवली.
- आझाद हिंदू सेनेने १८ मार्च १९४४ रोजी भारत भूमीवर प्रवेश केला व माऊडॉक येथे त्यांनी भारताचा तिरंगा फडकवला.
- नेताजी यांचा मृत्यू १८ ऑगस्ट १९४५ (वय ४८) तैहोको, तैवान येथे विमान दुर्घटनेने झाला.

सुभाषचंद्र बोस यांचा मृत्यू कसा झाला. अपघात की बेपत्ता हे एक भारताच्या इतिहासात रहस्य आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना मरणोपरांत १९९२ साली 'भारतरत्न' हा सन्मान देण्यात आला होता. परंतु सुप्रीम कोर्टात सादर करण्यात आलेल्या याचिकेनुसार (मृत्यूचे रहस्य) त्यांना दिलेला पुरस्कार परत घेण्यात आला.

सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवनावर अनेक पुस्तक लिहिण्यात आलेली आहे. स्वातंत्र्य सेनानी सुभाषचंद्र बोस यांची २३ जानेवारी ची जयंती त्यांच्या स्मरणार्थ कृतज्ञता म्हणून हा दिवस दरवर्षी 'पराक्रम विजय' म्हणून साजरा केला जातो. २०२२ साली त्यांच्या जयंतीला १२५ वर्ष पूर्ण झालीत.

आझाद हिंदू सरकारच्या स्थापनेनंतर त्यांनी स्वीकारलेले राष्ट्रगीत हेच स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रगीत बनले. त्यांची भाषणे, पत्रे, स्फुटलेखन इ. स्वातंत्र्योत्तर काळात समग्ररित्या प्रसिध्द झाले. अॅन इंडियन पिलग्रिम : अॅन अनफिनिशड ऑटोबायॉग्राफी अॅड कलेक्टेड लेटर्स १८९७-१९२१ हे त्यांचे आत्मवृत्त प्रसिध्द झाले आहे. (१९६५)

संदर्भग्रंथ सूची:

1. <https://mr-m-wikipedia-org>
2. <https://inmarathi-net>
3. <https://www-inmarathi-com>
4. <https://www-majhimarathi-com>
5. <https://www-marathibiography-com>
6. <https://mr-vikaspedia-in>
7. <https://majhamaharashtra-com>
8. <https://marathime-com>

सुभाषचंद्र बोस व हिटलर भेट : भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन व दिशा

प्रा. डॉ. रामकिशन गुंडीबा चाटे

इतिहास विभाग प्रमुख

सरस्वती विद्यामंदिर कला महाविद्यालय, किनवट ता.किनवट जि.नांदेड

"तुम मुझे खून दो मैं तुम्हें आज़ादी दूँगा" या विधानाच्या माध्यमातून जगप्रसिद्ध असलेले नेताजी सुभाषचंद्र बोस त्यांच्या विचारांच्या माध्यमातून नविन विचार पूढे यावा आणि भारतीय स्वातंत्र्यामधील नेत्यांच्या विचारांचे मंथन व्हावे. हा या प्रस्तुत शोध निबंधाचा उद्देश आहे. त्यांनी ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून भारतीय जनतेला मुक्त करण्यासाठी बलीदानाचे प्रतिपादन केले. सशस्त्र क्रांतीकारी मार्गाचा अवलंब करून त्यांनी शस्त्रास वापरावर त्यांनी भर दिला दुसऱ्या महायुद्धातील जर्मनीच्या विजयी घडौडदौडीमूळे इंग्लंड अर्थिक लष्करी दृष्ट्या कमजोर पडू लागला या आंतरराष्ट्रीय अनूकूल परिस्थितीचा फायदा देशाला गुलाम गीरीतून मुक्त करण्यासाठी होऊ शकतो सयम सुचकता ओळखून त्यांनी कलकत्ता येथील तुरुंगात गंभीर आजारी पडल्याचे भासविले. त्यांच्या घरी ब्रिटीशांनी नजर कैदेत ठेवले होते. नजर कैदेतून त्यांनी ब्रिटीशांना चकमा देवून अफगाणीस्तानातून सोव्हीएत युनीयनमध्ये प्रवेश केला. त्या ठिकाणी भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे नियोजन केले. सोव्हीएत युनीयन ला घेऊन जर्मनी - जपान सोबत ब्रिटीशांना शह देण्याची त्यांची योजना होती पण अचानक १९४१ ला जर्मनीने आक्रमण केले त्यामूळे त्यांची रशिया मधील योजना बारगळली. त्यांना जर्मनीत यावे लागले आझाद रेडिओ वरून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचे विचार मांडले. "गुलामी की जंजीरो से निकलने के लिए एक सांस और एक प्रन होकर एक साथ हो जाईये भले ही हम एक गुलाम हिंदूस्थानमें पैदा हुए है जियेंगे मरेंगे एक आझाद हिंदूस्थान में" या विचारामधून त्यांची ओळख झाली.

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून सुभाषचंद्र बोस एक महान व्याख्याते होते. त्यामूळे त्यांनी काही क्षणात हिटलर यांच्या प्रश्नास प्रतिउत्तरे दिली हिटलरने घेतलेल्या परीक्षेत सुभाषचंद्र बोस यांनी आपले बुद्धीचातुर्य दाखविले. त्यामूळे हिटलर सुभाषचंद्र बोस यांच्या व्यक्तीमत्वामूळे प्रभावित झाले हिटलर व सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील झालेल्या संवादांमूळे भारतीय स्वातंत्र्य लढयाला नवीन वळण मिळालेले आहे.

त्यांनी आझाद रेडिओवरूनच त्यांनी सर्वप्रथम जयहिंद असा नारा दिला तसेच म. गांधी यांचा 'राष्ट्रपिता' म्हणून उल्लेख केला होता. बोस यांचे व्यक्तीमत्व आकर्षक असल्यामूळे युरोपीयन यात्रेमध्ये त्यांचा प्रभाव पडला जर्मनीतील राजकीय व्यक्तीमत्वाला त्यांनी प्रभावित केले हिटलरसारख्या क्रूर हिसक व्यक्तीमत्वाला त्यांनी प्रभावित केले.

हिटलरचे धोरण :-

हिटलर यांची अशी योजना होती की, ब्रिटीश साम्राज्य भारतावर होते. भारतावर आक्रमण करून तो प्रदेश काबीज करण्याचा होता. परंतू सुभाषचंद्र बोस यांच्या भेटीमूळे त्यांचे नियोजनात बदल झाला आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे ते चिकित्सक अभ्यासक होते. जर्मनीबद्दल सुभाष बाबू म्हणतात "व्हर्सायच्या तहाने जर्मनीच्या पाठीचा कणाच मोडलेला देश अशी ओळख बनली होती. अपमानितपणा, कमालीची मंदी, मिळकतीला काडीची किंमत नव्हती. हिटलर म्हणजे अजब रसायन याची प्रचिती त्यांना आली होती. त्यांच्या दुर्दम्य इच्छा शक्तीला तोड नव्हती त्यांच्या निळ्या डोळ्यातील तीक्ष्ण तिखट झाक म्हणजे त्यांचे हुकुमी सामर्थ्य होते. "त्यामूळे हिटलरने दिलेल्या भारतीय राष्ट्रीय आह्वानाचे त्यांनी योग्य प्रतिउत्तर दिले हिटलरने भारतीय राष्ट्रभक्तीला कमी लेखले होते. अशा परिस्थितीत सुभाषचंद्र बोस यांनी त्यांच्या दृष्टीकोनात बदल केला.

भारतीय जनतेला ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करून एक नव स्वतंत्र भारताची निर्मिती करणू हे सुभाषचंद्र बोस यांच्या विचार आणि कार्याची दिशा होती. त्यांच्या कार्यामूळेच म. गांधी नंतर तेच राष्ट्रपुरुष प्रथम भारतरत्न होते. बोस यांच्या नेताजी या नेतृत्व गुणांत जे सामाजिक, राजकीय, क्रांतीकारी भान होते त्यात स्वामी विवेकानंद, रामकृष्ण परमानंद

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

यांच्या गौरवशाली परंपरेला पुढे घेऊन जाणारी प्रचंड उर्मी होती. त्यातूनच प्रचंड व प्रबल लोकनिष्ठा हे त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाचे खास वैशिष्ट्य दिसून येते.

थोडक्यात परिचय :-

दोन वेळेस राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष बनले. अकरा वेळेस ब्रिटीशांनी त्यांना तुरुंगवासाची शिक्षा दिली. आरलेंडो मानोट्टची (इटालियन) स्थापना केली. आझाद हिंद सरकार आणि यास अनुसरून समर्पित आत्मनिर्भर प्रांतीय सैन्य बल (इंडियन नॅशनल आर्मी) आय. ई. एन. ए. ची निर्मिती केली. पत्रकार फ्रेजर यांना मुलाखत देतांना म. गांधी यांनी सुभाष चंद्र बोस यांच्या बदल म्हटले होते. "देश भक्तांचा देश भक्त" होय. त्यांनी 'द इंडियन स्ट्रगल' हा पहिला ग्रंथ लिहिला.

समस्या सुत्रन :-

सुभाषचंद्र बोस व एडॉल्फ हिटलर भेट:- भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन व नवीन दिशा यावर प्रकाश टाकणे.

गृहीत कृत्य :-

- १) एडॉल्फ हिटलर यांच्या भारतीय राष्ट्रवादावरील टिकेतून स्वातंत्र्य आंदोलनाला एक नवीन दिशा मिळाली.
- २) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी जय हिंद हा नारा दिला त्यामूळे राष्ट्रवादी भावनेस उत्तेजण मिळाली साहस संकल्प राष्ट्रभक्ती, चातुर्य, दृढनिश्चय गुण होते.
- ३) नेताजी सुभाषचंद्र बोस युग पुरुष होते. स्वातंत्र्यानंतरचा इतिहास हा वेगळा राहिला असता.

उद्दिष्ट्ये :-

- १) सुभाषचंद्र बोस व हिटलर भेटीतील वाटाघाटींचा आढावा घेणे.
- २) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची भूमिका जाणून घेणे.
- ३) भारता बदलचा हिटलर यांचा दृष्टीकोन तपासणे.
- ४) भारतीय राष्ट्रवादी भावनेचा विचारावर प्रकाश टाकणे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत संशोधन निबंध कार्य पूर्ण करण्यासाठी तथ्य संकलनासाठी द्वितीय साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. ज्यामध्ये शासनाने प्रकाशित केलेली माहिती विविध पुस्तके, वर्तमान पत्रे, त्यांची वेगवेगळी भाषणे, इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व :-

प्रस्तुत अभ्यासाच्या विश्लेषणाचे महत्त्व म्हणजेच युरोपीन महासत्तांच्या सत्ता संघर्षात साम्राज्य विस्तारामध्ये जगातील गरीब जनतेचे व राष्ट्रांचे मोठी हानी झालेली होती. या राष्ट्रांनी गुलाम राष्ट्रांच्या स्वातंत्र्याची गळचेपी केलेली होती. प्रत्येक व्यक्तीला, वर्गाला, समाजाला, राष्ट्राला, स्वतंत्र जगण्याचा अधिकार आहे अशा आणि याच घटकावर नेताजींनी भर दिलेला आहे त्यावर प्रकाश टाकून काही निष्कर्षापर्यंत येण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हिटलर यांची भारतीया बदल धारणा :-

एडॉल्फ हिटलर यांनी भारतीयांची तुलना यहूदी व आफ्रिकेतील निग्रो लोकांसोबत केलेली होती. भारतीयांना त्यांनी जर्मन आर्य समाज मानलेले नव्हते. जर्मन नागरीक व भारतीय नागरीक यामध्ये मोठा फरक मानला. भारतीय जनता पराभूत गुलामगिरीची मानसिकता बाळगणारी आहे. दुय्यम दर्जाची हीन कमकुवत आहे. जर्मन नागरीकांना भारतीयासारखे कधीच व्हायचे नाही. भारतीय जनता ही श्रद्धाळू परावलंबी आहे. ती गंगेच्या पात्रात दुबकी मारून ईश्वराची आराधना करणारी कमकुवत जनता आहे. असे त्यांनी आपल्या 'माझा लढा' (माईन कॉम्प) या ग्रंथामध्ये म्हटलेले आहे.

शक्तीशाली बनवून राज्य करणे सामर्थ्यशाली स्वावलंबी बनण्याचा मार्ग हा अहिंसेमधून येत नाही. महात्मा गांधी व पंडीत नेहरू यांच्या मार्गाचा अवलंब करून कमजोरतेणे स्वातंत्र्य मिळविता येणार नाही भारत आणखी अडिचशे वर्षे इंग्रजांच्या गुलामगीरी खालीच राहणार आहे असे हिटलर यांचे विचार होते.

सत्य, अहिंसा, साहस करूणा गौतम बुद्धाच्या तत्वांना महत्व :-

१९४२ मध्ये एक वर्षे राहिल्या नंतर नेताजी व हिटलर यांची भेट घडून आली. या भेटीमध्ये अनेकांचे योगदान आहे. हिटलर यांच्या भवनातील अध्ययन कक्षामध्ये भेटीचे आयोजन करण्यात आले. या ठिकाणी तत्कालीन जर्मनीचे विदेश मंत्री रिबेन्ट्राफ राजदूत हावेल, त्यांचे भाषा अनुवादक निकटवर्ती स्मिट उपस्थित होते. अध्ययन कक्षामधील समोरील भिंतीवर दोन चित्र काढलेले होते. त्यामध्ये एक होते युरोप व आशियाचे तर दुसरे जर्मन लष्काराच्या कारवायांचे होते.

एँडम ट्रॉट यांच्या सोबत नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी तेथे प्रवेश केला. त्या ठिकाणी त्यांचे हिटलर कडून उत्साहाने स्वागत केले.

नेताजी यांनी हिटलर यांच्यासाठी भेटवस्तू म्हणून जागतिक इतिहासाला कलाटणी देणाऱ्या गौतम बुद्धाची मूर्ती दिली. पद्मासनात कमळाच्या मुद्रेमध्ये विराजमान होते. त्यांनी शांती, अहिंसा, करूणा, यांची शिकवण दिली. ही मुर्ती पाहून हिटलर काही क्षण अचंबित झाले. त्यांना प्राचीन ज्ञानसंपन्न भारतीय संस्कृतीची माहिती येथे नेतार्जीनी दिली.

दुसरे महायुद्ध आणि भारतीय स्वातंत्र्य :-

भेटीचे कारण :-

या बदल थोडक्यात माहिती देतांना असे म्हणावेसे वाटते की, या मागे भेटीचे असंख्य कारणे होती. १९३९ ला पोलंडवर आक्रमण करून दुसऱ्या महायुद्धाची सुरुवात जर्मनीने केली. या महायुद्धात ब्रिटीशांचे मोठे नुकसान झाले. त्यामुळे आपल्या साम्राज्याच्या अधिपत्याखाली असलेल्या देशाला अधिककाळ गुलाम ठेवणे शक्य नव्हते. लष्करी व आर्थिक दृष्ट्या इंग्लंड कमकुवत झाला होता. या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचा लाभ घेऊन भारत देशाला स्वतंत्र केले जाऊ शकते याचा पूर्ण अभ्यास सुभाषचंद्र बोस यांना केला होता. त्यामुळेच त्यांनी जर्मनी, इटाली व जपान या महासत्तांचा पाठींबा घेऊन आपल्या देशातील ब्रिटीश साम्राज्याचा पराभव करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

नेताजी यांच्या देशभक्तीचे दर्शन :-

अत्यंत क्रूर अशा हुकूमशहा हिटलर समोर नेतार्जीनी देशभक्तीचे दर्शने दिले. माझा लढा (माईन कॉम्फ) मधील आत्मचरित्र ग्रंथामध्ये हिटलरने भारत देशाचा अपमान करणारे शब्द प्रयोग केल्यामुळे त्यावर नेतार्जीनी आक्षेप घेतला. भारत हा कमजोर देश नसून शूर, विर, साहसी, पराक्रमी नागरीकांचा देश आहे. तसे जर नसते तर माझ्या सारखा देशभक्त राष्ट्राला गुलामगीरीच्या जोखडातून स्वातंत्र्य करण्यासाठी सातासमुद्रापार हुन अनेक संकटांचा सामना करून जिवाची पर्वा न करता साहस दाखवत आपल्या भेटीला आला नसता. आपल्या सोबत भट घेणे हे साहसी भारतीयाचे उदाहरण आहे. त्यामुळे माझ्या देशाबद्दल तुमचा दृष्टीकोन चुकीचा आहे असे ठणकावून सांगितले.

माझा देश ब्रिटीशांच्या गुलामगीरीच्या बंधनात अडकलेला आहे. त्याला लवकरच स्वातंत्र्य मिळेल जर आमच्या संघर्षाला, बलीदानाला तुमचे सहकार्य मिळाले तर अल्प काळात भारतदेश एक स्वतंत्र देश होईल.

"आम्ही आमची आत्मा आतापर्यंत गहाण ठेवली नाही आणि हातामध्ये बांगड्या घातलेल्या नाहीत." असे प्रखर उत्तर हिटलर यांना नेतार्जीनी दिले.

सोव्हीएट युनीयन विजयानंतर भारताला आपण सहकार्य करू असे आश्वासन हिटलर यांनी नेतार्जीनी दिले. तसेच जर्मन लष्कराला भारताच्या सिमेपर्यंत जाण्यास दोन वर्षे कालखंड लागू शकतो. तोपर्यंत जपानच्या सहकार्याने आपले लष्कर उभे करून इंग्रज साम्राज्यावर आक्रमण करावे असा सल्ला हिटलरने सुभाषचंद्र बोस यांना दिला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची त्यासाठी जपानकडे पानबुडीने जाण्याची व्यवस्था केली. या भेटीनंतर ट्रॉट यांनी नेताजींना संबोधित करीत म्हणाले, "सुभाष हिटलर के भडकाऊ बयानोपर आपका मुह तोड जबाब बहूत चतूर था| मूझे आप पर गर्व महसूस हुआ।"

निष्कर्ष :-

- १) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे विशाल व्यक्तीमत्त्व अलौकीक सैन्य नेत्याच्या रुपात सर्व प्रथम आहे. त्यांच्या कर्तृत्वाला न्याय मिळालेला नसून न्याय देण्याची आवश्यकता आहे.
- २) एक महान व्याख्याता, देशभक्त लेखक होते. देशनायक म्हणून देशभक्ती केली.
- ३) भारत देशाला स्वातंत्र्य करण्यात त्यांची मोठी भूमिका आहे.
- ४) १९६४, १९९३, १९९७ मध्ये भारतीय पोस्टाच्या तिकीटावर त्यांचा फोटो छापण्यात आला सुभाषचंद्र बोस कोलकत्ता आंतरराष्ट्रीय हवाई अड्डा तर नेताजी सुभाषचंद्र बोस द्विप नाव देण्यात आले. पुर्व रास बेटाला त्याचे नाव देण्यात आलेले आहे. यावरून त्यांच्या कार्याचा गौरव केल्याचे दिसून येते.

थोडक्यात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या हिटलर भेटीच्या माध्यमातून भारतीय स्वातंत्र्याच्या अभ्यासावर प्रकाश पडून त्यांच्या एक भेटीमुळे स्वातंत्र्य लढयाला कशी दिशा मिळाली हे सहज लक्षा येते. त्यामुळेच प्रस्तूत शोध निबंधाचे महत्त्व अधोरेखित होते.

संदर्भ सूची :-

- १) Adolf Hitler: Mein Kampf-१st English Edition, Ramesh Publishing House, १९३९
- २) Vaibhav Purandare :Hitler and India, Westland English Edition, १६ Aug. २०२१.
- ३) विश्वास पाटील: महानायक, राजहंस प्रकाशन, सदाशिव पेठ पुणे, ११ नोव्हें. १९९८, पृ. ४५५-५००
- ४) गोपाल एन : नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतीय के लिए क्रान्तीकारी का योगदान समाजिक सुधार और भारतीय औद्योगिक सुधार , अर्धज सोशल साईसेज प्रकाशन २०१६ , पृ. ६९ -८५
- ५) आर . डी. आर : स्वातंत्र्यता मे नेताजी की भूमिका संघर्ष एक अध्ययन इंटरनेशनल जर्नल सोशल विज्ञान , २०१४ पृ. ११८-१२१
- ६) भारतरत्न डी : नेताजी सुभाष एक कहानी स्वातंत्र्य संग्राम में एक सच्चे नेता की आ. ऐतिहासिक अध्ययन के लिए जर्नल , २०१५
- ७) इंटरनेट विकीपीडिया ब्रिटानिका टि. एफ (२०१६) वि. २०१७ ऑगस्ट
- ८) दैनिक लोकसत्ता अमृतमहोत्सवी वर्ष, दि. २३ जाने. २०२२
- ९) महाराष्ट्र टाइम्स , दि. २३ जाने. २०२२
- १०) योजना मासिक सकाळ पेपर , दि. २३ जाने. २०२२.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस स्वातंत्र्यलढ्यातील एक अग्रेसर नेतृत्व

डॉ. डी. डी. कोल्हेकर

इतिहास विभाग प्रमुख कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी. जि. नांदेड.

प्रस्तावना:-

भारतीय स्वातंत्र्याचा मुकुटमणी म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो, आय. सी.एस. सारखी परीक्षा उत्तीर्ण असणा-या या महान नेतृत्वाने रुपेरी नोकरीच्या पाठीमागे न लागता स्वतःला पूर्णपणे स्वातंत्र्यासाठी झोकून दिले व श्वासाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत ते भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी लढले असं व्यक्तिमत्व म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस होय. ओजस्वी व तेजस्वी एक व्यक्तिमत्व. स्वकष्ट व स्वतःच्या कार्यकतृत्वावर अफाट विश्वास असणार व्यक्तिमत्व म्हणजे सुभाषबाबू. देशात स्वातंत्र्यासाठी अनेक प्रकारच्या चळवळी चाललेल्या होत्या काँग्रेसच्या व महात्मा गांधीच्या अहिंसात्मक कार्यपद्धतीवर नेताजींचा विश्वास नव्हता सुभाषचंद्र बोस जहाल विचारसरणीचा स्वीकार करणारे नेते होते त्यांच्यात प्रखर राष्ट्रवाद होता आपलिविचारसरणी व कृतीमुळे ते देशातील नवयुवकांचे व जहालमतवादी यांचे आदर्श बनले देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्या तालमीत वाढलेले सुभाषबाबू अहिंसावादाचा कसा स्वीकार करतील. काँग्रेसचे सदस्य बनले असले तरी काँग्रेसच्या मवाळवादी धोरणाचा त्यांनी स्वीकार केला नव्हता शासनाला जशास तसे उत्तर देण्यासाठी ते अग्रेसर होते आपले विचार ते प्रामुख्याने मांडत. त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवास भोगावा लागला सरकारच्या नजर कैदेमध्ये राहावे लागले पुढे सुभाषबाबू भारतीय युवकांचे एक आदर्श प्रेरणास्थान बनले भारतीय स्वातंत्र्यासाठी मोठा युवक वर्ग त्यांच्या पाठीमागे उभा राहिला व अनेक तरुण त्यांच्या आज्ञाद हिंद सेने मध्ये भरती झाले अशा ह्या महान नेत्याचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी एका मध्यमवर्गीय बंगाली कुटुंबात झाला! तेजस्वी व्यक्तिमत्व व कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या जोरावर कलकत्ता विद्यापीठाची त्यांनी पदवी संपादन केल्यानंतर इसवी सन 1920 साली त्यांनी भारतीय प्रशासकीय सेवा परीक्षा आयसीएस पास झाले नोकरीचा त्याग करून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळी मध्ये त्यांनी उडी घेतली काँग्रेसचे सदस्यत्व स्वीकारले व स्वतःला भारतीय स्वातंत्र्यासाठी वाहून घेतले.

उद्देश:-

भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अनेक महापुरुषांनी आपल्या जीवनाची पर्वा न करता वीर मरण पत्करले अनेकांनी स्वातंत्र्यासाठी वाहून घेतले ब्रिटिशांच्या अत्याचाराला कडाडून विरोध केला अनेक स्वातंत्र्य सैनिकांनी आपल्या शीर कमलाचे पूष्प वाहिले त्याप्रमाणे नेताजी सुभाष बाबूंचे योगदानही भारतीय इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहिले गेले आहे म्हणून त्यांच्या कार्यकतृत्वावर प्रकाश टाकण्याच्या उद्देशाने हा विषय निवडला आहे.

विषयाची व्याप्ती:-

भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीची व्याप्ती खूप मोठी आहे व नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांच्या कार्याचे क्षेत्र पण खूप मोठे आहे परंतु येथे या शोधनिबंधाच्या अनुषंगाने व संशोधनाच्या नियमानुसार कांही मर्यादांचे आपणाला पालन करावे लागते त्यानुसार सुभाषबाबूंच्या जीवनातील कांही मोजक्याच प्रसंगावर या ठिकाणी प्रकाश टाकण्यात येणार.

संशोधन पद्धती:-

या शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला असून त्यासाठी लागणाऱ्या विविध प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे तसेच वृत्तपत्र व इंटरनेटचा व मासिके आदींचा वापर करण्यात आलेला आहे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

काँग्रेसचे सदस्य:-

भारतीय प्रशासकीय सेवा परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर सुभाषबाबू नोकरीवर रुजू झाले खरे, पण त्या ठिकाणी त्यांचे मन लागेना पुढच्याच वर्षी त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा देऊन टाकला व काँग्रेसचे सदस्यत्व स्वीकारले स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांच्या कार्यावायामुळे डिसेंबर 1921 मध्ये सहा महिने कारावासाची शिक्षा झाली² पुढे स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये अधिक हिरीरीने सहभाग नोंदवला अनेक वेळा ब्रिटिशांनी त्यांना अटक पण केले.

चित्तरंजन दास यांच्या तालमीत बनलेले सुभाषचंद्रबाबू अधिकच प्रभावी व एकनिष्ठ बनले चित्तरंजन दास यांनी स्थापन केलेल्या स्वराज्य पक्षाचे सुभाषचंद्रबाबूनी समर्थन केले पुढे 1924 साली कलकत्ता महानगरपालिकेचे महापौर बनताच चित्तरंजन दास यांनी सुभाषचंद्रबाबूना महापालिकेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नियुक्त केले कुशाग्र बुद्धिमत्ता लाभलेल्या सुभाषबाबूनी तेथेही आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला वेळोवेळी त्यांनी चित्तरंजन दासांना मोलाचे सहकार्य केले.

सरकार विरुद्ध संघर्ष व अटक :-

काँग्रेसच्या मवाळवादी धोरणामुळे सुभाषचंद्रबाबूना घूसमटल्यासारखे वाटू लागले. शासनाला आपल्याविषयी कोणत्याही प्रकारचे प्रेम नाही म्हणून आपल्या हक्कासाठी आपण मिळमिळते धोरण सोडून दिले पाहिजे असे वाटायाचे हे सरकार आपणाला उदारतेने कोणतीही गोष्ट देणार नाही त्यासाठी आपल्याला संघर्ष करावा लागणार आहे म्हणून त्यांनी सरकार विरुद्ध कार्यवाह्याला प्रारंभ केला स्वराज्य पक्षाच्या स्थापनेला व कार्याला समर्थन दर्शविले प्रत्येक क्षेत्रात ब्रिटिशांना विरोध करणे गरजेचे आहे असे त्यांचे मत बनले कायदेमंडळात पण शासनाला विरोध केला पाहिजे असे ते म्हणत त्यांच्या वाढत्या कारवाया पाहून ब्रिटिश सरकारने त्यांना आक्टोबर 1923 साली बंदी बनवून तीन वर्षाकरिता मंडाले येथे निर्वासित केले³

सुभाषचंद्र बोस काँग्रेसचे अध्यक्ष:-

सुभाषबाबूंची विचारसरणी दिवसेंदिवस प्रखर बनत चाललेली होती भारतमातेला स्वतंत्र करणे हेच त्यांचे ध्येय बनले नेहरूंच्या अंतर्गत स्वायत्ततेच्या ठरावाला त्यांनी जोरदार विरोध केला आणि पूर्ण स्वातंत्र्याचे समर्थन केले काँग्रेसमध्ये पण सुभाषबाबूना मानणारा मोठा वर्ग निर्माण झाला त्यांचा स्वभाव व बुद्धिचातुर्य पाहून अनेक जण प्रभावित झाले पुढे 1938 च्या हरिपुरा अधिवेशनात त्यांना काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून देण्यात आले.⁴ प्रखर राष्ट्रवाद आणि तडजोडीला त्यांच्या विचारात स्थान नसल्यामुळे महात्मा गांधींनी व त्यांच्या समर्थकांचा सुभाष चंद्र बोस यांना विरोध होऊ लागला पुढे जानेवारी 1939 मध्ये पण त्रिपुरा अधिवेशनात ते दुसऱ्यांदा काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले परंतु अशा विरोधात काम करणे अवघड जात असल्याने त्यांनी एप्रिल 1939 साली काँग्रेसच्या अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला आणि स्वतंत्रपणे आपल्या कार्याला प्रारंभ केला.

फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाची स्थापना:-

स्वातंत्र्याच्या कार्याला अधिक गती देण्यासाठी सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गतच दिनांक 1 मे 1939 ला कलकत्ता येथे फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाची स्थापना केली. तेथेच पक्षाचे मुख्य कार्यालय स्थापन केले स्वतंत्र ध्वज स्थापन केला त्यावर सिंह हे प्रतिक ठेवले या पक्षाचा सदस्य होण्यासाठी त्याला स्वतःच्या रक्ताने स्वाक्षरी करावी लागे. कारण त्यामागचा उद्देश हा राष्ट्रवादाने प्रेरित झालेला युवक सदस्य बनेल व देशासाठी आपले सर्वस्व अर्पण करेल सुभाषबाबूंच्या प्रखर राष्ट्रवादी विचार व व्यक्तिमत्वाने प्रभावित होऊन प्रचंड मोठ्या प्रमाणात नवयुवक या पक्षाचे सदस्य बनले पुढे ऑगस्ट 1939 आली बंगाल प्रांताच्या काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्ष पदावरून त्यांना काढून टाकण्यात आले व तीन वर्षे बंदी घालण्यात आली त्यामुळे त्यांनी आपल्या पक्षाला पूर्ण वेळ देण्यासाठी सुरुवात केली देशाच्या विविध भागात या पक्षाच्या शाखा निर्माण झाल्या त्या प्रमाणे मुंबई येथे एक शाखा स्थापन झाली सेनापती पांडुरंग महादेव बापट हे मुंबई शाखेचे अध्यक्ष बनले कलकत्ता येथे ब्रिटिशांनी

भलामोठा एक शौर्य स्तंभ उभारलेला होता तो 1940 रोजी रातोरात फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाच्या सदस्यांनी उध्वस्त केला त्यामुळे चिडलेल्या सरकारने अनेकांची धरपकड केली त्यामुळे नव्याने स्थापन झालेल्या पक्षाचे मोठे नुकसान झाले अध्यक्ष या नात्याने सुभाषबाबूंना पण अटक करण्यात आली.

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धाची सुरुवात व सुभाष बाबू:-

सप्टेंबर 1939 ला जागतिक दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली अशा प्रसंगी परकीयांच्या मदतीने भारताला स्वातंत्र्य मिळविणे सोपे जाईल असे सुभाषबाबूंना वाटले आणि अशा प्रकारचा प्रचार आपल्या प्रखर विचारातून केला त्यामुळे त्यांना अटक करण्यात आली परंतु प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे त्यांच्याच घरात नजरकैदेत ठेवले परंतु काही दिवसातच जानेवारी 1941 रोजी पोलिसांची नजर चुकवून ते निसटले पेशावर, मास्को, बर्लिन वेगवेगळ्या प्रदेशात वेगवेगळे वेषांतर करून ते बर्लिन येथे पोहोचले काही दिवसात जर्मनीमध्ये असलेल्या भारतीय तरुणांना एकत्र केले व आपल्या ओजस्वी वाणीतून तेथील नवतरुणामध्ये राष्ट्रवादाची भावना अधिकच प्रज्वलित केली मोठा तरुण वर्ग त्यांच्याकडे आकर्षित झाला जर्मनीत त्यांनी हिटलरची भेट घेऊन आपली भावना बोलून दाखविली जर्मनीतून रेडिओवरून भारतीयांना ब्रिटिशांच्या विरुद्धचा लढा अधिक तीव्र करण्याचे आवाहन केले.

आझाद हिंद सेनेची स्थापना:-

1915 साली रासबिहारी बोस यांनी जपानमध्ये आश्रय घेतलेला होता आणि तेथेच दक्षिण पूर्वेतील राहणाऱ्या भारतीयांना एकत्र करून भारतीय स्वतंत्रता लीग ही संघटना स्थापन केली⁵ पुढे टोकियो येथे एक संमेलन घेऊन तिथेच आझाद हिंद सेना स्थापन केली⁶ यात मोठ्या प्रमाणावर भारतीय सैनिक होते सिंगापूरच्या पाडावानंतर ते जपानी सैन्याला शरण आलेले होते 1942 साली बँकॉक मध्ये एक संमेलन घेऊन एक निर्णय घेण्यात आला आझाद हिंद सेना आता भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी आपला लढा देईल. याच संमेलनात सुभाषबाबूंना जपानला येण्याचे आमंत्रण देण्यात आले जून 1943 मध्ये ते टोकियो येथे पोहोचले आणि रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची सर्व सूत्रे सुभाषचंद्रबोस यांच्याकडे सुपूर्द केली⁷ ते आझाद हिंद सेनेचे कमांडर बनले मलेशियात स्थायिक झालेल्या भारतीयांनी सुभाष चंद्र बाबूंना पूर्ण नैतिक व आर्थिक समर्थन दिले⁸ भारतीय स्वातंत्र्यासाठी सुभाषबाबूंनी जपान सरकारची मदत मागितली आणि सरकारने ती देऊ केली या मदतीविषयी लोकांना पटवून सांगितले. जगात कोणत्याही देशाने मिळविलेले स्वातंत्र्य ही परकीयांच्या मदतीनेच मिळविले त्यामुळे आपण जपानची मदत घेतली तर काहीच गैर नाही उलट शत्रूचा शत्रू तो आपला मित्र त्यामुळे इंग्रज आपले शत्रू आणि जपान आपला मित्र पुढे जपानच्या मदतीने त्यांनी भारतमातेला स्वतंत्र करण्यासाठी खूप मोठी पराकाष्ठा केली सुभाषबाबूंच्या नेतृत्वामुळे आझाद हिंद सेनेत नवचैतन्य संचारले या सेनेत स्त्रियांचे ही एक पथक होते नेताजीने या पथकाला झाशी राणी असे नाव दिले⁹ या पथकाचे नेतृत्व कॅप्टन लक्ष्मी स्वामिनाथन यांच्याकडे दिले.

हंगामी सरकारची स्थापना:-

21 ऑक्टोबर 1943 रोजी सुभाषबाबूंनी हंगामी सरकारची स्थापना केली ते स्वतः या सरकारमध्ये प्रधानमंत्री व मुख्य सेनापती बनले त्यांचा शपथविधी पार पडला ते म्हणाले मी सुभाषचंद्र बोस ईश्वराची पवित्र शपथ घेऊन सांगतो की मी भारत व त्यांच्या 38 कोटी रहिवाशांच्या स्वातंत्र्यासाठी माझ्या अखेरच्या श्वासापर्यंत लढत राहीन¹⁰ या हंगामी सरकारला जर्मनी, इटली, जपान सरकारने मान्यता दिली काही दिवसातच सुभाषबाबूंनी आपल्या आझाद हिंद सेनेला युद्धसज्ज बनविले आणि आपल्या मातृभूमीच्या मुक्तीसाठी सेनेला चलो दिल्ली असा संदेश दिला अंदाजान व निकोबार वर आपले वर्चस्व निर्माण झाल्यानंतर जपानने ते हंगामी सरकारच्या स्वाधीन केले जपानचे लष्करी सहकार्य मिळताच या सरकारने मार्च 1944 मध्ये भारतावर आक्रमण केले बर्मा मार्गे आसाम, नागालँड कोहीमा पर्यंत पोहोचले भारतीय नवतरुणात नवचैतन्य निर्माण करण्यासाठी त्यांनी ही घोषणा केली ती म्हणजे तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दूंगा त्यामुळे नवयुवक व सैनिकात नवी उमेद

व चैतन्य निर्माण झाले परंतु दुर्भाग्याची गोष्ट घडली ती म्हणजे जागतिक महायुद्धाची बाजू बदलली व जपानचा यात पराभव झाला ब्रिटिशांनी रंगूनवर आपला पूर्ण अधिकार स्थापन केला नाईलाजाने भारतीय सैन्याला शरणागती पत्करावी लागली भारतीयांसाठी ही दुर्दैवी घटना घडली जागतिक महायुद्धात ब्रिटिशांचे पारडे जड बनले आझाद हिंद सेनेच्या अधिकार्यावर देशद्रोहाचा ठपका ठेवला त्याची सुनावणी दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात लष्करी न्यायालयासमोर झाली त्याचे वृत्त वाऱ्यासारखे देशात पसरले भारतीयांनी कडाडून त्यास विरोध केला विदेशातूनही अनेक प्रतिक्रिया आल्या त्यामुळे ब्रिटिशांनी या अधिकाऱ्यांना सोडून दिले पुढे विमान प्रवासात सुभाषबाबूंचा अपघाती मृत्यू झाला देशासाठी लढणारे एक तेजस्वी व्यक्तिमत्व वीररसाने भरलेला देशभक्त निखळ राष्ट्रवादाचा युगपुरुष काळाने आपल्या कुशीत घेतला भारतीयांचे फार मोठे नुकसान झाले.

निष्कर्ष:-

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सुभाष चंद्र बोस यांचे योगदान अत्यंत श्रेष्ठ आहे आय.सी.एस. ची परीक्षा उत्तीर्ण असून सुद्धा त्यांनी रुपेरी नोकरीच्या मोहात न पडता धगधगत्या स्वातंत्र्याच्या अग्निकुंडात उडी घेतली व आपले संपूर्ण आयुष्य भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी खर्ची केले प्रखर विचार आणि कृतीमुळे ब्रिटिशांचे धाबे दणाणले म्हणून त्यांना अटकेत ठेवण्याचा खूप प्रयत्न केला परंतु या नरविराने ब्रिटिशांच्या हातावर तुरी देऊन निसटले व विदेशातून आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला एवढेच नव्हे तर हंगामी सरकार स्थापन करून दाखवले. इम्फाळ पर्यंत मजल मारून ब्रिटिशांना पराभूत केले दुर्भाग्याची गोष्ट ही की सहकार्यांचा जपानचा पराभव झाला नाही तर भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्याला वेळ लागला नसता अहिंसात्मकपणे चालणाऱ्या स्वातंत्र्य लढ्याला दुसरे एक रूप प्राप्त करून देण्याचे काम सुभाषबाबूंनी दिले आझाद हिंद सेनेला अपयश आले असले तरी त्यांच्या कार्याची प्रेरणा मात्र संपूर्ण भारतीयांना मिळाली सुभाषबाबू भारतीयांचे मुकुटमणी ठरतात स्फूर्तिस्थान ठरतात त्यांचे तत्कालीन नेतृत्व आजही आम्हा भारतीयांसाठी प्रेरणादायी असेच आहे.

संदर्भसूची:-

1. डॉ. बी. एल. ग्रोवर, डॉ. ए.के. बेल्हेकर, 2019, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चन्द्र आणि कंपनी. लि. नवी दिल्ली पृ.399
2. कित्ता
3. कित्ता
4. डॉ. अनिल कठारे, 1998, आधुनिक भारताचा इतिहास, कल्पना प्रकाश नांदेड
5. डॉ.बी. के. अग्नीहोत्री, 2002, भारतिय इतिहास, एलाईड पब्लिशर्स प्रा. लि. नई दिल्ली पृ 250
6. के. सागर, 2000, आधुनिक भारत, के सागर पब्लिकेशन पुणे पृ 215
7. कित्ता
8. डॉ. बी. एल. ग्रोवर, डॉ. ए.के. बेल्हेकर, 2019, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चन्द्र आणि कंपनी. लि. नवी दिल्ली पृ.399
9. के सागर, 2000, आधुनिक भारत, के सागर पब्लिकेशन पुणे पृ 215
10. डॉ. बी. एल. ग्रोवर, डॉ. ए.के. बेल्हेकर, 2019, आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चन्द्र आणि कंपनी. लि. नवी दिल्ली पृ.399

भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार : नेताजी सुभाषचंद्र बोस

प्रा. डॉ. कदम मोतीराम विठ्ठलराव

इतिहास विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, परभणी.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील प्रमुख नेत्यांपैकी सुभाषचंद्र बोस हे एक होते. ज्यांनी परकीय साम्राज्यवाद, वसाहतवादी सत्तेविरुद्धच्या सततच्या लढयात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी स्वातंत्र्यासाठी आपल्या प्राणांची आहुती दिली आणि आजही सुभाषबाबु हे स्वातंत्र्य, देशभक्ती आणि राष्ट्रवादाचे समानार्थी आनले जातात.

सुभाषचंद्र बोस ज्यांना त्यांचे अनुयायी आदराने नेताजी म्हणतात. ते राष्ट्रीय चळवळीतील सर्वात प्रमुख नायकांपैकी एक आहेत. आर.सी. मुजुमदार यांच्या शब्दात सांगायचे तर गांधीनंतर भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील सर्वात प्रमुख व्यक्ती म्हणजे निःसंशयपणे सुभाषचंद्र बोस.¹ भारताच्या या शूर सुपुत्राने भारतीय स्वातंत्र्यासाठी धैर्याने लढा दिला आणि तो अगदी जवळ आणण्यात यशस्वी झाला. भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासात सुभाषबाबुंच्या नावापेक्षा त्यागाचे दुसरे उदाहरण नाही.²

सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी कटक येथे झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण इंग्रजी माध्यमातूनच झाले. त्यांच्यावर रामकृष्ण परमहंस आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यावेळची आय.सी.एस. परिक्षा पास होण्यासाठी इंग्लंडला गेले आणि परिक्षा पासही झाले. त्याठिकाणी त्यांचे मन रमले नाही. महात्मा गांधींच्या असहकार चळवळीत सामील झाले. 1921 मध्ये त्यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. त्यांनी आयुष्यात 11 वेळा तुरुंगवास भोगला.³

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने मवाळवादी धोरण स्विकारले होते. सुभाषचंद्र बोस हे जहालवादी विचारसरणीचे होते. त्यांनी नेहरू अहवालाने मंजूर केलेल्या प्रादेशिक प्रशासन स्वायत्तेच्या प्रस्तावाला त्यांनी कडाडून विरोध केला. पुढे 1929 मध्ये काँग्रेसने पुर्ण स्वातंत्र्य हे आपले ध्येय घोषित केले.⁴ त्यावेळी भारतीय राजकारणात सर्वोत्तम नेता म्हणून महात्मा गांधी होते. त्यांचे तत्कालीन इतर नेत्यांशी वैचारिक मतभेद होते. गांधीजींनी आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी फक्त सर्वोत्तम साधन हेच सर्वोत्तम मानले होते. पण सुभाषचंद्र बोस भारतीय स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सर्व प्रकारचे मार्ग वापरण्याच्या बाजूने होते.⁵ त्यांचे गांधीजींशी वैचारीक मतभेद होते, वैयक्तिक नव्हते. सुभाषबाबुंच्या मते महात्मा गांधींनी आंतरराष्ट्रीय शस्त्र वापरले नाही. जर तुम्हाला स्वातंत्र्य लढा जिंकायचा असेल तर अहिंसेसह मुत्सदीपणा आणि आंतरराष्ट्रीय प्रचाराचा अवलंब केला पाहिजे.⁶ भारतीय नागरिक असले तरी चळवळीशी संबंधित सर्व घटनांनी गांधीजी यशस्वी नायक सिध्द झाले.

महात्मा गांधीजींच्या स्पष्ट विरोधाला न जुमानता फेब्रुवारी 1938 मध्ये काँग्रेसच्या हरिपुरा अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी निवड झाली. तसेच 1939 मध्ये त्रिपुरा काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांची अध्यक्षपदी निवड झाली. गांधीजींनी हा आपला पराभव आहे असे सांगितले की, पट्टाभी सितारामय्या यांचा पराभव हा माझा पराभव आहे. गांधीजींच्या विरोधामुळे या बंडखोर अध्यक्षांने राजीनामा दिला. त्यांनी स्वतः काँग्रेस सोडली. त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉक ची स्थापना केली.⁷

सुभाषचंद्र बोस यांनी 1939 मध्ये हॉलवेल पुतळा हटविण्यासाठी शांततेने आंदोलन केले. परंतू ब्रिटीश सरकारने त्यांना नजरकैदेत ठेवले. त्यावेळी त्यांनी सरकारला लिहिलेले पत्र संस्मरणीय आहे. पत्र पुढीलप्रमाणे होते. 'मला मुक्त करा, नाही तर मी जगण्यास नकार देईन. मी जगायचे की मरायचे हे मला ठरवायचे आहे., हुतात्म्याचे रक्त हे धर्माचे बीज आहे. मला आजच मरावे लागेल. जेणे करुन भारत स्वातंत्र होईल. मला माझ्या देशबांधवांना हेच सांगायचे आहे. गुलामगिरी हे माणसासाठी सर्वात मोठे पाप आहे'.⁸ सरकारवर या पत्राचा परिणाम झाला आणि त्यांना मुक्त केले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

19 मार्च 1940 रोजी रामगढ काँग्रेस अधिवेशनात सुभाषबाबूंनी तडजोड विरोधी परिषद आयोजित केली आणि त्यात अतिशय जोशपूर्ण भाषण केले ते म्हणाले साम्राज्यवादाचे युग संपुष्टात येत आहे. आणि स्वातंत्र्य लोकशाही आणि समाजवादाचे विशाल युग दिसत आहे.⁹ सुभाषबाबू ने साम्राज्यवाद्यांना खुले आव्हान दिले होते.

सुभाषचंद्र बोस यांना 2 जुलै 1940 रोजी भारताच्या सुरक्षा कायद्यांतर्गत अटक करून कलकत्ता प्रेसिडेन्सी तुरुंगात कैद करण्यात आली. परंतू प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे त्यांची लवकरच सुटका करण्यात आली. दरम्यान पोलीस पहारा असूनही 17 जानेवारी 1941 रोजी घरातून निसटले आणि 28 मार्च 1941 च्या रात्री विमानाने मॉस्कोहून बर्लिनला पोहोचले. बर्लिन येथे हिटलरचा मित्र रिक्टेॉपने त्यांचे जोरदार स्वागत केले. ते हिटलरलाही भेटले. जर्मनीमध्ये इंडियन इंडिपेंडन्स ऑर्गनायझेशन आणि आझाद हिंद रेडिओची स्थापना केली. त्यामागील त्यांचे मुळ उद्दिष्ट ब्रिटीशविरोधी प्रचार आणि केंद्रिय राष्ट्र (जर्मन-इटली-जपान) भारतीय संयुक्त घोषणा करणे हे होते. जर्मनीतच त्यांच्या नावासमोर नेताजी हा शब्द जोडण्यात आला होता.¹⁰ दुसऱ्या महायुद्धाच्या सुरुवातीमुळे नेताजींना ब्रिटीश राजवटीविरुद्ध शत्रुंशी हातमिळवणी करण्याची सुवर्णसंधी उपलब्ध झाली.

ब्रिटीशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त होण्यासाठी त्यांनी भारतीयांना उठाव करण्याचे सुचवले. डिसेंबर 1941 नंतर सुदूर पूर्वेमध्ये जपानकडून ब्रिटीश, फ्रेंच आणि अमेरिकेचा पराभव झाला. तेव्हा त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी परदेशी भारतीयांची फौज तयार करण्याचा विचार केला. ज्यांची सुरुवात रासबिहारी बोस यांनी केली होती. युद्दाला भारतीय स्वातंत्र्य मिळवण्याची चांगली संधी मानून त्यांनी इंडियन इंडिपेंडन्स लीग आणि आझाद हिंद सेना स्थापन केली. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी राजकीय हालचाली बरोबरच राजनैतिक आणि लष्करी सहकार्याची गरज आहे. असा नेताजींचा विश्वास होता.¹¹ 1942 मध्ये बॅकॉक येथे रासबिहारी बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या परिषदेत असंख्य भारतीय सामील झाले आणि एक ठराव करण्यात आला. आझाद हिंद सैन्याचा वापर भारताच्या स्वातंत्र्याशिवाय इतर कोणत्याही हेतूसाठी केला जाऊ नये आणि जपानने या सैन्याला स्वतंत्र्य सैन्य म्हणून मान्यता द्यावी.¹²

सुभाषचंद्र बोस यांना जपानहून निमंत्रण पाठवण्यात आले. अनेक संकटांवर मात करून 20 जून 1949 रोजी टोकियो ला पोहोचले. पहिल्याच भेटीत पंतप्रधान तोजो यांना बोस बाबूंनी मंत्रमुग्ध केले आणि त्यांनी नेताजींच्या बहुतेक मागण्या मान्य केल्या. दोन बैठकीनंतर हिची तोजो यांनी नेताजींना दलाई संसदेत आमंत्रित केले. जिथे त्यांच्या उपस्थितीत आणि भारतीयांना पुर्ण मदत केली. स्वातंत्र्य, ध्येयाला बिनशर्त पूर्ण पाठिंब्याची अधिकृत घोषणा केली. नेताजींनी त्यांच्या लष्करी बळावर जाहिर केले की, या महान युद्धामुळे आपल्याला स्वातंत्र्य मिळवण्याची अशी संधी मिळाली आहे. जी भविष्यात शंभर वर्षातही मिळणार नाही. या संधीचा पुरेपुर लाभ घ्यावा हा आपला दृढ निश्चय का आहे. स्वातंत्र्याची किंमत चुकविण्यासाठी आपले रक्त देणे हे कर्तव्य आहे.¹³ असे म्हंटले जाते की आझाद फौजेचा आत्मा ब्रिटीश साम्राज्याच्या सैन्यदलाच्या मुख्य स्तंभात प्रवेश करू लागला आहे.¹⁴

भारताचे प्रगल्भ क्रांतिकारक रासबिहारी बोस यांच्यासोबत 3 जुलै 1943 मध्ये सिंगापुरला पोहोचल्यावर आझाद हिंद फौजेने नेताजीचे इंडियन नॅशनल आर्मीचे अधिकारी आणि इंडियन इंडिपेंडन्स लीगच्या सदस्यांनी उत्साहाने स्वागत केले.¹⁴ 5 जुलै 1943 रोजी सुभाष बाबुनी आझार हिंद फौज स्थापनेची विधिवत घोषणा केली. ही पहिलीच वेळ होती जेव्हा ते पुर्णपणे लष्करी पोषाखांनी सुसज्ज होते. तेरा हजार सैनिकांची सलामी घेतल्यानंतर त्यांनी भाषण केले.¹⁵ आणि म्हणाले आमचा लढा प्रत्येक प्रकारच्या साम्राज्यवादाशी आहे मग तो इंग्रजी साम्राज्यवाद असो वा जपानी, आपण देशद्रोही टाळले पाहिजे. मित्रांनो आपला नारा 'दिल्ली चलो' असला पाहिजे. मी विश्वासाने सांगतो की तुमच्या सुख-दुःखात सर्व संकटात आणि विजयात मी तुझ्या सोबत असेन याची खात्री देतो. पण आज मी भूक, तहान, कष्ट, प्रवास अगदी मृत्यू या शिवाय दुसरे काहीही देऊ शकत नाही.

16

21 ऑक्टोबर 1943 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेचे सर्वोच्च सेनापती म्हणून सिंगापुरमध्ये स्वतंत्र भारताचे तात्पुरते सरकार स्थापन केले. या प्रसंगी शपथ घेतली की देवाच्या नावाने, मी पवित्र शपथ घेतो की 'भारत आणि तेथील 38 कोटी लोकांना मी मुक्त करीन आणि माझ्या आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत हे पवित्र युद्ध चालू ठेवीन'.¹⁷

सुभाषबाबुंच्या 'दिल्ली चलो' चा नारा देत आझाद हिंद फौज ब्रम्हदेशात ब्रिटीशांचा पराभव करून भारतात दाखल झाली आणि इम्फाळला पोहोचली. परंतू प्रतिकूल परिस्थितीत या सैन्याला माघार घ्यावी लागली आणि या सैन्याला आपले ध्येय गाठता आले नाही. दुर्दैवाने हे त्यांचे स्वप्न जिवंत असतांना पूर्ण होऊ शकले नाही. कारण 18 ऑगस्ट 1945 रोजी टोकियोला जात असतांना विमान अपघातात त्यांचा मृत्यू झाला.परंतू मृतदेह हाती न लागल्यामुळे संशयास्पद परिस्थिती निर्माण होऊन त्यांच्या मृत्यूचे गुढ समजले गेले.

निसंशयपणे सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे वीर, पराक्रमी आणि कांतीकारी सैनानी होते. ब्रिटीश राजवटीपासून देशाला स्वतंत्र करण्याची त्यांची दृष्टी इतर महापुरुषांपेक्षा वेगळी होती. म्हणून त्यांना भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार सुद्धा म्हंटले तर चुक ठरणार नाही. सुभाषबाबुंना लष्करी शक्ती आणि मुत्सद्देगिरी या दोन्हीचा वापर करून भारत मातेला पारतंत्र्यातून मुक्त करायचे होते. सुभाषचंद्र बोस कुशल सेनापती, कार्यक्षम आणि मुत्सद्दी राजकारणी आणि प्रभावी वक्ते होते.

संदर्भ :

- 1) मजूमदार आर.सी., हिस्ट्री ऑफ द फ्रिडम मुवमेंट इन इंडिया, खण्ड-3, कलकत्ता, 1963, पृ.298
- 2) जैन, पुखराज, भारत में स्वातंत्र्यता आंदोलन का इतिहास, आगरा, 2012, पृ.254
- 3) पर्वतीय, लीलाधर शर्मा, भारतीय संस्कृती कोश, दिल्ली, 2013, पृ.976
- 4) ग्रोवर, बी.एल., यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास : एक नवीन मुल्यांकन, नई दिल्ली, 1995, पृ.362
- 5) पर्वतीय-लीलाधर शर्मा, पूर्वोद्धत, पृ.976
- 6) जैन, पुखराज, पूर्वोद्धत, पृ.254
- 7) बोस एस.सी. द इंडियन स्ट्रगल, पृ.408-409.
- 8) राय, कालेश्वर, भारत का स्वतंत्रता संग्राम (1857-1947), पटना, 1985 पृ.242
- 9) जैन, पुखराज, पूर्वोद्धत, पृ.255
- 10) ऐतिहासिकी पंथरी, शैलेंद्र प्रसाद का लेख नेताजी सुभाषचंद्र बोस के सपनों का भारत, वाराणसी अंक 2005-2006, पृ.
- 11) राय, कौलेश्वर, पृ.243
- 12) कुमार, अनिल, नेताजी सुभाषचंद्र बोस का भारत की आजादी मे योगदान, जर्नन ऑफ एडवान्स एण्ड स्कॉलरली रिसर्च इन एलाएड एजुकेशन, 2018, पृ.660
- 13) जैन पुखराज, पृ.255
- 14) जैन पुखराज, पृ.255

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील महान देशभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस

Dr. Madhukar Vithoba Jadhav

Department of History, Y.C.College, Halkarni, Tal-Chandgad, Dist-Kolhapur- 416552 University of Kolhapur

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास अनेक देशभक्तांच्या बलिदानाने व त्यागाने भरलेला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये अनेक तेजस्वी क्रांतिकारक होऊन गेले. त्यामध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव सर्वात अग्रेसर आहे. जनतेचे प्रेरणास्थान व स्वातंत्र्य चळवळीतील थोर नेते म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस होत. इंग्रजांची गुलामगिरी नष्ट करून देश स्वतंत्र करणे हे त्यांचे ध्येय होते. त्यासाठी भारत देशाच्या सीमा पार करून बाहेरच्या देशाचा स्वातंत्र्य लढ्यासाठी पाठिंबा मिळविला. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत लढणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस होय. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन म्हणजे धगधगता अग्नीकुंड होता. छत्रपती शिवाजी महाराज व महाराणा प्रताप हे त्यांच्या प्रेरणास्थानी होते. बंगालच्या भूमीने नेताजी सारखा थोर युग पुरुष भारत मातेला दिला. सशस्त्र लढ्याशिवाय भारताला स्वातंत्र्य मिळणार नाही असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. असे नेताजींचे करारी विचार होते. त्यामुळे ते आपले विचार सर्व अर्थाने पुढे नेत. त्यांच्या अंगात असणारी धडाडी त्यांना तसे करण्यास भाग पाडत होती.

विषय विवेचन

जीवन चरित्र :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा ओडीसा प्रांतातील कटक येथे नामवंत वकील जानकीनाथ बोस व प्रभावती देवी या दापत्यांच्या पोटी दि. २३ जानेवारी १८९७ रोजी झाला.^१ नेताजींच्या घरातील वरावरण राष्ट्रवादी विचाराचे व देशभक्तीचे होते. वडील रावबहादूर जानकीदास हे थोर आदर्श गृहस्थ होते. तर माता प्रभावतीदेवी सत्वशील, परोपकारी व परमेश्वराची भक्ती करणारी होती. थोरले बंधू क्रांतिकारक होते. सात बहिणी व सात भाऊ असा मोठा परिवार नेताजींचा होता. घरात अध्यात्मवादी वातावरण असल्यामुळे नेताजी ही आध्यात्मवादी बनले व आदर्श गुरुच्या शोधात हिमालयात गेले परंतु त्यांना समाजामध्ये भोंदूगिरी दिसली. पुढे नेताजी यांनी स्वामी विवेकानंदांना आपले गुरु मानले.^२

शिक्षण व आ.सी. एस. परीक्षा पास :

नेताजी युरोपियन प्रोटेस्टंट हायस्कूलमध्ये वयाच्या पाचव्या वर्षी शिक्षणासाठी दाखल झाले. तेथे तिसरी इयत्तेपर्यंत शिकून पुढील शिक्षणासाठी रॅबेनशॉ कॉलेजमध्ये दाखल झाले. तेथून मॅट्रिकची परीक्षा पास झाले. महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी त्यांनी कलकत्त्यातील प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. इ.स. १९१९ मध्ये त्यांनी कोलकत्ता विद्यापीठाची पदवी घेतली.^३ प्रशासकीय सेवेतील सर्वोच्च परीक्षा आ.सी.एस. नेताजी इ.स. १९२१ मध्ये पास झाले. परंतु त्यांनी मनापासून ठरविले की काही झाले तरी ब्रिटीशांची नोकरी करावयाची नाही आणि हे तत्व त्यांनी आयुष्यभर जोपासले.^४

क्रांती कार्यात सक्रीय :

इ.स. १९२१ ला नेताजी सुभाषचंद्र बोस व डॉ. चित्तरंजन दास हे थोर देशभक्त देशसेवेसाठी एकत्र आले. त्यांचे विचार जुळले. पुढे डॉ. चित्तरंजन दास यांच्या आज्ञेवरून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी कोलकत्त्याच्या राष्ट्रीय महाविद्यालयाचे प्राचार्यपद स्विकारले परंतु त्यांचे क्रांतिकारी मन त्यांना गप्प बसू देत नव्हते. दि. ०१ डिसेंबर

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

१९२१ पासून सर्व बंगालभर संविनय कायदेभंगला प्रारंभ झाला. तेव्हा नेताजी क्रांती कार्यात सक्रीय झाले. क्रांतिकारकांचे सूत्रधार म्हणून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना इ.स. १९२४ ला अटक करून जगप्रसिद्ध अशा मंडालेच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले. इ. स. १९२७ साली त्यांना प्रकृतीच्या कारणास्तव मुक्त करण्यात आले. इ.स. १९३३ ते १९३६ या कालावधीमध्ये ते युरोपला गेले. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, इटाली इ. राष्ट्रांना भेटी देऊन त्यांनी युरोपियन राजकारणाचा अभ्यास केला.^५

फॉरवर्ड ब्लॉक पक्षाची स्थापना :

राष्ट्रीय सभेच्या इ.स. १९३९ च्या अध्यक्षीय निवडणुकीसाठी नेताजी सुभाषचंद्र बोस उभे राहिले तेव्हा त्यांच्या विरोधी जुन्या पुढारी वर्गाच्या वतीने डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या उभे राहिले. डॉ. पट्टाभी सीतारामय्या यांना महात्मा गांधीजींचा पाठिंबा होता. तरी ही नेताजी या निवडणुकीमध्ये २०३ मतांनी निवडून आले.^६ पुढे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी अखिल भारतीय काँग्रेसचा अध्यक्ष पदाचा राजीनामा दिला व त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉक नावाची संघटना स्थापन केली.^७

आझाद हिंद सेनेचे नेतृत्व :

दि. १ सप्टेंबर, १९३९ साली जगामध्ये दुसरे महायुद्ध सुरु झाल्यानंतर नेताजींना त्यांच्या घरात नजर कैदेत ठेवण्यात आले. इ.स. १९४१ ला ब्रिटीशांची नजर चुकवून ते भारतातून निसटले. कबूल कंदाहारमार्गे युरोपमध्ये पोहचले नंतर ते जपानला जाऊन त्यांनी आझाद हिंद फौजेचे नेतृत्व स्विकारले. जपानमधील भारतीय देशभक्त आझाद सेनेत दाखल झाले. १ सप्टेंबर १९४२ रोजी आझाद हिंद सेनेची १६३०० सैनिकांची पहिली पलटण संघटीत केली. मलायामध्ये सर्वत्र ब्रिटीश विरोधी निदर्शने करण्यात आली. आझाद हिंद सेनेमधी नवचैतन्य निर्माण करण्यासाठी 'चलो दिल्ली' व 'जय हिंद' अशा घोषणा दिल्या.^८

चलो दिल्ली :

'चलो दिल्ली' व 'जय हिंद' या घोषणांनी भारतीयांच्या मनामध्ये तुफानी सामर्थ्य निर्माण केले.^९ आझाद हिंद सेनेमध्ये ४०००० सैन्य होते.^{१०} आझाद हिंद फौजेचे नेतृत्व स्वीकारल्यावर त्यांची पुनर्रचना केली. स्त्रियांची ही लष्करी प्रशिक्षण केंद्रे सुरु करून स्त्रियांची ही सेना उभी केली. ^{११} मोठ्या प्रेमाने व आदराने लोकांनी त्यांना 'नेताजी' ही पदवी बहाल केली. पुढे याच नावाने हिंदुस्थानात इतिहासात अजरामर झाले. ^{१२} नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या विषयी अभिमान जागृत करण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण अशा दोन गोष्टी म्हणजे गुरुवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांच्या जनगणमन या गीताचा राष्ट्रगीत म्हणून उच्चार ११ सप्टेंबर १९४२ रोजी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी केला. ^{१३} आणि दुसरे म्हणजे आझाद हिंद रेडीओवर बोलताना महात्मा गांधींचा फादर ऑफ दी नेशन असा उल्लेख त्यांनी केला. महात्मा गांधीजींचा 'राष्ट्रपिता' म्हणून उल्लेख प्रथम नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी केला.^{१४}

हंगामी सरकारची स्थापना :

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सर्व भारतीयांना आवाज दिला 'तुम मुझे खून दो मै तुम्हे आझादी दुंगा' सुभाष बाबूच्या तेजस्वी आवाहनामुळे संपूर्ण भारत देशामध्ये चैतन्य पसरले. क्रांतिकारक भारत भूमी साठी हसत हसत हुतात्मे पत्करू लागले.^{१५} नेताजींनी दि. २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी हंगामी सरकारची स्थापना केली. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी हे सरकार प्रयत्न करू लागले. जपान, चीन, जर्मनी, इटाली व ब्रम्हदेश या राष्ट्रांनी नेताजींच्या हंगामी सरकारला मान्यता दिली.^{१६} अंदाजाने व निकोबार ही बेटे हंगामी सरकारच्या ताब्यात आल्यानंतर सुभाष बाबूंनी या बेटांना 'शहीद व स्वराज्य' अशी नावे देऊन तेथे स्वातंत्र्य भारताचा तिरंगा ध्वज फडकविला.^{१७}

विमान अपघात व हुतात्मे :

आसाम मधील कोहिमा, मणीपूर व इंफाळपर्यंत त्यांनी आघाडी मारली ६ ऑगस्ट १९४५ रोजी हिरोशिमा व नागासाठी या जपानी शहरावर अमेरिकेने अणूबॉम्ब टाकले. जपानने शरणागती पत्करली. त्यामुळे नेताजींची

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

परिस्थिती बिकट बनली.^{१८} इंग्रजांच्या हल्ल्याला तोंड देत दि. १३ ऑगस्ट १९४५ रोजी नेताजी आपल्या सैन्यासह सिंगापुरला पोहचले. जपान बरोबर आझाद हिंद सेनेनेही शरणागती पत्करली असा विचार झाला मात्र नेताजींची मानसिकता शरण जाण्याची नव्हती.^{१९} अशा अतिशय विमनस्क मन स्थितीत नेताजी दि. १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी बँकाकडून टोकीओकडे विमानाने निघाले असता दुपारी २ वाजता तैपेई विमान तळावरून अंतराळात झेपावलेल्या विमानाने पेट घेतला. भडकत्या ज्वाळांच्या प्रकाशात त्यांची प्राण ज्योत विलीन झाली.^{२०} नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या पार्थिवावर दि. २० ऑगस्ट १९४५ रोजी तैपेई येथे अंत्यसंस्कार करण्यात आले. दि. ५ सप्टेंबर १९४५ रोजी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा अस्थिकलश विमानाने टोकियात नेण्यात आला. ^{२१} तेथील नेतकाजी प्रसिध्द बौध्द मंदिरात अस्थिकलशाची विधीपूर्वक प्रतिष्ठापणा करण्यात आली.^{२२} आझाद हिंद सेना व नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान मोलाचे आहे. स्वातंत्र्य व समाजवाद या विचारावर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची अपर श्रद्धा होती. स्वातंत्र्य मिळवायचे ते समाजवादासाठी आणि समाजवाद निर्माण करावयाचा तो स्वातंत्र्यासाठी अशी त्यांची मुलभूत विचारधारा होती. त्यांचे हे विचार अखिल मानव जातीसाठी उपयुक्त ठरतात.

२३

सारांश :

भारतावर पारतंत्र लादलेल्या साम्राज्यवादी सत्तेचा पराभव करण्यासाठी परकीय देशांची मदत घेऊन भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी दिलेला लढा म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासातील एक सोनेरी पान होय. भारतातील शूरवीरांचे सैन्य उभा करून नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात जे कार्य केले त्याला जगाच्या इतिहासामध्ये श्रेष्ठ स्थान आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतातील स्वातंत्र्याच्या अग्रदूताचे मुकुटमणी होत. स्वातंत्र्याच्या उंबरठ्यावर हिंदू-मुस्लिम ऐक्य भंग पावत असताना आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून हिंदू मुस्लिम, शिख, ख्रिचन, पार्शी या सर्व धर्मांचे स्त्री-पुरुष क्रांतिकारक भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी एकजुटीने लढून आझाद हिंद सेनेने आशिया खंडामध्ये धर्म निरपेक्ष राष्ट्रवादाचा आदर्श निर्माण केला आहे. ही थोर देशभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाची किमया म्हणावी लागेल.

संदर्भ सूची :

१. गोवर बी. एल, आधुनिक भारताचा इतिहास, नई दिल्ली, २००३, पृष्ठ ३९९.
२. दिक्षित न. सी. आधुनिक भारत, नागपूर, २००३, पृष्ठ ३२०.
३. रोडे सोमनाथ, आधुनिक भारत, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २८८.
४. दै. पुढारी, दि. २१ जानेवारी २००३.
५. देवगिरीकर त्र्य. र. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास, नागपूर, १९८६, पृष्ठ २३२.
६. जावडेकर रा. द. आधुनिक भारत, पुणे, १९३८, पृष्ठ ४५०.
७. रोडे सोमनाथ, आधुनिक भारत, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २८८.
८. विपन चंद्र, इंडियाज स्टगल फॉर ईडीपेडन्स, न्यू. दिल्ली, २००३, पृष्ठ ५६१.
९. दै. सामना, दि. १७ ऑगस्ट २००३.
१०. बारगळ एस. एम. अर्वाचिन भारत, नागपूर, १९८८, पृष्ठ ४७६.
११. दै. लोकसत्ता, दि. ९ एप्रिल २००५.
१२. पवार जयसिंग, आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २०९.
१३. दै. सकळ, दि. १० सप्टेंबर, २००६.
१४. दै. नवाकाळ दि. २ ऑक्टोबर २००४.
१५. रोडे सोमनाथ, आधुनिक भारत, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २८८.
१६. पवार जयसिंग, आधुनिक हिंदुस्थानचा इतिहास, नागपूर, १९९८, पृष्ठ २०९.
१७. वालिंबे वि. स. सत्तावन ते सत्तेचाळीस, पुणे, १९९७, पृष्ठ १०१३.
१८. दीक्षित न. सी. आधुनिक भारत, नागपूर, २००३, पृष्ठ ३१०.
१९. भिंडे गजानन, आधुनिक भारताचा इतिहास, पुणे, २००४, पृष्ठ ३८६.
२०. दै. पुण्यनगरी, दि. २३ जानेवारी २०१३.
२१. दै. पुढारी, दि. २१ जानेवारी २००६.
२२. दै. महाराष्ट्र टाइम्स, दि. २६ जानेवारी २००६.
२३. जोशीबी. आर व इतर, सामाजिक ज्ञानकोश, पुणे, २००७, पृष्ठ २१२३.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान

प्रा.डॉ.सुनिल संभाजी साठे

श्रीमती विजयादेवी देसाई सिनियर कॉलेज दौलतनगर मरळी ता.पाटण, जि.सातारा

प्रस्तावना

भारतामध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून ब्रिटिशांचे आगमन झाले. आणि भारतातील राजेशाहीमधील राजकीय अस्थिरतेचा फायदा घेत १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईच्या माध्यमातून त्यांनी हिंदुस्थानची राजकीय सत्ता हस्तगत केली. इंग्रजी राजवटीमुळे आलेल्या नव्या विचारामधून भारतीयांमध्ये शिकण्याची जिज्ञासा जागृत झाली पाश्चात्य शिक्षण व्यवस्थेमुळे व्यक्तीची स्वायत्ता, धार्मिक सामाजिक पिळवणूकीपासून मुक्तता वैज्ञानिक दृष्टीकोन व विचार पध्दती इत्यादी वैशिष्ट्यांची ओळख भारतीयांना झाली. तसेच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मुल्लयांवर आधारित लोकशाहीची संकल्पनाही आली. आणि यातुनच अनेक समाज सुधारक क्रांतिकारक व स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीचा उदय झाला. त्यामध्ये होमरुल चळवळ, दहशतवादी, क्रांतिकारी चळवळ, असहकार आंदोलन, सविनय कायदेभंग चळवळ चले जाव अशा अनेक चळवळी देशांमध्ये निर्माण झाल्या या चळवळीमधून लोकमान्य टिळक, म. फुले, आगरकर, गोखले, रानडे सारखे क्रांतिकारी समाज सुधारक तर भगत सिंग, सुखदेव, राजगुरु, मंगल पांडे या तरुण क्रांतिकारकांचा उदय झाला त्यामध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल त्यांनी आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध जोरदार आवाज उठवत स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त करून दिले. त्यांच्या या क्रांतिकारी कार्याचा अभ्यास होणे महत्वाचे व गरजेचे आहे. म्हणून त्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोधनिबंधात पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्टे –

- १ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवन कार्याचा आढावा घेणे
- २ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या स्वातंत्र्य लढयातील योगदानाचा अभ्यास करणे
- ३ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या स्वातंत्र्य लढयाचा भारतीय समाजावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे

अभ्यासाची गृहितके

- १ ब्रिटिश राजवट जुलमी व अन्यायी होती
- २ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आपले सर्व आयुष्य देश सेवेसाठी वाहून घेतले
- ३ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या स्वातंत्र्य लढयातील कार्यामुळे समस्त भारतीयांमध्ये देशभक्ती जागृत झाली

संशोधन पध्दती

संबंधित संशोधन कार्यात तथ्य संकलन करण्यासाठी दुय्यम स्रोत तसेच ऐतिहासिक व वर्णनात्मक पध्दतीचा आधार घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत अभ्यासाला उपयुक्त ठरेल असे विविध संशोधन साहित्य, पाक्षिके, मासिके, वर्तमान पत्रे विविध संदर्भ ग्रंथ तज्ञांचे लेख आणि इंटरनेट याचा आधार घेऊन संशोधनाची मांडणी केली आहे १.

शोधनिबंधांचे स्पष्टीकरण

नेताजी सुभाषचंद्र बोस

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील थोर स्वातंत्र्य सेनानी देशभक्त व सशस्त्र क्रांतीचे मुख्य प्रणेते होते. त्यांनी ब्रिटिशांच्या शत्रुदेशासी संपर्क साधून जागतिक स्तरावरून स्वातंत्र्यासाठी अथक प्रयत्न केले. म.गांधींना राष्ट्रपिता म्हणून संबोधनारे व जयहिंदचा नारा देणारे ते पहिले भारतीय होते. देशभक्तांचे देशभक्त आणि स्वातंत्र्यासाठी आपले स्वआयुष्य खर्ची घालणारे महान देशभक्त म्हणून त्यांना भारताच्या इतिहासामध्ये ओळखले जाते. नेताजींनी आपल्या प्रभावी वाणी विचार व लढाऊ बाणयाने देशातील समस्त जनतेला जागृत करून त्यांच्यामध्ये स्वातंत्र्य लढयाची ज्योत सतत तेवत ठेवली. परिणामी देशातील हजारो तरुण स्वातंत्र्य लढयामध्ये सक्रीय सहभागी झाले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ओरिसा प्रांतातील कटक या शहरात झाला. लहानपणापासूनच ते अन्याया विरुद्ध बंडखोर व लढाऊ स्वभावाचे होते. देशभक्तीत्यांच्या नसानसात संचारली होती. कॉलेजमधील

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

एका प्राध्यापकाला जाब विचारला त्या विरुद्ध कॉलेजमध्ये संप घडवून आनला. आणि इथनूच त्यांच्या क्रांतीकारी कार्याची सुरवात झाली. त्यानंतर भारतातील शिक्षण पूर्ण करून ते पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंडला रवाना झाले. आणि आय.सी.एस परिक्षा पास करून इंग्रजी नोकरी पत्करली परंतु इंग्रजी नोकरीत त्यांचे मन रमले नाही. ती नोकरी सोडून ते पुन्हा मायदेशी परतले. नंतर त्यांनी म. गांधीच्या विचारांनी प्रेरित होऊन स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रीय सहभाग घेतला स्वातंत्र्यासाठी मोठ्या पदाच्या नोकरीचा राजीनामा देणारे ते पहिले भारतीय आय.सी.एस अधिकारी म्हणून त्यांना ओळखले जाते. देशाच्या स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी त्यांनी काँग्रेस बरोबर अनेक चळवळीत भाग घेतला. त्यांच्यावर क्रांतीकारी विचाराचा प्रभाव असल्याने त्यांनी केलेली भाषणे धगधगते निखारे होते २.

तुरुंगवास

नेताजी म.गांधी यांची असहकार अंदोलनाची चळवळ सोडून काँग्रेस मधल्या जहालमतवादी गटात सामील झाले. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारची त्यांच्यावर अत्यंत करडी नजर होती. परिणामी त्यांना ब्रिटिशांनी अटक करून कित्येकदा तुरुंगातही टाकले होते. १९२७ मध्ये मंडालेच्या तुरुंगात असताना ते आजारी पडले. त्यामुळे त्यांना मुक्त करण्यात आले. १९३१ मध्ये देशाच्या स्वातंत्र्य मागणीच्या चळवळीचे नेतृत्व करित असताना ब्रिटिश पोलीसांनी त्यांच्यावर लाठी हल्ला करून मारझोड करून त्यांना पुन्हा तुरुंगात डांबले १९४० मध्ये त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉकच्या वतीने असहकारची चळवळ चालू केली आणि लगेच सरकारने त्यांना अटक करून तुरुंगात टाकले तुरुंगात असताना ते सेंट्रल लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सभासद म्हणून निवडून आले. १९४१ मध्ये तुरुंगातून आपली मुक्तता करावी म्हणून त्यांनी उपोषनास आरंभ केला नंतर त्यांना मुक्त करण्यात आले. परंतु त्यांच्यावर ब्रिटिश सरकारने कडक नजर ठेवली. अशा परिस्थितीतही नेताजी त्यांच्या नजर कैदेतून सुटका करून घेत ते भारताबाहेर निघून गेले व काबूल मार्गे बार्लिनमध्ये पोहचले. बार्लिनमधून त्यांनी भारतीय जनतेला स्वातंत्र्याची चळवळ चालू ठेवण्याबद्दल आवाहन केले ३. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी नेताजी २४ तास सतत काम करत होते. बैठका चर्चा, सभा, गुप्त खलबते, प्रचार, दौरे नभोवाणीवरील भाषणे, सैनिकी प्रशिक्षण, केंद्राची पाहणी इत्यादी विविध कामात त्यांचे २०—२० तास जात असत पूर्व अशियातील दोन वर्षांच्या आवधीत नेताजींनी तीन तासहून अधिक झोप कधीच घेतली नाही. १९४३ मध्ये बंगालमध्येच भयंकर दुष्काळ पडला तेव्हा आपल्या हि स्वा.संघाकडून दुष्काळ पिडितासाठी आपण एक लाख टन तांदूळ पाठवू शकू असे त्यांनी प्रसिध्द केले परंतु ब्रिटिशांनी त्यांची हि मागणी मान्य केली नाही ४ अंदोलने चळवळी, अर्ज, विनंत्या, करून देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही तर त्यासाठी हातात शस्त्रच घ्यावे लागेल अशी त्यांची स्वातंत्र्याविषयीची भूमिका होती. या भूमिकेतूनच त्यांनी आझाद हिंद सेनेची स्थापना केली.

आझाद हिंद सेना

जर्मनीकडून पराभूत झालेल्या ब्रिटिशांच्या फौजेतील भारतीय सैनिकांना भारतीय स्वातंत्र्यासाठी आवाहन करून त्या शिपायांना घेऊन नेताजींनी २६ जानेवारी १९४२ मध्ये जर्मनिमधील ड्रेस्टन येथे आझाद हिंद सेनेची स्थापना केली. या फौजेचे नेतृत्व करण्यासाठी स्वतः नेताजींनी एक वर्षभर लष्करी शिक्षण घेतले त्यांच्या या उदात्त हेतूवर सशंय घेणा—यांनी एक गोष्ट लक्षात ठेवावी की स्वतः हिटलरने सुभाषचंद्र बोस यांचा उल्लेख स्वतंत्र हिंदुस्थानचे अध्यक्ष अशा शब्दात केला होता पुढे जपानमध्येच रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची स्थापना केली त्यात प्रामुख्याने जपानला शरण गेलेल्या ब्रिटिशांच्या फौजेतील भारतीय शिपाई होते. नेताजीच आझाद हिंद सेनेला योग्य नेतृत्व देऊ शकतील याची खात्री असल्यानेच रासबिहारी यांनी नेताजींना जपानमध्ये येण्याची विनंती केली नेताजी आझाद हिंद सेनेसमोर दाखल झाले. त्यामुळे फौजेत प्रचंड उत्साह निर्माण झाला. आझाद हिंद सेनेच्या जवानासह सुभाषबाबूंनी ब्रिटिशां विरुद्ध जोरदार दिलेला लढा हा अनेक परक्रमाच्या घटनांनी भरलेला होता. देशभक्तीचा प्रत्यय आजून देणारे असंख्य प्रसंग, निर्धार निष्ठा याचा साक्षात्कार घडविणारा लढा होता. आपल्या मातृभूमीला परदास्यातून मुक्त करण्यासाठी भारतातील अनेक तरुणांना आझाद हिंद सेना प्रेरणादायी ठरली आणि अनेक तरुण या सेनेमध्ये दाखल झाले ५.

तुम मुझे खून दो मै तुम्हे आझादी दुंगा

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून नेताजींनी स्वातंत्र्य लढयाची चळवळ अधिक गतीमान व व्यापक केली त्या चळवळीमध्ये त्यांनी हिंदू, मुसलमान, शिख अशा अनेक जाती धर्माच्या लोकांना सेनेत प्रवेश दिला व देशाला स्वतंत्र करण्याचे आवाह केले. या सेनेतील सैन्याला सर्वप्रकारचे आधुनिक लष्करी शिक्षण देऊन ती सेना जर्मन सेनेच्या तोडीची बनविली आझाद हिंद सेनेची परेड हिटलरच्या शेजारी उभे राहून त्यांनी सैन्याची सलामी घेतली. पुढे २५ मार्च १९४२ या दिवशी आझाद हिंद रेडिओची स्थापना केली व मी सुभाषचंद्र बोस बोलतो आहे असे रेडिओवरून घोषित केले आकाशवाणीवरून दिलेल्या त्या भाषणात नेताजी म्हणाले माझ्या भारतीय बांधवानो उठा जागे व्हा आपल्या भारतमातेला स्वतंत्र करण्याची संधी आज चालून आली आहे. ती वाया घालवू नका ब्रिटिश आज चालून आली आहे. ती वाया घालवू नका ब्रिटिश साम्राज्याचा आता अस्त होत चालला असून पूर्वेकडे भारतीय स्वातंत्र्याचा पूर्णचंद्र उदित होत आहे. विर हो उठा आपल्या कंबरा कसा व या स्वातंत्र्य यज्ञात उडया घ्या तुम्ही मला रक्त द्या मी तुम्हाला स्वातंत्र्य देतो असे आव्हान त्यांनी भारतीयांना दिले ६.

समारोप

अशाप्रकारे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आपल्या वाणी विचार व लढाऊ बाण्याच्या स्वभावातून भारतीयांवर ब्रिटिशांकडून होणा-या अन्याया विरुद्ध आवाज उठवून त्यांना न्याय देण्याचा प्रयत्न केला. तुम मुझे खून दो मै तुम्हे आझादी दुंगा अशी भावनिक हाक देऊन त्यांनी समस्त भारतीयांना जाग्रत विरुद्ध जोरदार लढा उभारला. स्वतंत्र भारताच्या निर्मितीसाठी संघर्ष करणारे, स्वताच्या प्राणापेक्षाही मातृभूमीवर प्रेम करणारे देशभक्त म्हणून त्यांनी आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. उपोषणे आंदोलने ते सशस्त्र क्रांतीपर्यंतच्या सर्व मार्गांचा त्यांनी स्वातंत्र्यासाठी अवलंब केला गांधी पासून ते हिटलर पर्यंत सर्वांचे सहकार्य घेणारा महान योद्धा म्हणून भारताच्या स्वातंत्र्य लढयामध्ये त्यांना ओळखले जाते.

निष्कर्ष

- १ स्वातंत्र्य लढयात भाग घेण्यासाठी नोकरीचा राजीनामा देणारे पहिले आय.सी.एस.अधिकारी
- २ नेताजींच्या स्वातंत्र्य लढयाच्या प्रेरणेतून समस्त भारतीय समाज स्वातंत्र्याविषयी जाग्रत झाला.
- ३ म.गांधींना राष्ट्रपिता म्हणून संबोधणारा जय हिंदचा नारा देणारा देशातील थोर देशभक्त म्हणून ओळख
- ४ तुम मुझे खून दो मै तुम्हे आझादी दुंगा अशी हाक देऊन आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य सैनिकांची फौज निर्माण करणारा पाहिला भारतीय योद्धा

संदर्भग्रंथ सूची

- १ कुंभोजकर ग.वि. संशोधन पध्दतीय संख्याशास्त्र फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९८९ प्र.क्र. ११०
- २ www. Wikipedia
- ३ पंडित गौतम नेताजी सुभाषचंद्र बोस महत्व कार्य आणि समर्पण मिलन प्रकाशन कोल्हापूर १९७८ प्र.क्र. ३४,३५
- ४ देसाई ह. त्र्य रणझुंजार नेताजी गोकुळ मासिक प्रकाशन पुणे १९९४ प्र.क्र.१००
- ५ पहिनकर गो.द यांनी घडविला भारत संकेत प्रकाशन औरंगाबाद २०१४ प्र.क्र. १५६, १५७
- ६ फडके वि.के. नेताजी जीवन प्रसंग पुष्पक प्रकाशन पुणे १९७५ प्र.क्र. ३२

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन कार्य

प्रा. देसाई कोमल पंडितराव

श्रीमती विजयादेवी देसाई सिनियर कॉलेज दौलतनगर ता. पाटण जि.सातारा

प्रस्तावना-

मातृभूमीला गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी ज्यांनी आपले रक्त सांडले. "जे देशासाठी लढले ते अमर हुतात्मे झाले". या उक्ती प्रमाणे त्यांचे कायम स्मरण होत राहिले. शहीद क्रांतीकारक अशफाफ उल्लाखान, रामप्रसाद, बिस्मिल, राजेंद्र लाहिरी, आणि रोशन, झाशीची राणी, भगतसिंग, राजगुरु सुखदेव या देश वासियांच्या मनात त्यांच्या विषयी असणारी श्रद्धा, देशभक्तीची भावना आणि आदरयुक्त कृतज्ञता हीच त्यांची स्मृती होती. "तुम मुझे खुन दो मै तुम्हे आजादी दुगां" या प्रहार करणाऱ्या वाक्याने त्यांची स्मृति कायम चिरकाल टिकून राहिले. अश्या या भारत मातेच्या एका महान पुत्राचे, देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील महानायकाचे असे चिरकाल स्मारक प्रत्येक भारत वासीयांच्या मनात उभे आहे. ते महानायक म्हणजे "नेताजी सुभाष चंद्र बोस!"

देशातील स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या थोर वीरांनी कशाचीही पर्वा न करता बलिदान दिले आणि अगदी निकराने लढा देत भारत देशाला स्वतंत्र मिळविण्यात मोलाची भूमिका बजावली. त्या थोर वीरांमध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागेल. नेताजी सुभाष चंद्र बोस म्हणजे "भारत भूमिचा एक तळपता सूर्य होते". देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी ज्यांनी आपले कार्य सर्वस्व अर्पण केले त्यामध्ये सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस ओरिसा राज्यात जगन्नाथपुरी हे पवित्र तीर्थक्षेत्र आणि जवळच कटक हे राजधानीचे शहर या शहरात सुप्रसिद्ध बोस कुटुंबात 23 जानेवारी 1897 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म झाला. सुसंस्काराचे माहेरघर असणाऱ्या प्रभावतीदेवी आणि ख्यातनाम वकील जानकीनाथ बोस हे त्यांचे आई-वडील होते. लहानपणापासून सुभाषचंद्र बोस हे बंडखोर वृत्तीचे होते. सुभाष चंद्रावर स्वामी रामचंद्र आणि विवेकानंद यांचा फार मोठा प्रभाव शाळेत असतानाच पडला होता. विवेकानंद रामकृष्णांच्या ग्रंथामुळे त्यांना अत्यंत धार्मिक गोड वाटू लागले. विवेकानंदांच्या शिकवणीने त्यांनी मानवाच्या समानते वरील श्रद्धा दृढ झाली.

शिक्षणाची सुरुवात:-

सुभाषचंद्र बोस हे जन्मजात हुशार होते. सुभाषचंद्राचे प्राथमिक शिक्षण कटक मधील बॅण्टिस्ट मिशनने चालविलेल्या इंग्रजी माध्यमिक शाळेत झाले. हायस्कूलच्या शिक्षणासाठी 1909 मध्ये सुभाषचंद्र बोस यांना रेव्हन शाँकॉलेजिएट स्कूल मध्ये प्रवेश घेण्यात आला. आपल्या मुलाने उच्चशिक्षित होऊन ब्रिटिशांच्या शासनात अधिकारी व्हावे असे त्यांच्या वडिलांना वाटत होते. पण सुभाषचंद्र बोस मात्र हायस्कूलमध्ये शिकत असतानाच "अनुशीलन समिती" क्रांतिकारी संघटनेशी जोडले जात होते. शालेय शिक्षण घेत असतानाच त्यांना अवांतर वाचनाची प्रचंड आवड निर्माण झाली होती. विशेषता विवेकानंदांचे सर्व च्या सर्व ग्रंथ त्यांनी वाचून काढले. सुभाषचंद्र बोस यांचे अवांतर वाचन, समाजसेवेची आवड, पाहून घरच्या मंडळींना सुभाषचंद्र बोस यांची अभ्यासा विषयीची चिंता वाटायला लागली वडिलांना तर सुभाषचंद्र बोस हे दहावीची परीक्षा उत्तीर्ण करतील किंवा नाही याची काळजी

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

लागली होती. पण सुभाषचंद्र बोस हे दहावीच्या परीक्षेत संपूर्ण बंगाल प्रांतात गुणानुक्रम दुसरा क्रमांक आला. उच्च शिक्षणासाठी सुभाषचंद्र बोस यांनी कोलकत्याच्या प्रेसिडेन्सी महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. उंच गोरेपान धीर-गंभीर वृत्तीचे सुभाषचंद्र बोस सर्व विद्यार्थ्यांत उठून दिसत आणि ते कधी आपला वेळ फुकट घालवायचे नाहीत ते स्वतंत्र विचाराचे होते.

आपला देश पारतंत्र्यात आहे हे ते पाहत होते. देशासाठी काहीतरी करावे असे त्यांना सतत वाटायचे त्यांच्या वडिलांची इच्छा होती की त्यांनी आयसीएस अधिकारी बनावे. वडिलांची इच्छा पूर्ण करण्यासाठी इंग्लंडला गेले आणि आयसीएस ची परीक्षा उत्तीर्ण केली. परंतु त्यांचा इंग्रजांच्या गुलामीला विरोध होता त्यांच्यात राष्ट्र सेवेची प्रबळ इच्छा होती. एकीकडे उच्चपद होते तर दुसरीकडे सेवेचा कठीण त्यागमय मार्ग होता. शेवटी सेवेचा भाऊ जिंकला आणि नोकरी करायची नाही असा निर्णय त्यांनी घेतला त्यांनी आपला राजीनामा मंत्री मॉटिंग्यू यांच्याकडे सोपविला.

सुभाष चंद्र बोस यांचे जीवन कार्य:-

कोलकात्यातील ज्येष्ठ स्वातंत्र्य सैनिक, देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित झालेल्या सुभाषचंद्र बोस यांची, दासबाबू बरोबर काम करण्याची इच्छा होती. इंग्लंडहून त्यांनी दासबाबूंना पत्र लिहून, त्यांच्या बरोबर काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती. रविंद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या सल्ल्यानुसार देशात परतल्यानंतर ते सर्वप्रथम मुंबईला जाऊन महात्मा गांधींना भेटले. मुंबईत गांधीजी मणिभवन नामक वास्तु मध्ये वास्तव्य करत असत. तेथे जुलै २०, १९२१ रोजी महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस सर्वप्रथम एकमेकांना भेटले. गांधीजींनी देखिल कोलकत्याला जाऊन दासबाबूंबरोबर काम करण्याचा सल्ला दिला. मग सुभाषचंद्र बोस कोलकात्याला आले व दासबाबूंना भेटले. दासबाबूंना त्यांना पाहून फार आनंद झाला. गांधीजींच्या सूचनेनुसार सुभाषचंद्र बोस यांनी देशबंधू चित्तरंजन दास यांच्या बरोबर काम करण्यास सुरुवात केली सुभाषचंद्र बोस आपल्या शहाणपणाने आणि कष्टाने लवकरच काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांमध्ये सामील झाले. 1928 मध्ये कोलकत्ता मध्ये काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन श्री मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली पार पडले. या अधिवेशनात ब्रिटिश सरकारला वर्चस्व दर्जा देण्यासाठी एक वर्ष देण्यात आले. त्याकाळात गांधीजी पूर्ण स्वराज्याच्या मागणीशी सहमत नव्हते. त्याचवेळी सुभाषचंद्र बोस आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू पूर्ण स्वातंत्र्याच्या मागणीवरून मागे हटण्यास बिलकुल तयार नव्हते. इ सन 1937 च्या निवडणुकीनंतर 07 राज्यात काँग्रेस हा पक्ष निवडणुकीतून सत्तेवर आला आणि त्यामुळे त्यानंतर न सुभाषचंद्र बोस यांना सोडविण्यात आले. त्यानंतर लवकरच काँग्रेसच्या हरीपुरा अधिवेशनामध्ये (1938) सुभाषचंद्र बोस हे अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. आपल्या कार्यकाळात सुभाषचंद्र बोस यांनी 'राष्ट्रीय नियोजन समितीची' स्थापना केली.

1939 च्या त्रिपुरी अधिवेशनात सुभाषचंद्र बोस पुन्हा अध्यक्ष म्हणून निवडले गेले. यावेळी दुसऱ्या महायुद्धाच्या ढगांनाही वेड लागले होते आणि सुभाषचंद्र बोस यांनी ब्रिटिशांना 06 महिन्यांमध्ये देश सोडण्याचा अल्टिमेटम दिला. सुभाषचंद्र बोस यांच्या वृत्तीस गांधीजीसह आई इतर काँग्रेस सदस्यांनी ही विरोध दर्शवला. म्हणून त्यांनी अध्यक्ष पदाचा राजीनामा देऊन फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना केली.

भारतरत्न पुरस्कार:-

१९९२ साली नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना मरणोपरान्त भारतरत्न पुरस्कार प्रदान करण्यात आले होते. परंतु सुप्रीम कोर्टात दाखल केलेल्या एका जनहितयाचिकेचा आधार घेऊन नेताजींना दिलेला हा पुरस्कार परत काढून घेण्यात आला. त्या याचिकेत नेताजींच्या मृत्यूचा कुठलाही पुरावा उपलब्ध नसल्याने त्यांना मरणोपरान्त '

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

भारतरत्न' पुरस्कार देणे अवैध आहे .असा युक्तिवाद करण्यात आलेला होता. सुप्रीम कोर्टाच्या आदेशाने नेताजींना देण्यात आलेला हा पुरस्कार परत घेण्यात आला. दिलेला भारतरत्न पुरस्कार परत घेण्याची इतिहासातली ही एकमेव घटना आहे.

समारोप-

अशा प्रकारे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या जीवन कार्याचे स्वरूप राहिले असून त्यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी केलेले आंदोलन चळवळ हे इतर राष्ट्रीय चळवळीपेक्षा उल्लेखनीय असेच होते. देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी ज्या क्रांतिकारकांनी आपल्या घरादारावर तुळशीपत्र ठेवून स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये झुकून दिलेल्या सर्वांमध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून जो क्रांतिकारी लढा दिला तो इतर नेत्यांच्या लढा पेक्षा कितीतरी पटीने महत्त्वपूर्ण होता. देशाला स्वतंत्र हे सशस्त्र क्रांतीच्या माध्यमातून मिळेल असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. आझाद हिंद सेना ज्याप्रमाणे देशाचे संरक्षण करण्यासाठी सैनिकांची गरज असते हा विचार आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून करून दिला. असे थोर स्वातंत्र्यसेनानी ची कार्ये या शोधनिबंधात च्या माध्यमातून अभ्यासकांना मिळावे.

निष्कर्ष:-

- 1) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आपलं संपूर्ण जीवन देश सेवा करण्यासाठी व्यतीत केले.
- 2) आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून पहिले सशस्त्र बंड उभारले.
- 3) स्वातंत्र्य लढ्यातील अग्रणी नेता म्हणून उल्लेखनीय कार्ये.

संदर्भ ग्रंथसूची

1)नगरकर, वसंत, भारतीय स्वातंत्र्यसंग्राम, पुणे, १९८१.

2)वाळिंबे, वि. स. गरुड झेप, पुणे, १९६८.

3)www.wikipedia

4)लिओनार्ड ए. (1990), ब्रदर्स अगेन्स्ट द राज: भारतीय राष्ट्रवादी सैराट आणि सुभाष चंद्र बोस यांचे चरित्र, कोलंबिया

युनिव्हर्सिटी प्रेस, ISBN 978-0-231-07442-1

नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतीय स्वातंत्र्य लढयातील एक अग्रणी नेते : विश्लेषणात्मक अध्ययन

प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, डॉ. श्यामाप्रसाद मुखर्जी कला महाविद्यालय, शेंदुरजनाघाट, ता. वरुड, जि. अमरावती

प्रस्तावना :-

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी भारताला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी प्रयत्न केले. भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या थोर वीरांनी कशाचीही पर्वा न करता उडी घेतली आणि अगदी निकराने लढा देत भारताला स्वतंत्र करण्यात मोलाची भूमिका बजावली त्या थोर वीरांमध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव निश्चितपणे घ्यावे लागेल. नेताजी सुभाषचंद्र बोस म्हणजे भारत भूमीचा एक तळपता सुर्य होते. त्यांनी केलेले कार्य आजही प्रत्येक भारतीयांना प्रेरणा देणारे आहे. अन्यायाविरुद्ध हातात शस्त्र उठवायला लावणारे ते नेते होते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा गांधीजींच्या अहिंसावादी लढयाला विरोध होता. कारण त्यांचे म्हणणे होते की, रक्त सांडल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळणे केवळ अशक्य आहे, पण त्यांच्यात केवळ वैचारिक मतभेद होते. मात्र ते एकमेकांचे चांगले सहकारी सुध्दा होते. ६ जुलै १९४४ रोजी आझाद हिंद रेडिओवरचे पहिले भाषण नेताजींनी महात्मा गांधीजींना उद्देशून केले. हया भाषणात नेताजींनी गांधीजींचा राष्ट्रपिता असा उल्लेख करत आपल्या युध्दासाठी त्यांचा आशीर्वाद मागितला. अशा रितीने नेताजींनी महात्मा गांधीजींना सर्वप्रथम राष्ट्रपिता असे संबोधले होते. १९४४ मध्ये अमेरिकन पत्रकार लुई फिशर हयांच्याशी चर्चा करतांना महात्मा गांधीजींनी नेताजींचा उल्लेख 'देशभक्तांचा देशभक्त' असा उल्लेख केल्याचे दिसून येते. भारतीय स्वातंत्र्यलढयात नेताजींनी कसा लढा दिला याची प्रचिती, त्यांना स्थापन केलेल्या आझाद हिंद सेना या कृतीवरून दिसून येते. प्रखर राष्ट्रभक्त, राष्ट्रनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम उराशी बाळगून लढणारे ते असामान्य व्यक्ती होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे गुलामगिरीचे कट्टर विरोधक होते म्हणूनच त्यांनी इंग्रजांच्या जुलूमजबरदस्तीला विरोध करत काय वाटेल ते होवो परंतु भारत स्वातंत्र्य व्हायलाच पाहिजे हा त्यांच्या मनातील मानस होता.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे :-

- १) भारतीय स्वातंत्र्य लढयात नेताजी सुभाषचंद्र बोस का उतरले याचा अभ्यास करणे.
- २) राष्ट्रपिता महात्मा गांधी व नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.
- ३) त्यांनी स्थापन केलेल्या आझाद हिंद सेना यांच्या कार्याचे अध्ययन करणे.
- ४) नेताजींनी स्वातंत्र्य लढयातील दिलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके :-

१. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे साहसी वृत्तीचे स्वातंत्र्य सेनानी होते.
२. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे त्यागमय वृत्तीचे स्वातंत्र्य सेनानी होते.
३. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे कुशल संघटक होते.
४. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे प्रखर देशभक्त व असामान्य व्यक्ति होते.
५. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा मोलाचा वाटा आहे.

संशोधन पध्दती -

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक, विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक अभ्यास पध्दतीचा वापर केला आहे. यासाठी दुय्यम साधनाचा वापर आधार म्हणून घेण्यात आला आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या वरील प्रकाशित झालेले विविध ग्रंथ, लेख इत्यादीच्या आधारे शोधनिबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्य लढयातील योगदान -

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान अतिशय महत्वपूर्ण असून त्याची दखल घेण्याइतपत अनन्यसाधारण महत्व त्याला प्राप्त झाले आहे.

१. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेवून दिलेले योगदान –

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी इंग्रजांविरुद्ध सुरु केलेले असहकार आंदोलन व जालियनवाला बाग येथे घडलेल्या हत्याकांडाचा दुरगामी परिणाम नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मनावर झाल्याशिवाय राहला नाही. नेताजींना संताप अनावर होत होता. या आंदोलनात उडी घेण्याची त्यांची इच्छा होती. परंतु मित्रांच्या व हितचिंतकांच्या सल्ल्यामुळे ते आयसीएस करण्यासाठी इंग्लंडला गेले. आयसीएसची परीक्षा १९२० मध्ये उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या घरच्यांना पत्र लिहिले. त्यात ते म्हणतात की, दुदैवाने मी या परीक्षेत उत्तीर्ण झालो आहे पण मी प्रशासकीय अधिकारी बनणार की नाही हे मी सांगू शकत नाही. मला असे वाटते की मी माझा देश आणि ब्रिटीश साम्राज्य या दोघांची सेवा एकाचवेळी करू शकणार नाही. लवकरच मला यापैकी एक निवडावे लागेल. त्यानंतर त्यांनी देशसेवेचा मार्ग पत्करला आणि स्वातंत्र्यलढ्यात उडी घेवून स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी अथक प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

२. मुंबईला महात्मा गांधीजी भेटानंतर स्वातंत्र्यलढ्यात सहभाग –

आयसीएस परीक्षा उत्तीर्ण केल्यानंतर मिळालेल्या नोकरीचा राजीनामा देवून नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतात परतले आणि १६ जुलै १९२१ रोजी ते मुंबईत महात्मा गांधी यांना भेटले तेथे त्यांच्यात चर्चा झाली. या चर्चेत त्यांनी महात्मा गांधी यांना प्रश्न विचारला की असहकाराचा अर्थ मला समजला आहे पण अहिंसा या शब्दाचा अर्थ मला कळला नाही. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी अहिंसा तत्वाचा मार्ग कधीच मान्य केला नाही म्हणूनच महात्मा गांधी व नेताजीमध्ये मतभेद राहिलेले दिसते. आपल्या सुरवातीच्या राजकीय जीवनात नेताजी महात्मा गांधी यांच्या सोबत होते. त्यांनी गांधीजींच्या कायदेभंग चळवळीला जरी पाठींबा दिला होता तरीही अहिंसात्मक मार्गाने भारताला स्वातंत्र्य मिळेल यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. ते म्हणतात की, इतिहासात चर्चेतून कुठलाही फारसा मोठा फरक झाला नाही, स्वातंत्र्य दिले जात नाही तर ते घेतले जाते. त्याच्यासाठी फार मोठी किंमत द्यावी लागते आणि ती किंमत म्हणजे रक्त होय. परंतु महात्मा गांधी यांच्याबद्दल नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या मनात प्रचंड आदरही होता. बर्लिनमधून त्यांनी दिलेल्या भाषणत त्यांनी गांधीजींचा उल्लेख 'राष्ट्रपिता' म्हणून सर्वप्रथम केल्याचे दिसून येते.

३. आझाद हिंद सेना व सरकारची स्थापना करून दिलेले योगदान –

रासबिहारी बोस यांच्या अध्यक्षतेखाली व कॅ. मोहनसिंग यांच्या मार्गदर्शनात तसेच जपान सरकारच्या आश्रयाने सर्वप्रथम भारतीय राष्ट्र सेना स्थापन करून भारताला परकीयांच्या गुलामीतून मुक्त करण्यासाठी स्वातंत्र्यचळवळीची कार्यवाही त्वरीत व्हावी यासाठी एक कृती समितीही नेमली होती. कॅ. मोहनसिंग यांच्या आग्रहावरून बॅकॉक येथील परिषदेस हजर राहण्यासाठी जर्मन व जपान सरकारच्या मदतीने महत्प्रयासाने नेताजी सिंगापुरला जाण्यासाठी टोकियोत दाखल झाले, परंतु कॅ. मोहनसिंग हयांचे जपान सरकारशी मतभेद झाल्याने जपान सरकारने ही सेना बरखास्त केली मात्र भारतीय स्वातंत्र्य संघ ही संस्था तेथे अस्तित्वात होती. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी जपान सरकारच्या मदतीने कॅ. मोहनसिंगाच्या लष्करी संघटनेचे पुररुज्जीवन करून तिला 'आझाद हिंद सेना' हे नाव दिले. ५ जुलै १९४३ रोजी औपचारिक रित्या आपल्या नेतृत्वात आझाद हिंद सेनेची स्थापना केल्याचे घोषित केले. जपानच्या कैदेतील भारतीय युद्धबंदी, सामान्य भारतीय नागरिक व असंख्य भारतीय स्त्रीया देशसेवेसाठी स्वेच्छेने हया सेनेत दाखल झाल्या. दोन लष्करी विभाग भरतील एवढे खडे सैन्य, जपानच्या हाती लागलेल्या ब्रिटीश शस्त्रसामग्रीच्या आधाराने सुसज्ज करण्यात आले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस हयांनी सेनेचे सरसनोतीपद स्वतःकडे ठेवून घेतले. अशा रितीने आझाद हिंद सेनेच्या स्थापनेत मोठा पुढाकार घेतलेला दिसून येते.

तसेच २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी नेताजींनी आझाद हिंद सेनेचे तात्पुरते सरकार स्थापन केल्याची घोषणा केली. त्याला जपान, जर्मन, इटली वगैरे देशांनी तात्काळ औपचारिक मान्यता दिल्याचे घोषित केले. लष्करी संघटनेबरोबरच आझाद हिंद च्या तात्पुरत्या सरकारने नागरी शासन व्यवस्थेतही लक्ष केंद्रीत केले आणि मुलकी खाती

निवडली या माध्यमातून देश सेवेबरोबरच भारताच्या स्वातंत्र्य आंदोलनात टाकलेले ते अभुतपूर्व पाऊल होते. पैसा, साधन सामग्री व सेना संख्याबळ यांचे नियोजन करण्यात आले.

४.आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती म्हणून दिलेले योगदान –

रासबिहारी बोस यांच्या विनंतीवरून सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेचे नेतृत्व स्वीकारले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सुभाषचंद्र बोसने नारा दिला 'तुम मुझे खुन दो, मैं तुम्हे आझादी दूंगा' आझाद हिंद सेनेने नेत्रदीपक यश संपादन करत अंदमान, निकोबार, बेटे जिंकली, पुढे काही दिवसातच त्यांनी माऊडॉक, कोहिमा इत्यादी ठाणी जिंकून सेना इन्फाळपर्यंत पोहचली, परंतु इन्फाळ मात्र जिंकता आले नाही. भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात कशाचीही पर्वा न करता उडी घेतली आणि अगदी निकराने लढा देत भारताला स्वातंत्र्य करण्यात मोलाची भूमिका बजावली होती. आझाद हिंद सेना स्थापन करून इंग्रजांना धक्का तर दिलाच पण त्यांनी देशभक्तांची एक प्रचंड मोठी फळी उभारली. मातृभूमीला गुलामगिरीतून मुक्त करण्याचे वेड लागलेले ते देशभक्त होते. शेवटच्या श्वासापर्यंत भारतमातेला प्रणिपात करणारे आणि पुन्हा तिच्याच उदरात जन्म घेण्याची इच्छा व्यक्त करणारे ते देशभक्त होते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीच जगले आणि त्या प्रयत्नातच त्यांचा अंत झाला. त्यांनी आझाद हिंद सेनेचे सरसेनापती म्हणून दिलेले योगदान भारत कधीच विसरू शकणार नाही हे निश्चित.

५.नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि काँग्रेस यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करणे –

महात्मा गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्यासाठी १९२१ मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस भारतात आले. त्यांनी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे नेतृत्व असलेल्या गटात प्रवेश केला. कारण हा गट घटनात्मक सुधारणेसाठी कमी उत्सुक होता आणि समाजवादासाठी अधिक खुला होता. १९३८ मध्ये नेताजी काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्ष झाले व पुन्हा १९३९ मध्ये काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. मात्र पुढे त्यांचे महात्मा गांधी यांचेशी मतभेद झाले. काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांचा पांढिंबा महात्मा गांधी यांनी होता. त्यानंतर त्यांनी काँग्रेसचा राजीनामा दिला. वास्तविक रविंद्रनाथ ठाकूर यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात परतल्यानंतर नेताजी सर्वप्रथम मुंबईला जाऊन महात्मा गांधींना भेटले. या भेटीत महात्मा गांधींनी त्यांनी कोलकात्याला जाऊन दासबाबूबरोबर काम करण्याचा सल्ला दिला त्यानुसार ते दासबाबूंना भेटले. दासबाबूंना देखील नेताजींना पाहून आनंद झाला. १९२८ मध्ये सायमन कमिशनला कोलकात्यात सुभाषबाबूंनी काळे झेंडे दाखवून आंदोलन केले. सायमन कमिशनला उत्तर देण्यासाठी काँग्रेसने भारताच्या भावी घटनेचा आराखडा तयार करण्यासाठी पं. मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली एका आठ सदस्यांची समिती नेमली त्यामध्ये नेताजींचा सदस्य म्हणून सहभाग होता.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेसचे अध्यक्ष असतांना योजना आयोगाची निर्मिती केली तसेच बेंगलोर येथे प्रसिध्द वैज्ञानिक सर विश्वेश्वरैया हयांच्या अध्यक्षतेखाली एक विज्ञान परिषदही भरवली होती. तसेच नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा गांधींच्या अहिंसावादी लढयाला विरोध होता, कारण त्यांचे ठाम मत म्हणणे होते की, रक्त सांडल्याशिवाय स्वातंत्र्य मिळणे केवळ अशक्य आहे पण त्यांच्यात केवळ वैचारिक मतभेद होते परंतु ते एकमेकांचे चांगले सहकारी सुध्दा होते. ६ जुलै १९४४ रोजी आझाद हिंद रेडिओवरून आपले भाषणात नेताजींनी गांधीजींला राष्ट्रपिता असा उल्लेख करत आपल्या युद्धासाठी त्यांचा आशीर्वाद मागितला. अशा रितीने नेताजींनी गांधीजींना सर्वप्रथम राष्ट्रपिता असे संबोधून काँग्रेस व गांधीजीबदल त्यांच्या मनात आदर आहे हे दाखवून दिले.

सारांश (Abstract) :-

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे कार्य संपूर्ण विश्वाला व स्वातंत्र्य लढयातील असंख्य क्रांतीकारकांना मार्गदर्शक झाल्याशिवाय राहणार नाही. स्वातंत्र्याच्या कार्यासाठी त्यांना संपूर्ण विश्वा आदर्श मानते. त्याग, बलिदान हे गुण स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा देणारे आहे. आपल्या मातृभूमीला परकियांच्या जाचातून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी स्वतःला झोकून दिले. त्यांनी दाखविलेल्या शौर्याचा, पराक्रमाचा प्रसंग आजही मनाला भारावून टाकतात. सुभाषचंद्र बोस यांच्या आयुष्याचे एकच ध्येय होते ते म्हणजे भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे होते. त्यासाठी प्राणाची आहुती

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

देण्याची तयारीही त्यांनी केली होती. त्यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी एक यज्ञ पेटविला आणि या धगधगत्या अग्निकुंडात त्यांनी निडरपणे उडी घेवून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आपले सर्वस्व अर्पण केले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना कोणत्याही परिस्थितीत आपला देश स्वतंत्र करावयाचा होता आणि त्यासाठी त्यांनी क्रांतीचे व्रत स्वीकारले होते. त्यांनी आझाद हिंद सेनेच्या माध्यमातून आपल्या देशासाठी जपान्याकडून लष्करी प्रशिक्षण घेवून तीस हजार सैन्याची एक फडी तयार केली होती. महिलांसाठी राणी लक्ष्मीबाई पथक तयार करून इंग्रजांशी दोन हात करण्याची त्यांनी तयारी केली होती. जपान, जर्मनी व इटलीच्या मदतीने त्यांनी अंदमान निकोबार बेटे जिंकूनही घेतली होती व सरकारची सुध्दा स्थापना केली होती. विविध खाती विभागून आपल्या देशाचा कसा विकास करता येईल याची एक ब्ल्युप्रिंट त्यांनी तयार केली होती, परंतु दुदैवाने युध्दाचे पारडे पलटले व त्यांच्या स्वप्नातील भारताचे स्वातंत्र्य पुढे काही वर्षाने साकार झाले. म्हणूनच ते भारतीय लढयातील एक अग्रणी नेते होते असे म्हणावेच लागेल.

निष्कर्ष –

- १) नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे अतिशय साहसी वृत्तीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतीकारक नेते होते हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या अभ्यासावरून लक्षात येते.
- २) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी मातृभूमीसाठी केलेला त्याग येणाऱ्या अनेक पिढ्या कधीच विसरणार नाही.
- ३) व्यक्तिपेक्षा देश मोठा नसतो, राष्ट्र श्रेष्ठ असते, व्यक्ती नाही हा विचार त्यांनी समाजात दृढ केलेला आहे.
- ४) नेताजी कुशल संघटक होते, सार्वजनिक निष्ठावान आयुष्यात त्यांनी माणसं संघटित करून आझाद हिंद सेना उभी केली. त्यांच्या या संघटनात्मक गुणावरून ते कुशल संघटक होते हे स्पष्ट होते.
- ५) नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे प्रखर राष्ट्रभक्त व असामान्य नेते होते.
- ६) स्वातंत्र्यलढयातील एक अग्रगण्य नेते म्हणून त्यांनी स्वतःला सिध्द केलेले आहे.
- ७) नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी दिलेल्या प्रखर लढयामुळेच इंग्रजांना भारतभूमी सोडणे भाग पडले आहे.
- ८) देशवासियांनी कोणत्याही बलिदानास तयार राहावे असे आवाहन करून देशाप्रति निष्ठेची भावना महत्वाची असते असेही त्यांनी प्रतिपादन करून देशसेवा व निष्ठेला त्यांनी प्राधान्य दिल्याचे दिसून येते.
- ९) महात्मा गांधी, काँग्रेस व नेताजी यांच्या मध्ये केवळ वैचारिक मतभेद होते मात्र मनभेद नव्हते असे सिध्द होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

- १) Majumdar, R.C., History of freedom movement in India – Vol. III Calcutta, 1963
- २) मराठी विश्वकोष (म.रा.म.वि.नि.म.)
- ३) www.google.com
- ४) विकिपिडिया – <https://mt.m.wikipedia.org/wiki/sankeltimes> – sep. 16, 2021

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रेसर नेते -नेताजी सुभाषचंद्र बोस

प्रा. शिवचरण नामदेव धांडे

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, स्व.नि.पा.वाघाये महा.एकोडी जि.भंडारा

प्रस्तावना -

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील नेताजी असे त्यांना प्रथम 1942 च्या सुरुवातीस जर्मनीमध्ये भारतीय सैनिकांनी आणि बर्लिनमधील भारताच्या विशेष ब्यूरोमधील जर्मन आणि भारतीय अधिका-यांनी म्हणायला सुरु केले. आता त्यांना संपूर्ण भारतात नेताजी म्हटले जाते.

सुभाष बोस यांचा जन्म ओरिसातील एका मोठ्या बंगाली कुटुंबात झाला होता. त्यांचा राष्ट्रवाद हा उच्च दर्जाचा होता. महात्मा गांधी आणि भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस यांच्या नेतृत्वाखालील राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्यासाठी 1921 मध्ये इंग्लंडवरून भारतात परत आले. बोस हे जवाहरलाल नेहरू यांचे नेतृत्व असलेल्या गटात गेले. नंतर ते 1938 मध्ये काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. 1939 मध्ये पुन्हा निवडून आले, पण पुढे ते आणि गांधींमध्ये मतभेद झाले. काँग्रेसच्या वरिष्ठ नेत्यांनी गांधींना पाठिंबा दिला. त्यामुळे सुभाषबाबू यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

एप्रिल 1941 मध्ये बोस नाझी जर्मनीमध्ये पोहोचले. अडॉल्फ हिटलरने मे 1942 च्या उत्तरार्धात बोस यांच्याशी झालेल्या एकमेव भेटीत पाणबुडीची व्यवस्था करण्याची ऑफर दिली. नंतर बोस एका जर्मन पाणबुडीवर चढले. त्यांची एका जपानी पाणबुडीत बदली करण्यात आली जिथून ते मे 1943 मध्ये जपानच्या ताब्यातील सुमात्रा येथे उतरले. जपानच्या पाठिंब्याने, बोस यांनी आझाद हिंद सेनेमध्ये सुधारणा केली, ज्यात ब्रिटिश भारतीय सैन्याच्या युद्धातील भारतीय कैद्यांचा समावेश होता. जपान-व्याप्त अंदमान आणि निकोबार बेटांवर भारताचे तात्पुरते सरकार घोषित करण्यात आले आणि त्याचे प्रमुखपद जपानने सुभाषचंद्र बोस यांना दिले.

भारतीय राष्ट्रवादाचे मुख्य साधन असलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सुभाषचंद्र बोस यांच्या देशभक्तीची नेहमीच प्रशंसा केली परंतु त्यांच्या रणनीती आणि विचारसरणीपासून स्वतःला दूर केले. ब्रिटिशांची राजवट आझाद हिंद सेनेमुळे कधीही धोक्यात आली नाही. ब्रिटिशांनी आझाद हिंद सेनेच्या 300 अधिकार्यांवर देशद्रोहाचा आरोप लावला, पण अखेरीस काँग्रेसच्या विरोधामुळे ब्रिटिश मागे सरले. भारतातील अनेकांसाठी सुभाषबाबू एक नायक आहेत. पण त्यांचे हुकूमशाही जपान आणि जर्मनीच्या सोबत जाणे, हे टीकेचे एक कारण होते.

जीवन:-

सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म जानेवारी 23, 1897 रोजी ओडिशा मधील कटक शहरात झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे नाव प्रभावती होते. जानकीनाथ बोस हे कटक शहरातील नामवंत वकील होते. आधी ते सरकारी वकील म्हणून काम करत होते पण नंतर त्यांनी आपली स्वतःची वकिली सुरु केली होती. कटक महापालिकेत ते काही काळ काम करत होते. तसेच बंगालचे विधानसभेचे सदस्य ही होते. इंग्रज सरकारने त्यांना रायबहादूर हा किताब दिला होता. सुभाषचंद्र त्यांचे सहावे अपत्य व पाचवे पुत्र होते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

शिक्षण व विद्यार्थी जीवन:-

लहानपणी, सुभाष कटक मध्ये रॅवेन्शा कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिकत होते. ह्या शाळेत त्यांच्या एका शिक्षकाचे नाव वेणीमाधव दास होते. त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली. वयाच्या 15 व्या वर्षी, सुभाष गुरूच्या शोधात हिमालयात गेले होते. गुरूचा हा शोध असफल राहिला. त्यानंतर स्वामी विवेकानंदांचे साहित्य वाचून, सुभाष त्यांचे शिष्य बनले. महाविद्यालयात शिकत असताना, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची त्यांची प्रवृत्ती झाली. कोलकात्यातील प्रेसिडेंसी महाविद्यालयात इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत. म्हणून सुभाषने महाविद्यालयात संप पुकारला होता.

1921 साली इंग्लंडला जाऊन, सुभाष भारतीय नागरी सेवेच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. परंतु इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन त्यांनी राजीनामा दिला व ते मायदेशी परतले.

स्वातंत्र्यलढ्यात प्रवेश व कार्य:-

1939 च्या अखिल भारतीय काँग्रेस अधिवेशनासाठी उपस्थित बस. छायाचित्र: टोनी मित्रा कोलकात्यातील ज्येष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक, देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित झालेल्या सुभाषची, दासबाबूंबरोबर काम करण्याची इच्छा होती. इंग्लंडहून त्यांनी दासबाबूंना पत्र लिहून, त्यांच्याबरोबर काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली होती.

रविंद्रनाथ ठाकूर ह्यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात परतल्यानंतर ते सर्वप्रथम मुंबईला जाऊन महात्मा गांधींना भेटले. मुंबईत गांधीजी मणिभवन नामक वास्तु मध्ये वास्तव्य करत. तेथे जुलै 20, 1921 रोजी महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस सर्वप्रथम एकमेकांना भेटले.

गांधीजींनी देखिल कोलकात्याला जाऊन दासबाबूंबरोबर काम करण्याचा सल्ला दिला. मग सुभाषबाबू कोलकात्याला आले व दासबाबूंना भेटले. दासबाबूंना त्यांना पाहून फार आनंद झाला.

त्याकाळी, गांधीजींनी इंग्रज सरकारच्या विरोधात असहकार आंदोलन चालवले होते. दासबाबू बंगालमध्ये ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व करत होते. त्यांच्याबरोबर सुभाषबाबू ह्या आंदोलनात सहभागी झाले.

1922 साली दासबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत स्वराज पक्षाची स्थापना केली. विधानसभेच्या आतून इंग्रज सरकारला विरोध करण्यासाठी, कोलकाता महापालिकेची निवडणूक, स्वराज पक्षाने लढवून, जिंकली. स्वतः दासबाबू कोलकात्याचे महापौर झाले. त्यांनी सुभाषबाबूंना महापालिकेचे प्रमुख कार्यकारी अधिकारी बनवले. सुभाषबाबूंनी आपल्या कार्यकाळात महापालिकेची काम करण्याची पद्धतच बदलून टाकली. कोलकात्यातील रस्त्यांची इंग्रज नावे बदलून, त्यांना भारतीय नावे दिली गेली. स्वातंत्र्यलढ्यात प्राणार्पण केलेल्या क्रांतिकारकांच्या कुटुंबीयांना महापालिकेत नोकरी मिळू लागली.

लवकरच, सुभाषबाबू देशातील एक अग्रेसर युवा नेता म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पंडित जवाहरलाल नेहरूंसह, सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत इंडिपेंडन्स लिगची स्थापना केली. 1928 साली जेव्हा सायमन कमिशन भारतात आले, तेव्हा काँग्रेसने त्याला काळे झेंडे दाखवले होते. कोलकात्यात सुभाषबाबूंनी ह्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले. सायमन कमिशनला उत्तर देण्यासाठी, काँग्रेसने भारताच्या भावी घटनेचा आराखडा तयार करण्यासाठी आठ सदस्यांची समिती नेमली. पंडित मोतीलाल नेहरू ह्या समितीचे अध्यक्ष होते तर सुभाषबाबू त्याचे एक सदस्य. ह्या

समितीने नेहरू रिपोर्ट सादर केला.

1928 साली काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन पंडित मोतीलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली कोलकात्यात झाले. ह्या अधिवेशनात सुभाषबाबूंनी खाकी गणवेश घालून, पंडित मोतीलाल नेहरूंना लष्करी पद्धतीने सलामी दिली. गांधीजी त्याकाळी पूर्ण स्वराजच्या भूमिकेशी सहमत नव्हते. ह्या अधिवेशनात त्यांनी इंग्रज सरकारकडून वसाहतीचे स्वराज्य मागण्यासाठी ठराव मांडला होता. मात्र, सुभाषबाबू व पंडित जवाहरलाल नेहरू ह्यांना, पूर्ण स्वराजच्या भूमिकेशी तडजोड मान्य नव्हती. अखेर वसाहतीचे स्वराज्याची मागणी मान्य करण्यासाठी इंग्रज सरकारला एक वर्षाची मुदत देण्याचे ठरले. जर एका वर्षात इंग्रज सरकारने ही मागणी मान्य केली नाही, तर काँग्रेस पूर्ण स्वराजची मागणी करेल असे ठरले. इंग्रज सरकारने ही मागणी मान्य केली नाही. त्यामुळे, 1930 साली काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली लाहोरला झाले, तेव्हा असे ठरवले गेले की जानेवारी 26 हा दिवस स्वातंत्र्यदिन म्हणून पाळला जाईल.

जानेवारी 26, 1931 च्या दिवशी, कोलकात्यात सुभाषबाबू तिरंगी ध्वज फडकावत एका विराट मोर्चाचे नेतृत्व करत होते. तेव्हा पोलिसांनी केलेल्या लाठीहल्ल्यात ते जखमी झाले. सुभाषबाबू तुरुंगात असताना, गांधीजींनी इंग्रज सरकारबरोबर तह केला व सर्व कैद्यांची सुटका करण्यात आली. परंतु सरदार भगतसिंग आदि क्रांतिकारकांची सुटका करण्यास इंग्रज सरकारने नकार दिला. भगतसिंगांची फाशी रद्द करावी ही मागणी गांधीजींनी इंग्रज सरकारकडे केली. सुभाषबाबूंची इच्छा होती, की ह्याबाबतीत इंग्रज सरकार जर दाद देत नसेल, तर गांधीजींनी सरकारबरोबर केलेला करार मोडावा. पण आपल्या बाजूने दिलेला शब्द मोडणे गांधीजींना मान्य नव्हते. इंग्रज सरकारने आपली भूमिका सोडली नाही व भगतसिंग आणि त्यांच्या साथीदारांना फाशी देण्यात आले. भगतसिंगांना वाचवू न शकल्यामुळे सुभाषबाबू, गांधीजी व काँग्रेसच्या कार्यपद्धतीवर फार नाराज झाले. 22 जुलै 1940 रोजी मुंबई येथे सुभाषचंद्र बोसांची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचेशी भेट झाली होती. दोघांमध्ये देशाचे स्वातंत्र्य आणि देशातील जातीयता व अस्पृश्यता यावर चर्चा झाली.

कारावास:-

आपल्या सार्वजनिक जीवनात सुभाषबाबूंना एकूण अकरा वेळा कारावास भोगावा लागला. सर्वप्रथम 1921 साली त्यांना सहा महिन्यांचा कारावास भोगावा लागला. 1925 साली गोपीनाथ साहा नामक एक क्रांतिकारी, कोलकात्याचे पोलिस अधीक्षक चार्ल्स टेगार्ट ह्यांना मारण्याच्या प्रयत्नांत होता. पण त्याने चुकून अर्नेस्ट डे नामक एका व्यापारी इसमाला मारले. ह्यासाठी त्याला फाशीची शिक्षा सुनावली गेली. गोपीनाथ फाशी गेल्यावर सुभाषबाबू जाहीरपणे जोरात रडले. त्यांनी गोपीनाथचा पार्थिव देह मागून घेऊन त्याच्यावर अंत्यसंस्कार केले. ह्यावरून इंग्रज सरकारने अर्थ लावला की सुभाषबाबू ज्वलंत क्रांतिकारकांशी संबंध तर ठेवतातच, परंतु तेच ह्या क्रांतिकारकांचे स्फूर्तिस्थान आहेत. ह्या कारणास्तव इंग्रज सरकारने सुभाषबाबूंना अटक केली व कोणताही खटला न चालवताच, त्यांना अनिश्चित कालखंडासाठी म्यानमारच्या मंडाले कारागृहात बंदिस्त करून टाकले. नोव्हेंबर 5, 1925 च्या दिवशी, देशबंधू चित्तरंजन दासांचे कोलकाता येथे देहावसान झाले. सुभाषबाबूंनी त्यांच्या मृत्यूची बातमी मंडालेच्या कारागृहात रेडियोवर ऐकली.

मंडाले कारागृहातील वास्तव्यात सुभाषबाबूंची तब्येत बिघडली. त्यांना क्षयरोगाने ग्रासले. परंतु इंग्रज

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

सरकारने तरीही त्यांची सुटका करण्यास नकार दिला. सरकारने त्यांची सुटका करण्यासाठी अट घातली की त्यांनी औषधोपारासाठी युरोपला जावे. पण औषधोपचारानंतर ते भारतात कधी परत येऊ शकतात हे सरकारने स्पष्ट केले नाही. त्यामुळे सुभाषबाबूंनी सरकारची अट मानली नाही. अखेर परिस्थिती इतकी कठीण झाली की कदाचित तुरुंगातच सुभाषबाबूंचा मृत्यू ओढवेल असे वाटू लागले. इंग्रज सरकारला हा धोकाही पत्कारायचा नव्हता. त्यामुळे सरकारने अखेर त्यांची सुटका केली. मग सुभाषबाबू औषधोपारासाठी डलहौसी येथे जाऊन राहिले.

1930 साली सुभाषबाबू कारावासात असताना त्यांची कोलकात्याच्या महापौरपदी निवड झाली. त्यामुळे सरकारला त्यांची सुटका करणे भाग पडले. 1932 साली सुभाषबाबू पुन्हा कारावासात होते. ह्या वेळेस त्यांना अलमोडा येथील तुरुंगात ठेवले होते. अलमोडा तुरुंगात त्यांची तब्येत पुन्हा बिघडली. वैद्यकीय सल्ल्यानुसार सुभाषबाबू ह्यावेळी औषधोपारासाठी युरोपला जायला तयार झाले.

हरीपुरा काँग्रेसचे अध्यक्षपद:-

1938 साली काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन हरिपुरा येथे झाले. ह्या अधिवेशनासाठी गांधीजींनी काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून सुभाषबाबूंची निवड केली. हे काँग्रेसचे 51वे अधिवेशन होते. त्यामुळे काँग्रेस अध्यक्ष असलेल्या सुभाषबाबूंचे स्वागत 51 बैलांनी खेचलेल्या रथातून केले गेले.

ह्या अधिवेशनात सुभाषबाबूंचे अध्यक्षीय भाषण फारच प्रभावी झाले. कोणत्याही भारतीय राजकीय व्यक्तीने क्वचितच इतके प्रभावी भाषण कधी केले असेल.

आपल्या अध्यक्षपदाच्या कारकीर्दीत सुभाषबाबूंनी योजना आयोग स्थापना केला. पंडित जवाहरलाल नेहरू त्याचे अध्यक्ष होते. सुभाषबाबूंनी बेंगलोर येथे प्रसिद्ध वैज्ञानिक सर विश्वेश्वरैय्या ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली एक विज्ञान परिषदही भरवली. 1937 मध्ये जपानने चीनवर आक्रमण केले. तेव्हा सुभाषबाबूंच्या अध्यक्षतेखाली काँग्रेसने चिनी जनतेला साहाय्य करण्यासाठी, डॉ द्वारकानाथ कोटणीस ह्यांच्या नेतृत्वाखाली वैद्यकीय पथक पाठवण्याचा निर्णय घेतला. पुढे जेव्हा सुभाषबाबूंनी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात जपानची मदत मागितली, तेव्हा त्यांना जपानचे हस्तक व फॅसिस्ट म्हटले गेले.

काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा:-

1938 साली गांधीजींनी काँग्रेस अध्यक्षपदासाठी सुभाषबाबूंची निवड केली असली, तरी गांधीजींना सुभाषबाबूंची कार्यपद्धती पसंत नव्हती. ह्याच सुमारास युरोपात द्वितीय महायुद्धाची छाया पसरली होती. सुभाषबाबूंची इच्छा होती की इंग्लंडच्या कठीण परिस्थितीचा लाभ उठवून, भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र केला जावा. त्यांनी आपल्या अध्यक्षपदाच्या कारकीर्दीत ह्या दिशेने पावले टाकण्यास सुरुवातही केली होती. गांधीजी ह्या विचारसरणीशी सहमत नव्हते.

1939 मध्ये जेव्हा नवीन काँग्रेस अध्यक्ष निवडण्याची वेळ आली, तेव्हा सुभाषबाबूंना अध्यक्षपदावर कुणी अशी व्यक्ती हवी होती, जी ह्या बाबतीत कोणत्याही दबावासमोर झुकणार नाही. अशी कोणती दुसरी व्यक्ती समोर न आल्यामुळे, सुभाषबाबू स्वतः पुन्हा काँग्रेस अध्यक्ष बनू इच्छित होते. पण गांधीजींनी अध्यक्षपदासाठी पट्टाभि सितारमैय्या ह्यांची निवड केली. कविवर्य रवींद्रनाथ ठाकूर, प्रफुल्लचंद्र राय, मेघनाद साहा सारखे वैज्ञानिकही पुन्हा सुभाषबाबूंनाच अध्यक्ष करावे ह्या मताचे होते. पण गांधीजींनी ह्या प्रश्नावर कुणाचेच म्हणणे ऐकले नाही. शेवटपर्यंत

तडजोड न होऊ शकल्यामुळे, काँग्रेस अध्यक्षपदासाठी निवडणूक लढवली गेली. पण घडले वेगळेच. सुभाषबाबूंना निवडणुकीत 1580 मते मिळाली तर पट्टाभी सितारमैय्यांना 1377 मते मिळाली. गांधीजींनी विरोध करूनही सुभाषबाबूंनी 203 मतांनी ही निवडणूक जिंकली.

1939 सालचे वार्षिक काँग्रेस अधिवेशन त्रिपुरा येथे झाले. ह्या अधिवेशनाच्या वेळी सुभाषबाबू तापाने इतके आजारी होते, की त्यांना स्ट्रेचरवर पडून अधिवेशनाला उपस्थित रहावे लागले. गांधीजी ह्या अधिवेशनाला उपस्थित राहिले नाहीत. गांधीजींच्या साथीदारांनी सुभाषबाबूंशी बिलकुल सहकार्य केले नाही. अधिवेशनानंतरही सुभाषबाबूंनी तडजोडीसाठी खूप प्रयत्न केले. पण गांधीजी व त्यांच्या साथीदारांनी त्यांचे काही चालू दिले नाही. शेवटी परिस्थिती अशी बनली की सुभाषबाबू काही कामच करू शकत नव्हते. अखेर, एप्रिल 29, 1939 रोजी सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.

फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना:-

मे 3, 1939 रोजी, सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत फॉरवर्ड ब्लॉक नामक आपल्या पक्षाची स्थापना केली. फॉरवर्ड ब्लॉकने भारताचा स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र करण्यासाठी, जनजागृती सुरू केली. त्यामुळे इंग्रज सरकारने सुभाषबाबू सहित फॉरवर्ड ब्लॉकच्या सर्व मुख्य नेत्यांना कैद केले. दुसरे महायुद्ध सुरू असताना तुरुंगात निष्क्रिय राहणे सुभाषबाबूंना शक्य नव्हते. सरकारला आपली सुटका करण्यास भाग पाडण्यासाठी, सुभाषबाबूंनी तुरुंगात आमरण उपोषण सुरू केले. तेव्हा सरकारने त्यांची सुटका केली. पण इंग्रज सरकार युद्धकाळात सुभाषबाबूंना मोकळे ठेवू इच्छित नव्हते. त्यामुळे सरकारने त्यांना त्यांच्याच घरात नजरकैदेत ठेवले.

नाझी जर्मनीतील वास्तव्य आणि हिटलरची भेट:-

बर्लिन येथे सुभाषबाबू सर्वप्रथम रिबेनट्रोप आदि जर्मनीच्या अन्य नेत्यांना भेटले. त्यांनी जर्मनीत भारतीय स्वातंत्र्य संघटना व आझाद हिंद रेडियो ह्या दोन्हींची स्थापना केली. ह्याच दरम्यान सुभाषबाबू, नेताजी ह्या नावाने ओळखले जाऊ लागले. जर्मन सरकारचे एक मंत्री डम फॉन ट्रॉट सुभाषबाबूंचे फार चांगले मित्र बनले. अखेर मार्च 29, 1942 रोजी, सुभाषबाबू जर्मनीचे सर्वोच्च नेते डॉल्फ हिटलर ह्यांना भेटले. पण अँडॉल्फ हिटलर ह्यांना भारताच्या विषयात फारसा रस नव्हता. त्यांनी सुभाषबाबूंना सहकार्याचे कोणतेही स्पष्ट वचन दिले नाही. काही वर्षांपूर्वी अँडॉल्फ हिटलर ह्यांना **माइन काम्फ** नामक आपले आत्मचरित्र लिहीले होते. ह्या पुस्तकात त्यांनी भारत व भारतीयांविषयी अनुदार उद्गार काढले होते. ह्या विषयावर सुभाषबाबूंनी अँडॉल्फ हिटलर ह्यांच्याकडे आपली नाराजी व्यक्त केली. अँडॉल्फ हिटलर ह्यांनी आपल्या कृत्याबद्दल माफी मागितली व आपल्या आत्मचरित्राच्या पुढील आवृत्तीतून ते सर्व परिच्छेद गाळण्याचे वचन दिले.

शेवटी, सुभाषबाबू अबीद हसन सफरानी नामक साथीदारासह, एका जर्मन पाणबुडीत बसून, पूर्व आशियाच्या दिशेने निघाले. ह्या जर्मन पाणबुडीतून त्यांनी हिंदी महासागरातील मादागास्करचा किनारा गाठला. तिथे त्या दोघांनी भयंकर समुद्रातून रबराच्या होडीने वाट काढत, जपानी पाणबुडी गाठली. द्वितीय महायुद्धाच्या काळात, कोणत्याही दोन देशांच्या नौसेनेच्या पाणबुड्यांच्या दरम्यान झालेली, नागरिकांची ही एकमात्र अदलाबदल. ही जपानी पाणबुडी मग त्यांना इंडोनेशियातील पादांग बंदरात घेऊन आली.

पूर्व आशियातील वास्तव्य:-

पूर्व आशियात पोचल्यावर वयोवृद्ध क्रांतिकारी रासबिहारी बोस ह्यांनी सिंगापूर येथील फेरर पार्कमध्ये भारतीय स्वातंत्र्य परिषदेचे नेतृत्व सुभाषबाबूंकडे सोपवले. नेताजींच्या व्यक्तिमत्वाने प्रभावित होऊन, जपानचे पंतप्रधान जनरल हिदेकी तोजो ह्यांनी त्यांना सर्वतोपरी सहकार्य करण्याचे आश्वासन दिले. काही दिवसांनंतर, नेताजींनी जपानची संसद डायट समोर भाषण केले. ऑक्टोबर 21, 1943 रोजी, नेताजींनी सिंगापुरात अर्जी-हुकुमत-ए-आझाद-हिंदची (स्वाधीन भारताचे अंतरिम सरकार) स्थापना केली. ते स्वतः ह्या सरकारचे राष्ट्रपति, पंतप्रधान व युद्धमंत्री बनले. ह्या सरकारला एकूण नऊ देशांनी मान्यता दिली. नेताजी आझाद हिंद फौजेचे सरसेनापतीही बनले. आझाद हिंद फौजेत जपानी लष्कराने इंग्रजांच्या फौजेतून पकडलेल्या भारतीय युद्धबंद्यांना भरती केले गेले. आझाद हिंद फौजेत स्त्रियांसाठी झाँसी की रानी रेजिमेंटही बनवली गेली. पूर्व आशियात नेताजींनी अनेक भाषणे करून तेथील स्थायिक भारतीय लोकांना आझाद हिंद फौजेत भरती होण्याचे तसेच त्यांना आर्थिक मदत करण्याची आवाहने केली. ही आवाहने करताना त्यांनी तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आजादी दूँगा असा नारा दिला.

द्वितीय महायुद्धाच्या काळात, आझाद हिंद फौजेने जपानी लष्कराच्या साथीने भारतावर आक्रमण केले. आपल्या फौजेला प्रेरणा देण्यासाठी नेताजींनी चलो दिल्ली अशी हाक दिली. दोन्ही फौजांनी इंग्रजांकडून अंदमान आणि निकोबार बेटे जिंकली. ही बेटे अर्जी-हुकुमत-ए-आझाद-हिंदच्या अनुशासनाखाली राहिली. नेताजींनी ह्या बेटांचे शहीद आणि स्वराज बेटे असे नामकरण केले. दोन्ही फौजांनी मिळून इंफाळवर व कोहिमावर आक्रमण केले. पण नंतर इंग्रजांनी बाजी मारली व दोन्ही फौजांना माघार घ्यावी लागली.

आझाद हिंद फौज माघार घेत असताना, जपानी लष्कराने नेताजींना पळून जाण्यासाठी व्यवस्था केली. पण नेताजींनी झाँसी की रानी रेजिमेंटच्या मुलींच्या साथीने शेकडो मैल चालत जाणे पसंत केले. अशा प्रकारे नेताजींनी नेतृत्वाचा एक आदर्शच समोर ठेवला.

जुलै 6, 1944 रोजी आझाद हिंद रेडियो वरचे आपले भाषण नेताजींनी गांधीजींना उद्देशून केले. ह्या भाषणाच्या माध्यामातून नेताजींनी गांधीजींना, जपानकडून मदत मागण्याचे आपले कारण व अर्जी-हुकुमत-ए-आजाद-हिंद तथा आझाद हिंद फौज ह्यांची स्थापना करण्यामागचे उद्दिष्ट स्पष्ट केले. ह्या भाषणात, नेताजींनी गांधीजींचा राष्ट्रपिता असा उल्लेख करत, आपल्या युद्धासाठी त्यांचा आशीर्वाद मागितला. अशा प्रकारे, नेताजींनी गांधीजींना सर्वप्रथम राष्ट्रपिता असे संबोधले.

बेपत्ता होणे व मृत्यूची बातमी:-

दुसऱ्या जागतिक महायुद्धातील जपानच्या पराभवानंतर, नेताजींना नवा रस्ता शोधणे जरूरी होते. त्यांनी रशियाकडून मदत मागण्याचे ठरवले होते. ऑगस्ट 18, 1945 रोजी नेताजी विमानातून मांचुरियाच्या दिशेने जात होते. ह्या प्रवासादरम्यान ते बेपत्ता झाले. ह्या दिवसांनंतर ते कधी कुणाला दिसलेच नाहीत. ऑगस्ट 23, 1945 रोजी जपानच्या दोमेई वृत्त संस्थेने जगाला कळवले की, ऑगस्ट 18 रोजी नेताजींचे विमान तैवानच्या भूमीवर अपघातग्रस्त झाले होते व त्या दुर्घटनेत खूपच भाजलेल्या नेताजींचे इस्पितळात निधन झाले. अपघातग्रस्त विमानात नेताजी सुभाषचंद्रांसह त्यांचे सहकारी कर्नल हबिबूर रहमान होते. त्यांनी नेताजींना वाचवण्यासाठी

प्रयत्नांची शर्थ केली, परंतु त्यांना यश आले नाही. मग नेताजींच्या अस्थी जपानची राजधानी टोकियो येथील रेनकोजी नामक बौद्ध मंदिरात ठेवल्या गेल्या.

स्वातंत्र्यानंतर, भारत सरकारने ह्या घटनेची चौकशी करण्यासाठी, 1956 आणि 1977 मध्ये दोन वेळा एकेका आयोगाची नियुक्ती केली. दोन्ही वेळा हाच निष्कर्ष निघाला की नेताजींचा त्या विमान अपघातातच मृत्यू ओढवला होता. या आयोगाने तैवानच्या सरकारशी संपर्क साधून माहिती मिळवण्याचा प्रयत्न केला नव्हता.

1999 साली मनोज कुमार मुखर्जी ह्यांच्या नेतृत्वाखाली तिसरा आयोग नेमला गेला. 2005 साली तैवान सरकारने मुखर्जी आयोगाला असे कळवले की 1945 साली तैवानच्या भूमीवर कोणतेही विमान अपघातग्रस्त झालेच नव्हते. 2005 मध्ये मुखर्जी आयोगाने भारत सरकारला आपला अहवाल सादर केला. आयोगाने आपल्या अहवालात असे लिहिले की नेताजींचा मृत्यू त्या विमान अपघातात घडल्याचा कोणताही पुरावा उपलब्ध नाही. परंतु भारत सरकारने मुखर्जी आयोगाचा हा अहवाल नामंजूर केला.

ऑगस्ट 18, 1945च्या दिवशी नेताजी सुभाषचंद्र कसे व कुठे बेपत्ता झाले तसेच त्यांचे पुढे नक्की काय झाले, हे भारताच्या इतिहासातील सर्वांत मोठे अनुत्तरित रहस्य बनले आहे. सुभाषचंद्र बोस यांच्याशी संबंधित शेकडो फायली भारत सरकारकडे होत्या. 2015 सालच्या शेवटी त्यांतल्या बऱ्याच फायली सरकारने लोकांना बघण्यासाठी खुल्या केल्या आहेत.

संदर्भ सुची:-

1. गरुडझेप (कादंबरी, वि.स. वाळिंबे)
2. जयहिंद आझाद हिंद (कादंबरी, वि.स. वाळिंबे)
3. नेताजी सुभाष (मूळ इंग्रजी Subhash - a Polytical Biography, लेखक : सीतांशू दास; मराठी अनुवाद : श्रीराम ग. पचिंद्रे)
4. नेताजींचे सीमोल्लंघन (एस.एम. जोशी)
5. महानायक (कादंबरी, लेखक : विश्वास पाटील)
6. Gordon, Leonard A. (1990), Brothers against the Raj: a biography of Indian nationalists Sarat and Subhas Chandra Bose, Columbia University Press, ISBN 978-0-231-07442-1
7. Low, D. A. (2002-07-18). Britain and Indian Nationalism: The Imprint of Ambiguity 1929-1942 (इंग्रजी भाषेत). Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-89261-2. Hayes, Romain (2011-07). Subhas Chandra Bose in Nazi Germany: Politics, Intelligence and Propaganda 1941-1943 (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press. ISBN 978-0-19-932739-3.
8. "Apart from the Free India Centre, Bose also had another reason to feel satisfied-even comfortable-in Berlin. After months of residing in a hotel, the Foreign Office procured a luxurious residence for him along with a butler, cook, gardener and an SS-chauffeured car. Emilie Schenkl moved in openly with him. The Germans, aware of the nature of their relationship, refrained from any involvement. The following year she gave birth to a daughter."
9. Lebra, Joyce (2008). The Indian National Army and Japan (इंग्रजी भाषेत). Institute of Southeast Asian Studies. ISBN 978-981-230-806-1.
10. Marston, Daniel (2014), The Indian Army and the End of the Raj, Cambridge Studies in Indian History and Society, 23, Cambridge University Press, ISBN 978-0-521-89975-8
11. Wolpert, Stanley A.; Wolpert, Stanley (2009-09-17). Shameful Flight: The Last Years of the British Empire in India (इंग्रजी भाषेत). Oxford University Press, USA. ISBN 978-0-19-539394-1.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

12. Bayly & Harper 2007, p. 22.
13. Moreman, Tim (2013-04-15). The Jungle, Japanese and the British Commonwealth Armies at War, 1941-45: Fighting Methods, Doctrine and Training for Jungle Warfare (इंग्रजी भाषेत). Routledge. ISBN 978-1-135-76456-2.
14. "The (Japanese) Fifteenth Army, commanded by ... Maj.-General Mutuguchi Renya consisted of three experienced infantry divisions – 15th, 31st and 33rd – totalling 100,000 combat troops, with the 7,000 strong 1st Indian National Army (INA) Division in support. It was hoped the latter would subvert the Indian Army's loyalty and precipitate a popular rising in British India, but in reality the campaign revealed that it was largely a paper tiger." - Moreman 2013, pp. 124–125.
15. Casolari, Marzia (2020), In the Shadow of the Swastika: The Relationships Between Indian Radical Nationalism, Italian Fascism and Nazism, Routledge Studies in Modern History, London and New York: Routledge, ISBN 978-0-367-50826-5
16. Bose, Sisir Kumar Bose , Sugata (101-01-01). Subhash Chandra Bose Ki Adhoori Atmkatha (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-5322-435-6.
17. Makwana, Kishor (101-01-01). Dr. Ambedkar : Jeevan Darshan (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-5322-167-6
18. Bose, Sisir Kumar Bose , Sugata (101-01-01). Subhash Chandra Bose Ki Adhoori Atmkatha (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-5322-435-6
19. Bose, Sisir Kumar Bose , Sugata (101-01-01). Subhash Chandra Bose Ki Adhoori Atmkatha (हिंदी भाषेत). Prabhat Prakashan. ISBN 978-93-5322-435-6.
20. review 2020, Audible. "पुस्तकांची माहिती आणि त्यामधील प्रेरणादायी वाक्य". All Best Thoughts (इंग्रजी भाषेत). 2020-09-02.

सुभाषचंद्र बोस आणि महात्मा गांधीजी

डॉ. एस. डी. सावंत

इतिहास विभागप्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

अर्वाचीन भारताचा इतिहास अभ्यासत असताना, अर्वाचीन भारताचा इतिहास घडत असताना तो घडवणाऱ्या व्यक्तींच्या कार्याचा अभ्यास आजपर्यंत अनेकांनी केलेला आहे. मात्र अशा काही महत्त्वपूर्ण व्यक्ती असतात, त्यांच्या कार्याचे पुनर्मूल्यांकन नवीन पुरावे मिळाल्यामुळे होणे गरजेचे असते. कारण अशा बदलत्या वर्तमानात ऐतिहासिक व्यक्तींचे व त्यांच्या कार्याचे पुनर्मूल्यांकन वस्तुस्थिती नव्या पिढीला माहित होत असते. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याला पंच्याहत्तर वर्षे पूर्ण होताहेत. या स्वातंत्र्य लढ्यासाठी ज्यांनी नेतृत्व केले त्यामध्ये सुभाषचंद्र बोस व महात्मा गांधीजी यांच्याबरोबर असंख्य व्यक्तींच्या बलिदानाने मिळालेले स्वातंत्र्य आहे. कोणा एका व्यक्तीचे कार्य कमी किंवा जास्त असे नाही. सुदैवाने सुभाषचंद्र बोस व महात्मा गांधीजी यांच्याबाबत असंख्य कागदपत्रेही उपलब्ध झाले आहेत. रोज नवी माहिती आपल्या समोर येत असते. परंतु महात्मा गांधीजी व सुभाषचंद्र बोस यांच्याबद्दल सहसंबंधावरून हल्ली पुन्हा बोलले व लिहिले जात आहे. सुभाषचंद्राबद्दलचे आकर्षण त्यांनी निवडलेला स्वातंत्र्याचा सशस्त्र मार्ग असेल. सुभाषचंद्रांनी हा मार्ग स्वीकारताना त्यामधील धोकेही त्यांनी गृहीत धरले असतीलच. त्याला सामोरे जावून त्यांनी आपली आहुती दिली आहे. परंतु हा मार्ग मान्य नसणाऱ्या नेत्यांच्या मनात सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाबद्दल असूया होती असा समज करून घेणाऱ्याला कोणताही आधार नाही. या देशभक्तीबद्दल कुणाही भारतीयांच्या मनात तीळमात्र शंका नाही. परंतु या दोन महान व्यक्तींच्या बद्दल अभ्यास करताना काही मूलभूत गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. त्यांच्या कार्याची पद्धती व वैचारिक विश्व अभ्यासल्यास हे लक्षात येते.

महात्मा गांधी 1915 ला दक्षिण आफ्रिकेतून परत आल्यावर अहिंसक मार्गाने लोकलढे चालविले जावू शकतात, त्यासाठी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबला जावू शकतो म्हणून गांधीजींनी अशा स्वरूपाचा लढा ब्रिटिशांच्या विरोधात उभा केला. 1915 ला गोपाळकृष्ण गोखले यांचे निधन झाले होते. 1 ऑगस्ट 1920 ला देशाचे सर्वोच्च नेते लोकमान्य टिळक यांचेही देहावसान झाले होते. याच काळात भारतात ब्रिटिशांनी मॉटेग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा कायदा राबवण्यास सुरुवात केली होती. याच काळात काँग्रेसने सुधारणा कायद्याला विरोध केलेला होता. त्यांच्या या कार्याबरोबरच काँग्रेसच्या स्वरूपात ही आमूलाग्र बदल झाले होते. कारण काँग्रेस जनचळवळ बनू पाहत होती आणि अशा महत्त्वाच्या टप्प्यात महात्मा गांधीजी यांचा उदय झालेला होता.

1920 ला महात्मा गांधीजी यांचे वय 51 वर्षे होते. तर सुभाषचंद्र बोस 23 वर्षांचे होते. म्हणजे सुभाषचंद्र व महात्मा गांधीजी यांचे एका पिढीचे अंतर होते. दोघांमध्ये काही मतभेद होते, अंतर्विरोध होते पण सुभाषचंद्र महात्मा गांधीकडे मार्गदर्शन करू शकणारे नेते म्हणूनच पाहत होते.¹ आपले मतभेद उघडपणे त्यांच्यापुढे मांडत होते. काही बाबतीत ते स्वतंत्ररित्या निर्णय घेत होते. परंतु गांधीजींचे नेतृत्व हे एक सिद्ध झालेले लोकमान्य नेतृत्व होते. हे सुभाषचंद्रांना मान्य होते. ते सुभाषचंद्रांना हिसकावून घेण्याचीही इच्छा नव्हती. महात्मा गांधीजींच्याही मनात नेताजी सुभाषचंद्र बोस या तरुणाबद्दल कसलीच असूया नव्हती किंवा स्पर्धाही नव्हती. सुभाषचंद्र बोस यांनी सशस्त्र लढ्याचा आपला मार्ग गांधीजींना मान्य नाही हे स्पष्ट असतानाही त्यांना 'राष्ट्रपिता' संबोधून त्यांच्या आर्शिवादाची अपेक्षा होती.

या काळातील काँग्रेस पक्ष पक्षांतर्गत पूर्ण लोकशाही असलेली संघटना होती. अनेक प्रश्नावर खुली चर्चा होत होती. पुढे चौरीचौरा घटनेनंतर चळवळ परत घेणे हे अनेकांना आवडले नव्हते. राजगोपालाचारींना तर क्रिप्स योजना मान्य होती. पाकिस्तान अपरिहार्य आहे तर देवून टाकावे अशी त्यांची भूमिका होती. काँग्रेस कार्यकारिणीला तेव्हा ते मान्य झाले नाही.² काँग्रेस पक्षाची जडणघडण ही स्वातंत्र्य चळवळीसाठीचे एक साधन म्हणून झाली होती. अनेकांना अपरिहार्य म्हणून त्यात सामील व्हावे लागले होते. कम्युनिष्टांपासून रॉयपिठापर्यंत

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

अनेक विचार प्रवाहांचे लोक काँग्रेसमध्ये होते. त्यात मदनमोहन मालवीय, मौलाना महमद अली, शौकत अली, समाजवादी पक्ष, फॉरवर्ड ब्लॉक, रॅडिकल ह्यूमॅनिटीस्ट असे काँग्रेस पक्षांतर्गत गट म्हणून कार्यरत होते. त्यामुळे पक्षांतर्गत मतभेद आणि वेगवेगळ्या विचारसरणीला मोठा वाव काँग्रेसमध्ये होता. हे असले तरी स्वातंत्र्य हे आपले ध्येय आहे हे साध्य करण्यासाठी ते एकत्रित होते.

गांधीजींनी 'स्वराज्य' म्हणजे घटनात्मक राजवटीचा आग्रह धरला होता. भावी राज्यघटनेचा त्यांचा समावेश व्हावा असा ठराव त्यांनी 1931 च्या काँग्रेस अधिवेशनात मंजूर करून घेतला होता. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखालील काँग्रेस सत्याग्रह, अहिंसा, कायदेभंग या माध्यमातूनच चालत होती. सुभाषचंद्र बोस यांनी जेव्हा राजकारणात प्रवेश केला त्यापूर्वी 16 जुलै 1921 ला बोटीने इंग्लंडहून मुंबई बंदरात ते पोहोचले. तेव्हा त्यांनी त्यांच्या भावी जीवनाची दिशा ठरवलेली होती. शरदचंद्र बोस यांनी लिहिलेल्या पत्रात 'सनदी नोकरी म्हणजे सर्वस्व नव्हे. तिच्यामुळे ऐहिक सुखे मिळतील परंतु मला माझ्या आत्म्याशी प्रतारणा करावी लागेल' असे लिहिले होते. आय.सी.एस. परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर सात महिन्यात आपला राजीनामा पाठवला. कोणतेही सरकार घालवण्याचा मार्ग म्हणजे त्या सरकारमधून स्वतः बाजूला होणे आहे. असे त्यांनी म्हटले. मात्र हा निष्कर्ष आपल्या स्वतःचा आहे. आपला राजकीय मार्ग आपण स्वतंत्रपणे ठरवायचा, कोणाचा अनुयायी म्हणून नाही या दोन गोष्टी सुभाषचंद्रांनी मनाशी ठरविलेल्या होत्या.³ महात्मा गांधीजी आणि सुभाषचंद्र यांच्यात झालेल्या चर्चामधून सुभाषचंद्र यांनी गृहित धरले की, गांधीजींच्या मार्गांनी स्वातंत्र्याचे ध्येय लवकर प्राप्त होण्याची शक्यता नाही. तरीही राष्ट्रसेवेसाठी काँग्रेस सारख्या पक्षात कार्य करण्याची आवश्यकता त्यांना मान्य होती. लवकरच त्यांनी काँग्रेसचे सदस्यत्व प्राप्त केले. पुढे त्यांनी गांधीजींच्या सांगण्यावरून बंगालमधील सर्वोच्च नेते चित्तरंजन दास यांची भेट घेतली. काही वर्षे चित्तरंजन दास यांचे सहकारी म्हणून सुभाषचंद्र बोस यांनी कार्य केले. 1921 ला चौरीचौरा घटनेनंतर सुभाषचंद्र बोस यांना अटक झाली. त्यानंतर काँग्रेसमध्ये दोन गट पडले. या सुमारास स्वराज्य पक्षाचे बंगालमध्ये चांगले स्थान निर्माण झाले होते. सुभाषचंद्र बोस कलकत्यामध्ये नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी म्हणून निवडले गेले. बंगालमधील अनुशीलन या क्रांतिकारी सशस्त्र गटाशी सुभाषचंद्र बोस यांचा संबंध आहे. म्हणून ब्रिटिश सरकारने त्यांना 25 ऑक्टोबर 1924 रोजी अटक केली. पुढे 1927 मध्ये मद्रासमध्ये काँग्रेसचे अधिवेशन भरले. त्यात पंडित नेहरू आणि सुभाषचंद्र बोस यांनी महात्मा गांधीजींचा जाहीरपणे विरोध केला. भावी राज्यघटना तयार करण्यासाठी मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन झाली होती. या समितीत सुभाषचंद्र बोस यांचाही समावेश होता. समितीच्या अहवालात वसाहतीचे स्वराज्य कल्पण्यात आले होते. संपूर्ण स्वतंत्र प्रजासत्ताक भारताची कल्पना समितीच्या घटनेत नव्हती म्हणून नेहरू आणि बोस यांनी विरोध केला. मद्रास अधिवेशनानंतर नेहरू, बोस आणि शोयब कुरेशी यांना काँग्रेसचे सरचिटणीस नेमण्यात आले होते.⁴ संपूर्ण स्वातंत्र्य हेच ध्येय असलेला 'इंडिपेन्डन्स ऑफ इंडिया लीग' या नावाने ओळखला जाणारा एक औपचारिक गट काँग्रेसमध्ये होता. त्यात पंडित जवाहरलाल व सुभाषचंद्र दोघेही सदस्य होते. 1928 ला मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या कलकत्ता अधिवेशनात सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वयंसेवक दलाचे प्रमुख म्हणून पूर्ण सैनिकी पोशाखात काम केले. सर्व स्वयंसेवकांना सैनिक पोशाख देण्यात आले होते. हा प्रकार गांधीजींना आवडला नाही. सैनिक पोशाखाबद्दलचे आकर्षण सुभाषचंद्र बोस यांची पुढील वाटचाल सांगत होते.

वसाहतीच्या दर्जाची मागणी मान्य करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारला एक वर्षाची मुदत घ्यावी असे गांधींनी सूचविले. त्यानंतर संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी करावी असे होते. हा ठराव खुल्या अधिवेशनात चर्चेसाठी आला. त्यात सुभाषचंद्र बोस यांनी संपूर्ण स्वातंत्र्याची आताच मागणी करावी असे सूचविले. याला नेहरूंनीही पाठिंबा देणारे भाषण केले. आपला मूळ ठराव नामंजूर झाला तर आपण राजकारणातून निवृत्त होवू अशी धमकी गांधीजींनी दिली होती. तरीही गांधीजींच्या ठरावाविरुद्ध 1350 विरुद्ध 973 मतांनी मंजूर झाला. त्यावेळी सुभाषचंद्र बोस यांनी महात्मा गांधीजींना उघड विरोध केला. पुढे वर्षभरात मोतीलाल नेहरू आणि सुभाषचंद्र बोस यांच्यात 1929 मध्ये महासमितीच्या अधिवेशनात खटका उडाला. सुभाषचंद्र व त्यांचे बंगालमधील दोन मित्र यांना काँग्रेसमधून वगळण्याचा निर्णय झाला. त्याचवेळी नेहरूंनी गांधीजी व सुभाषचंद्र बोस यांच्या दोघांच्याही बाजूने

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

निर्णय घेणे सुभाषचंद्र यांना आवडले नव्हते. म्हणून पुढे लाहोर अधिवेशनात सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेसने देशात प्रतिसरकार स्थापन करावे असा ठराव मांडला. सुभाषचंद्र बोस यांचा हा ठराव नामंजूर करावा असे गांधींनी सांगितले. कारण असे सरकार स्थापन करणे अव्यवहार्य आहे. कारण संपूर्ण देशात अजून काँग्रेस पुर्णतः पोहचली नाही आणि आपण प्रतिसरकार स्थापन करावे हे त्यांना व्यावहारिक वाटत नव्हते. यावेळी झालेल्या मतदानात 62 विरुद्ध 72 असे मतदान झाल्याने ठराव नामंजूर झाला. कारण सुभाषचंद्रांच्या सुचनांना बहुसंख्य प्रतिनिधींचा पाठिंबा असला तरी बहुमत मात्र गांधीजींच्या बाजूने होते. असा अनुभव सुभाषचंद्रांना लागोपाठ दोन तीन अधिवेशनात आला. 1930 ला सुभाषबाबुंना तुरुंगात टाकण्यात आले. गांधी-आयर्विन करारानंतर सुभाषचंद्र यांचीही तुरुंगातून सुटका झाली. पुढे काही दिवस सुभाषचंद्र प्रकृतीच्या कारणावरून विश्रांतीसाठी गेले. गांधींनी या काळात अस्पृश्य निवारण्यासाठी कार्यारंभ केला होता. तो सुभाषचंद्र बोस यांनाही मान्य होता. या काळात विठ्ठलभाई पटेल आणि सुभाषचंद्र यांनी एक परिपत्रक काढून गांधीजींचे राजकीय नेतृत्व फसलेले आहे आणि काँग्रेसने नवीन नेता नेमणे योग्य आहे, ती गरज आहे असे सहकाराची चळवळ अधिक जहाल करण्यावर काँग्रेसने लक्ष दिले पाहिजे असे त्यात म्हटले होते.⁵ पंडित नेहरुंनी मांडलेल्या समाजावादास सुभाषचंद्र यांचा पाठिंबा होता मात्र महात्मा गांधींनी काँग्रेस अंतर्गत कलह वाढेल म्हणून विरोध केला. 1937 मध्ये सुभाषचंद्र यांच्या प्रकृतीच्या कारणास्तव तुरुंगातून मुक्तता करण्यात आली होती. पुढे काँग्रेसचा नवा अध्यक्ष कोण असेल त्यासाठी सुभाषचंद्र यांचा महात्मा गांधी विचार करत होते. युरोपियन उपचारानंतर सुभाषचंद्र भारतात परतले होते. 1937 ला कलकत्यात भरणाऱ्या काँग्रेस अधिवेशनात हजर राहिले. सुभाषचंद्र यांच्या घरी पंडित नेहरु व विजयालक्ष्मी पंडित थांबले होते. त्या बैठकीत सुभाषचंद्र यांची गांधीजींच्या सुचनेवरून अध्यक्षपदी निवड करण्यात आली. काँग्रेस कार्यकारणीच्या हरिपुरा अधिवेशनात 1938 मध्ये भरणाऱ्या अधिवेशनात अध्यक्षपद सुभाषचंद्र बोस यांना देण्याचे गांधीजींनी सूचविले. सुभाषचंद्र यांनी गांधीजींच्या निःशस्त्र प्रतिकाराच्या धोरणाला कोणताही विरोध केला नाही.⁶ पाठोपाठ हरिपुरा अधिवेशनानंतर त्रिपुरा अधिवेशनात गांधीजींचा विरोध असतानाही एकमताने सुभाषचंद्र बोस यांची फेरनिवड झाली. गांधीजींचे नेतृत्व सर्वांना मान्य असले तरी धोरणांच्या संदर्भात एकी मात्र नव्हती. सुभाषचंद्र यांच्या उमेदवारीने नेहरुंनी माघार घेतली. गांधींनी मौलाना आझाद यांचे नाव सुचवले. आझादांनीही आपले नाव परत घेतले. पुन्हा गांधींनी पट्टाभिसितारामय्या यांचे नाव घोषित केले. यावेळी झालेल्या निवडणुकीत पट्टाभिसितारामय्या यांचा 1580 विरुद्ध 1377 मतांनी पराभव केला आणि सुभाषचंद्र काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. 1939 च्या त्रिपुरा काँग्रेस अधिवेशनाच्या वेळी सुभाषचंद्र गंभीर आजारी पडले. ते अधिवेशनाला उपस्थित राहू शकले नाहीत. खुल्या अधिवेशनापूर्वी महासमितीच्या बैठकीत गांधींनी सुभाषचंद्र यांचे धोरण व कार्यपद्धती अंमलात येवू नये असा घाट घातला. तसा ठरावही गांधीजींनी मंजूर करून घेतला. नेहरुंनी मात्र सुभाषचंद्र बोस यांचे पाय ओढण्याचा प्रयत्न केला. या काळात गांधीजींचे सर्व नेते पाठिंबा देणारे आहेत. आपण एक आहोत, आपल्यापुढे एकतर गांधीजी विरोधात उघड बंड करणे किंवा संघटनेचा ताबा मिळवण्याचा प्रयत्न करणे किंवा अध्यक्षपद सोडून देणे त्यापैकी सुभाषचंद्र यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा देणे पसंत केले. 1939 ला त्यांनी काँग्रेसच्या अधिवेशनात अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. त्याचवेळी त्यांनी 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या काँग्रेस अंतर्गत पक्षाची स्थापना केली.

प्रांतिक काँग्रेस समितीच्या परवानगीशिवाय सत्याग्रह करता येणार नाहीत व काँग्रेस प्रांतिक समित्यांचे नियंत्रण मंत्रिमंडळावर राहणार नाही असे दोन ठराव काँग्रेसने मान्य केले होते. त्याविरोधात सुभाषचंद्र यांनी 9 जुलै 1939 रोजी 'फॉरवर्ड ब्लॉक' च्या वतीने अनेक ठिकाणी निदर्शने पाळण्यात आली. असा विरोध पाळल्याबद्दल सुभाषचंद्र यांना स्पष्टकरण विचारण्यात आले. काँग्रेस कार्यकारिणीचा आदेश मान्य करावा असा गांधीजींनी सुभाषचंद्र यांना सल्ला दिला. तो सुभाषचंद्र यांनी मान्य केला नाही. काँग्रेसकडून शिस्तभंगाबद्दल तीन वर्षासाठी काँग्रेस समितीच्या सदस्यत्वाची निवडणूक लढवण्यास अपात्र ठरवले गेले. ही शिस्तभंगाची कारवाई परत घ्यावी यासाठी अनेकांनी प्रयत्न केले. गांधींनी जशी विनंती केली. गांधींनी सी. एफ. अँडनूज या पत्रात आपले उत्तर दिले, 'प्रकरण इतके गुंतागुंतीचे आहे की ते गुरुदेवांना हाताळण्यासारखे नाही. ज्या समितीने सुभाषचंद्र यांच्या

विरोधात कारवाई केली त्यापैकी कोणाच्याही मनात सुभाषचंद्रांविषयी आकस नव्हता. माझ्यासाठी तर तो माझा मुलगा आहे.”⁸ (15 जानेवारी 1940 चे पत्र) पुढे 1 सप्टेंबर 1939 ला दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली. 8 सप्टेंबरला वर्ध्यात काँग्रेसने कार्यकारिणीची बैठक ठेवली. सुभाषचंद्र व त्यांच्या विचारांचे लोक या बैठकीस उपस्थित होते. या बैठकीत अजूनही सुतकताई आणि खादीचा वापर यासारख्या कार्यास गांधींनी शपथपूर्वक प्रतिज्ञा घ्यावी ही भूमिका सुभाषचंद्र बोस यांना मान्य नव्हती. पुढे महायुद्ध सुरु झाल्याने ब्रिटन अडचणीत आहे तेव्हा आपण याचवेळी मोठ्या प्रमाणात सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरु करावी ही सुभाषचंद्रांची सूचना गांधींनी आणि काँग्रेस कार्यकारिणीने अमान्य केली.

गांधीजी अजूनही तडजोडीची भाषा करत होते. ही भूमिका सुभाषचंद्र यांना मान्य नव्हती. शेवटी वर्ध्याला जावून गांधीजींची भेट घेतली, त्यांना विनंती केली. तेव्हा गांधीजी म्हणाले, “यानंतरच्या काळात यापेक्षा अधिक चांगल्या संधी आपल्याला मिळणार नाहीत असे तुला वाटते का? इंग्लंड हा युद्धात हरो किंवा जिंको त्याची शक्ती युद्ध संपताना कमी झालेली असेल या देशाचा कारभार सांभाळण्याची शक्ती त्यांच्याकडे नसेल. अशा वेळी इंग्लंडला भारताचे स्वातंत्र्य मान्य करण्याशिवाय पर्याय राहणार नाही. राजकीयदृष्ट्या व नैतिकदृष्ट्या असे मला वाटते. आजघडीला चळवळ करणे हिताचे होणार नाही. माझी सद्‌विवेकबुद्धी सांगते की, अधिक चांगल्या वेळेची आपण वाट पाहावी.”⁹ येथे गांधीजींची परिपक्वता लढण्यासाठीची योग्य वेळ, निवडण्याची क्षमता या दोन्ही गोष्टी दिसतात. याच अधिवेशनात सुभाषचंद्र बोस यांना अटक झाली. त्यावेळी त्यांनी तुरुंगात उपोषण सुरु केले. फॉरवर्ड ब्लॉकच्या सदस्यांच्या मदतीने ते तुरुंगातून 16 जानेवारी 1941 ला गुप्तहेरांना चकवा देवून निसटले आणि काबूलचा रस्ता धरला. यानंतर काँग्रेस-संघटना आणि सुभाषचंद्र यांचे संबंध प्रत्यक्षात संपले.

निष्कर्ष असा की, सुभाषचंद्र बोस यांना गांधीजींचे काही धोरणविषयक निर्णय मान्य नव्हते. परंतु त्यांच्या त्याबाबतच्या प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या होत्या. गांधीजींचे राजकारण सुभाषचंद्रांना अनिश्चित अडकलेले वाटत होते. गांधीजींच्या लहरी राजकारणाला कार्यकारिणीने आळा घालायला पाहिजे असेही त्यांना वाटत होते. स्वतंत्र भारत हा भांडवलदारांचा, जमीनदारांचा किंवा जातपातीचा देश असणार नाही. त्यांचा राजकीय पक्ष हा साम्यवादी संघ असे म्हटले जाते. शेवटी फॅसिस्टांचे सहाय्य घ्यावे का व सशस्त्र संघर्ष आवश्यक आहे का? या मूलभूत मुद्यांवर मतभेद झाल्यामुळे गांधीजी आणि नेहरू काँग्रेस संघटनेचे इतर नेते व सुभाषचंद्र यांचे मार्ग वेगवेगळे झाले. ही भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातील दुर्दैवी घटना परंतु अपरिहार्य होती. सुभाषचंद्रांचा अतुलनीय त्याग, त्यांची देशभक्ती आणि स्वातंत्र्याविषयीची तळमळ, आझाद हिंद फौजेच्या काळात त्यांचे उजळून निघालेले कूर्तत्व यामुळे निर्माण झालेले भारतीय जनमानसातील त्यांचे स्थान कुणालाही हिरावून घेता येणार नाही. मात्र गांधीजी आणि नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना स्पर्धक माननेही योग्य होणार नाही.

संदर्भ

- 1) गौतम पंडित, नेताजी सुभाषचंद्र बोस महान कार्य आणि समर्पण, मीनील प्रकाशन, कोल्हापूर, 1978
- 2) नरेंद्र चपळगावकर, त्यांना समजून घेताना, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2018
- 3) वपाल बालचंद्रन (अनु. सुजाता गोडबोले), एन.सी.एन. नंबीयार राजहंस प्रकाशन, 2018
- 4) Mukherjee Rudragshu, Nehru & Subhash Bose, Parallel Lives, Penguin 2014
- 5) वि.स. वाळिंबे, नेताजी, मेहता पब्लिकेशन हाऊस, जुलै 2012
- 6) Gandhi Rajomohan Rajaji A Life, Penguin Books, New Delhi, 1997
- 7) Gandhi M.K. : CWMG Vol.66, Publicaion Division, Delhi, P.113-114
- 8) Jog N.G., The Alternative Leadership 1936-1941, P.98, Essay Included in ‘A Beacen Across Asia’ (Ed. Bose, Werth, Ager), Orient Longman, Delhi 1973

सुभाषचंद्र बोस जीवन चरीत्र

प्रा. धनंजय पां. गिन्हेपुंजे

समर्थ महाविद्यालय लाखनी जि.भंडारा (म.रा.)

सुभाषचंद्र बोस हे भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील एक अग्रेसर नेते होते. सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ओडीसा मधील कटक शहरात झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव जानकीनाथ आणि आईचे नांव प्रभावती होते. जानकीनाथ बोस हे कटक शहरातील नामवंत वकील होते. आधी ते सरकारी वकील म्हणून काम करीत होते पण नंतर त्यांनी आपली स्वतःची वकीली सुरू केली होती. कटक महापालिकेत ते काही काळ काम करीत होते. तसेच बंगालचे विधानसभेचे सदस्य ही होते. प्रभावती देवींच्या वडिलांचे नाव गुंगानारायण दत्त होते. दत्त घराणे हे कोलकात्यातील एक श्रीमंत घराणे होते. प्रभावती व जानकीनाथ बोस ह्यांना एकुण १४ मुले होती. त्यात ६ मुली व ८ मुले होते. सुभाषचंद्र त्यांचे सहावे अपत्य व पाचवे पुत्र होते.

शिक्षण व विद्यार्थी जीवन :-

लहानपणी, सुभाष कटक मध्ये रॅवेन्शॉ कॉलिजिएट हायस्कूल नामक शाळेत शिकत होते. ह्या शाळेत त्यांचे एक शिक्षक वेणीमाधव दास आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये देशभक्तीचे स्फुल्लिंग जागवत त्यांनी सुभाषमधली सुप्त देशभक्ती जागृत केली. स्वामी विवेकानंदाचे साहित्य वाचून सुभाष त्यांचे शिष्य बनले. महाविद्यालयात शिकत असतांना, अन्यायाविरुद्ध लढण्याची त्यांची प्रवृत्ती झाली. प्रेसिडेंसी महाविद्यालयात इंग्रज प्राध्यापक ओटेन हे भारतीय विद्यार्थ्यांशी उर्मटपणे वागत असत म्हणून सुभाषने महाविद्यालयात संप पुकारला होता.

१९२१ साली इंग्लंडला जाऊन, सुभाष भारतीय नागरी सेवेच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. परंतु इंग्रज सरकारची चाकरी करण्यास नकार देऊन त्यांनी राजीनामा दिला व ते मायदेशी परतले.

स्वातंत्र्यलढयात प्रवेश व कार्य :-

कोलकात्यातील जेष्ठ स्वातंत्र्यसैनिक, देशबंधू चित्तरंजन दास ह्यांच्या कार्याने प्रभावित झालेल्या सुभाषबाबूंची दासबाबूंसोबत काम करण्याची इच्छा होती. याबाबत त्यांनी दासबाबूंना पत्र लिहून इच्छा व्यक्त केली.

रविंद्रनाथ टागोर यांच्या सल्ल्यानुसार भारतात परतल्यानंतर सुभाषबाबूंनी मूंबईत जाऊन महात्मा गांधी यांची भेट घेतली. २० जुलै १९२१ रोजी महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस सर्वप्रथम एकमेकांना भेटले. गांधीजींनी देखील कोलकात्याला जाऊन दासबाबूंसोबत काम करण्याचा सल्ला दिला. मग सुभाषबाबू कोलकात्याला आले. व दासबाबूंना भेटले. त्यासाठी गांधीजींनी इंग्रजी सरकारच्या विरोधात असहकार आंदोलन चालविले होते. दासबाबू या आंदोलनात सहभागी झाले. १९२२ साली दासबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. विधानसभेच्या आतून इंग्रज सरकारला विरोध करण्यासाठी, कोलकाता महापालिकेची निवडणूक स्वराज्य पक्षाने लढवून जिंकली यामध्ये स्वतः दासबाबू कोलकाता महापालिकेचे महापौर झाले. त्यांनी सुभाषबाबूंना महापालिकेचे प्रमुख कार्यकारी अधिकारी बनविले. कोलकात्यातील रस्त्यांची इंग्रज नावे बदलून त्यांना भारतीय नावे दिली. स्वातंत्र्य लढयात प्राणार्पण केलेल्या क्रांतीकारकांच्या कुटुंबियांना महापालिकेत नोकरी मिळू लागली.

लवकरच सुभाषचंद्र बोस देशातील एक अग्रेसर युवानेते म्हणून ओळखले जाऊ लागले. पंडित जवाहरलाल नेहरूंसह, सुभाषबाबूंनी काँग्रेस अंतर्गत इंडिपेंडन्स लिगची स्थापना केली. १९३८ साली गांधीजींनी काँग्रेस अध्यक्षपदासाठी सुभाषबाबूंची निवड केली असली, तरी गांधीजींना सुभाषबाबूंची कार्यपध्दती पसंत नव्हती. १९३९ मध्ये नवीन काँग्रेस अध्यक्ष निवडण्याची वेळ आली तेव्हा सुभाषबाबूंना

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

कोणत्याही दबावासमोर न झुकणारी व्यक्ती हवी होती. परंतू अशी दुसरी व्यक्ती समोर न आल्याने सुभाषबाबू स्वतःपुन्हा काँग्रेस अध्यक्ष बनू इच्छित होते परंतू महात्मा गांधींना आता ते नको होते. रविंद्रनाथ टागोर, प्रफुल्लचंद्र राय यांनी ही सुभाषबाबूंनाच पुन्हा अध्यक्ष करावे अशी पत्र लिहून गांधीजींना विनंती केली होती. पण गांधीजींनी कुणाचेच ऐकले नाही. शेवटपर्यंत तडजोड होऊ न शकल्याने अनेक वर्षांनंतर काँग्रेस अध्यक्ष पदासाठी निवडणूक लढवली गेली. या निवडणूकीत गांधीजींचा विरोध असूनही सुभाषबाबू यांनी २०३ मतांनी निवडणूक जिंकली.

भारतरत्न पुरस्कार :-

१९९२ साली नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना मरणोपरांत भारतरत्न प्रदान करण्यात आले होते. परंतु सुप्रीम कोर्टात दाखल केलेल्या जनहितयाचिकेचा आधार घेऊन नेताजींना दिलेला हा पुरस्कार परत काढून घेण्यात आला. या याचिकेत नेताजींच्या मृत्यूचा कुठलाही पुराव उपलब्ध नसल्याने त्यांना मरणोपरांत 'भारतरत्न' पुरस्कार देणे अवैध आहे असा युक्तीवाद करण्यात आलेला होता. सुप्रीम कोर्टाच्या आदेशाने नेताजींना देण्यात आलेला हा पुरस्कार परत घेण्यात आला. दिलेला भारतरत्न पुरस्कार परत घेण्याची इतिहासातील ही एकमेव घटना आहे.

सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद सेना यांच्या बद्दल महत्वाचे मुद्दे :-

- १) सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ साली बंगाल प्रांतात झाला.
- २) सुभाषचंद्र बोस १९२० मध्ये आय सी आय परीक्षा उत्तीर्ण झाले.
- ३) सुभाषचंद्र बोस १९३८ हरीपूर व १९३९ साली त्रिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष होते.
- ४) नेताजींनी १९४० मध्ये 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या पक्षाची स्थापना केली.
- ५) डिसेंबर १९४० मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना नजर कैदेत ठेवण्यात आले.
- ६) जानेवारी १९४१ मध्ये सुभाषबाबूंनी इंग्रजांच्या कैदेतून पलायन केले व पेशावर मास्कोमार्गे त्यांनी जर्मनी गाढली.
- ७) नजर कैदेतून सुटल्यानंतर नेताजींनी झियाउद्दीन हे नाव धारण केले होते.
- ८) नेताजींनी २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी सिंगापूर येथे 'स्वतंत्र हिंदुस्थानचे हंगामी सरकार' स्थापन केले.
- ९) सिंगापूर येथे रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची स्थापना केली होती. त्याचे सेनापतीपद नेताजींकडे आले.
- १०) आझाद हिंद सेनेने १८ मार्च १९४४ रोजी भारतभूमीवर प्रवेश केला. व माऊडॉक येथे त्यांनी भारताचा तिरंगा फडकावला.
- ११) १८ ऑगस्ट १९४५ रोजी विमान अपघातात तैपेई विमानतळावर नेताजींचे निधन झाल्याचे मानण्यात येते.

संदर्भग्रंथ :-

1. नेताजी—लेखक वि.स.वाळिंबे

नेताजी सुभाषचंद्र बोस व्यक्ती आणि कार्य

डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डीगोळे

मराठी विभाग प्रमुख, शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव ता. चाकूर जि. लातूर

भारतरत्न नेताजी सुभाष चंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी कटक या गावी झाला. वडिलांचे नाव जानकीनाथ व आईचे नाव प्रभावती.त्यांचा सहावा मुलगा व नववे मूल होते.त्यांना कळून चुकले 'बाळाचे पाय पाळण्यात दिसतात.' या म्हणीप्रमाणे हा सुभाष त्यांच्या सर्व भावाबहिणीपेक्षा आणि त्यांच्या वयाच्या इतर मुलांपेक्षा फार वेगळा आहे.सुभाषच्या जीवनाला व विचारांना वळण लावणारी पहिली व्यक्ती म्हणजे शाळेचे मुख्याध्यापक वेणी माधवदास होय. त्यांनी स्वामी विवेकानंद यांची भाषणे व लिखाण यांचे वाचन केले. आपल्या देशाची व मानवजातीची सेवा करणे हे जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय आहे. ही शिकवण स्वामी विवेकानंदाकडून मिळाली. 1913 मध्ये बोर्डात दुसरा क्रमांक मिळवून मॅट्रिक परीक्षा पास होऊन पुढील शिक्षण कलकत्याला झाले. मोठा भाऊ भाऊशरदचंद्र यांच्या प्रयत्नाने त्यांना स्कॉटिश चर्च कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला व तो भारतीय संरक्षण दलाच्या प्रादेशिक सेना विद्यापीठ विभागात दाखल झाला. लष्करीशिक्षण घेताना त्यांच्या अंगावर खाकी गणवेश आला.त्यावेळी सुभाष नेमबाजीचा अभ्यास करायचा 1919 मध्ये तत्वज्ञान विषय घेऊन बी.ए.होऊन एम.ए. साठी प्रवेश घेतला. लगेच त्यांना आय.सी.एस. साठी इंग्लंडला पाठविण्यात आले. 5 सप्टेंबर 1919 रोजी ते समुद्र मार्गे इंग्लंडला गेले व केंब्रीज विद्यापीठात दाखल झाले व 1920 मध्ये लंडन येथे ते चौथ्या क्रमांकाने आय.सी.एस. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. मिळालेल्या सनदी नोकरीचा राजीनामा देऊन परत भारतात 16 जूलै 1921 रोजी मुंबईत आले. आणि देशाच्या स्वातंत्र्य चळवळीत उडी घेतली. महात्मा गांधी यांची भेट घेतली. कलकत्याला गेल्यावर चित्तरंजनदास देशबंधू यांची भेट घेतली. तेथेच काँग्रेसचे सभासद झाले. 10 डिसेंबर 1921 रोजी त्यांना प्रथमच ब्रिटीशांनी तुरूंगात टाकले. पुढे वीस वर्षात त्यांना अकरा वेळा राजकीय कैदी म्हणून स्थानबद्ध करण्यात आले. वाढत्या लोकप्रियतेला आळा घालण्यासाठी व प्रशासनावर आघात करण्यासाठी सुभाषना अटक केली. ब्रम्हदेशात मंडालेच्या तुरूंगात ठेवले व त्याचा निषेध म्हणून 06 आठवड्याचा उपवास केला. परत आल्यावर ते बंगाल प्रांतिक काँग्रेस समितीचे अध्यक्ष म्हणून निवडून आले आणि सरचिटणीस झाले. डिसेंबर 1928 च्या कलकत्ता काँग्रेसमध्ये मतभेद झाले.इंग्रजांच्या विरुद्ध असहकाराची चळवळ सुरू करण्याचा ठराव मांडला. त्या ठरावात दुरूस्ती करावी असे वाटत होते. त्यात त्यांना 973 अनुकूल व 1350 प्रतिकूल मते पडून दुरूस्तीचा प्रस्ताव फेटाळला. पण 973 मते मिळविणारा डावा गट प्रभावी व मजबूत होता. एक वर्षाने लाहोरला पंडित नेहरूंच्या अध्यक्षतेखाली अधिवेशन भरून संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव मंजूर केला. ज्यावेळी बंगाल स्वयंसेवकदलाचे जनरल ऑफिसर कमांडींग झाले. पुढे अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली. 1931 पर्यंत या पदावर होते. 1930 मध्ये कलकत्याचे महापौर म्हणून निवडून आले. 1931 साली एका शिबिरात पोलीसांनी गोळीबार केला. त्याचा निषेध म्हणून त्यांनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला. 1932 मध्ये त्यांची अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेसचे खजिनदार म्हणून निवड झाली. 1932 मध्ये त्यांचा विठ्ठलभाई पटेल यांच्याशी संबंध जुळला. जानेवारी 1938 मध्ये परदेशात असताना गुजरातमध्ये हरीपूरा येथे काँग्रेसचे 51 वे अध्यक्ष झाले. 41 वर्षांचे असताना राष्ट्रीय नियोजन समितीची स्थापना केली. पुढे अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला व मे 1939 मध्ये काँग्रेसमध्येच त्यांनी 'फॉर्वरड ब्लॉक' स्थापन केले.

सप्टेंबर 1939 मध्ये युरोपमध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. त्यावेळी 'फॉर्वरड ब्लॉक' च्या वतीने संपूर्ण देशभर ब्रिटीश विरोधी मोहीम सुरू केली. ब्रिटनच्या विरुद्ध राष्ट्रांशी सहकार्य करून स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पडले पाहिजे असा निष्कर्ष काढला. पण आता तुरूंगातच खिंतपत पडून राहणे ही घोडचूक ठरेल म्हणून सरकारला निर्वाणीचा इशारा दिला. व तुरूंगातच अमरण उपोषण सुरू केले. तेंव्हा सरकारने घाबरून सोडले. 40 दिवस गुपचूप घरी राहून ते अचानक ब्रिटीशांची करडी नजर चुकवून घरातून पळून गेले. नऊ महिन्यांनी नोव्हेंबर 1941 मध्ये ते स्वतः जर्मनीतून रेडिओवर बोलू लागले. ब्रिटीशांना हाकलून देण्यासाठी परदेशांची सशस्त्र मदत घेण्याकरीता जर्मनीला पोहचले. हिटलर राजवटीने प्रभावीत

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

होऊन 'आझाद हिंद सेना' उभी केले व स्वतंत्र भारत रेडिओ केंद्र सुरू केले. स्वतंत्र भारताचे दल उभा केले. सर्व मुलकी लोक व सैनिक त्यांच्या झेंड्याखाली एकत्र आले व त्यांनी एकमताने त्यांना नेता मानले. तेंव्हापासून ते त्यांना नेताजी म्हणू लागले. दिमापूर – नागालॅण्डची राजधानी कोहिम येथील स्मशानभूमीला एक वेगळाच इतिहास आहे. दुसऱ्या महायुद्धात तथाकथित दोस्त राष्ट्र आणि जपानी व इंडियन नॅशनल आर्मी (आझाद हिंद सेना) यांच्यात झालेल्या घनघोर युद्धात मृत्यूमुखी पडलेल्या इंग्रजी लष्करी अधिकाऱ्यांचे ते स्मृतिस्थळ आहे. राष्ट्रकुल परिषदेच्या आर्थिक मदतीतून या परिसराची देखभाल केली आहे. यामुळे हे स्मृतिस्थळ अतिशय सुंदर आहे. प्रत्येक थडग्यापाशी एक गुलाबाचे रोपटे लावले आहे. असे पाहणाऱ्यांना वाटते की, जणू या वीरांना चिरंतन पुष्पांजली वाहिली जात आहे. एकूण 667 लष्करी अधिकाऱ्यांची नावे स्मृतिफलकावर आहेत. आणि यातील बहुतेक ब्रिटीश अधिकारी पंचविशीतील तरुण होते. ज्या भारतीय सैनिकांनी इंग्रजासाठी आपले प्राण दिले त्या अज्ञात सैनिकांची कुठेच नावानीशी नोंद नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे कोहिमाची लढाई सुभाषचंद्र बोसाच्या आझाद हिंद सेनेने जिंकली होती त्या विजयाची कुठेच स्मृती नाही ही किती लाजिरवाणी बाब आहे. सुभाषचंद्राचे 'चलो दिल्ली' हे स्वप्न साकार होण्याची वेळ कोहिमाच्या विजयाने समीप आली होती. 1914 मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाले. त्यावेळीच त्यांची खात्री त्यांना पटली होती. "ज्या देशाजवळ लष्करी सामर्थ्य नसेल त्याला स्वातंत्र्य कायम राखता येणार नाही." म्हणूनच त्यांनी आझाद हिंद सेना स्थापन केली. त्यावेळेस आयएनएला इंफाळ जिंकता आले असते तर इंफाळ आणि कोहिमेच्या सैन्यांनी एकत्र दिमापूरकडे कूच केली असती. दिमापूर ते गोहती आणि पुढे दिल्ली हा प्रवास स्थानिक जनतेच्या पाठींब्याने लाँग मार्च सुरू झाला असता. सुभाषबाबूंची 'चलो दिल्ली' ही घोषणा प्रत्यक्षात आणण्याची वेळ आली होती. 1944 साली दुर्दैवाने एप्रिल महिन्यातच पावसाळा सुरू झाला. दक्षिणेकडून मणिपूरला शिरलेल्या आयएनएच्या सैनिकांना इंफाळ जिंकता आले नाही व तिथूनच पिछेहाट सुरू झाली. नागालॅण्ड व मणिपूर दोन्ही राज्ये अशांत व अस्थिर फुटीरवादी अतिरेकी टोळ्यांच्या प्रभावाखाली प्रदेश होता. रस्त्यावर प्रत्येक गावाच्या आसाम रायफल अथवा सीमा सुरक्षा दल या निमलष्करी सैन्यदलाचे जवान सदैव सज्ज पवित्र्यात असतात. मणिपूरमध्ये पहिल्यापासूनच हिंदू संस्कृती व राजे होते. यामुळे आजही तिथे हिंदूंची संख्या जास्त आहे. ईशान्य भारतात सूर्य लवकर मावळतो. मोईरांग रस्त्यावर एक शाळा आहे. शाळेपासून पाच मिनीटांच्या अंतरावरच आझाद हिंद सेनेचे मुख्यालय व सध्याचे वस्तुसंग्रहालय आहे. मुख्य आवारात दोन इमारती आहेत. जुनी इमारत पाडून त्या जागेवर दोन इमारती बांधल्या आहेत. एका इमारतीत वस्तुसंग्रहालय आहे दुसऱ्या इमारतीत ग्रंथालय आणि कार्यालय आहे. इमारतीच्या बाहेर सुभाषचंद्रबोस यांचा पुर्णाकृती पुतळा आहे. या स्मृतिस्थानकाची पायाभरणी 25 नोव्हेंबर 1955 साली भारतीय काँग्रेसचे अध्यक्ष यु.एन. देबर यांच्या हस्ते झाली होती. परंतु अनंत अडचणींना तोंड देता देता उद्घाटन व्हायला 1969 साल उजाडले व 22 सप्टेंबर 1969 रोजी तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हस्ते उद्घाटन झाले. या युद्ध स्मृतिस्थानकाच्या प्रथम दर्शनावर आझाद हिंद सेनेचे घोषवाक्य इतेफाक, इटमाद, कुर्बानी, (एकता, विश्वास, त्याग) हे आहेत. युद्धस्मृती संग्रहालयातील प्रमुख दालनात सुभाषचंद्राची दुर्मिळ छायाचित्रे आहेत. यामध्ये सुभाषचंद्राचे रेडिओ सिंगापूरहून स्वतंत्र भारताची घोषणा करताना, आझाद हिंद सेनेची मानवंदना स्वीकारताना प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर पाहणी करताना, राणी लक्ष्मीबाई रेजिमेंटची पाहणी करताना तसेच आंतरराष्ट्रीय नेत्यांबरोबर असे दीडशे दुर्मिळ फोटोचे प्रदर्शन आहे. दुसऱ्या भागात युद्धकालीन शस्त्रास्त्रांचे प्रदर्शन, कपडे, बुट युद्धसाहित्य भारतीय हंगामी सरकारचे अधिकृत चलनपण आहे. शेजारच्या ग्रंथालयात सुभाषचंद्र बोस यांच्या संदर्भातील नऊ हजार पुस्तकांचा संग्रह आहे. आझाद हिंद सेनेचे युद्धकालीन दस्तावेज हे प्रमुख आझाद हिंद सेनेच्या हंगामी सरकारची सनद हे ऐतिहासिक दस्तावेज वाचता वाचता भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचे एक अपूर्ण प्रकरण डोळयासमोर साकारायला लागते. आझाद हिंद सेनेची लढाई हा भारतीय स्वातंत्र्य इतिहासाचाच एक उज्वल आणि तेजोमय खंड; परंतु आपल्या दुर्दैवाने आपल्याला त्याची फारच कमी माहिती आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढयाचा इतिहास लिहिताना 1857 सालच्या स्वातंत्र्य युद्धानंतर प्रथमच संघटितपणे व एक सैन्य म्हणून ब्रिटीशांनी सशस्त्र लढणाऱ्या आझाद हिंद सेनेच्या लढयाची नोंद निश्चित सोनेरी अक्षरात करावी लागेल. या लढयाची सुरुवात झाली ती सुभाषचंद्र बोस यांच्या नाटयपूर्ण पलायनाने 16 जानेवारी 1941 साली वेषांतर करून इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

हातावर तुरी देऊन सुभाषचंद्र बोस काबूल-रशियामार्गे जर्मनीला पोहोचले. 03 एप्रिल 1941 साली ते बर्लिन येथे प्रगट झाले. शत्रूचा शत्रू तो आपला मित्र या कौटिल्य नितीप्रमाणे त्यांनी हिटलरशी हातमिळवणी केली. 4 डिसेंबर 1941 रोजी पर्लहार्बरवर हल्ला करून जपानने युद्धाची व्याप्ती वाढवली. कांही दिवसातच जपानने प्रशांत महासागरावर संपूर्ण वर्चस्व मिळवले. पूर्व एशिया भागातील फिलीपाईन्स, इंडोनेशिया, मलेशिया परिसरातील बेटे काबीज करून जपानने इंग्रजी व ऑस्ट्रेलियन सैनिकांबरोबर साठ हजार भारतीय सैनिकांना युद्धकैदी केले होते. या काळात पूर्व आणि वायव्य एशियन देशात तीस लाख भारतीय निवासी होते. आद्य क्रांतीकारक चंद्रशेखर आझादचे सहकारी आणि व्हाईस रॉय लॉर्ड हेर्डींग्जवर बॉम्बफेक करणारे क्रांतीकारक सरबिहारी यांनी भारतातून पळून गेल्यानंतर या भागात 'इंडियन इंडिपेन्डस लिग' या संस्थेची स्थापना केली होती. या संघटनेच्या माध्यमातून सरबिहारींनी मलयातील रबरी मळयातील मजुरांना संघटित केले होते. 07 फेब्रुवारी 1942 ला जपानी लष्करी अधिकारी मेजर फुजिवारा यांनी भारतीय युद्ध कैद्यांना वेगळे केले. कॅप्टन मोहनसिंग यांच्या नेतृत्वाखाली या सैनिकांची वेगळी तुकडी तयार करण्यात आली. या तुकडीतूनच इंडियन नॅशनल आर्मी पुढची आझाद हिंद सेना स्थापन झाली. मलाया आणि थायलंडमधील महत्वाच्या भारतीयांनी केपी केशव, मेनन यांच्य नेतृत्वाखाली संघटितपणे या इंडियन नॅशनल आर्मी सेनेला मान्यता दिली. कॅप्टन मोहनसिंगांना बढती देऊन त्यांना जनरल आर्मीचे प्रमुख केले. इंडियन नॅशनल आर्मी अधिकृत जर्मन व जपान बरोबर इंग्रजांच्या विरुद्ध युद्धात उतरली. परंतु भारतीय व जपानी सेनेत बेबनाव होता. जपानी सेनेच्या उद्दामपणाला भारतीय नेत्यांनी विरोध केला. जनरल मोहनसिंगानी राजीनामा देऊन आय.एन.ए. बरखास्त करण्याची सुरुवात केली. याला उत्तर म्हणून जपान्यांनाया वेळेस कांही भारतीय सैनिकांना हाताशी धरून त्यांची गुलाम सेना तयार करण्याची तयारी सुरू केली. सर बिहारींना ही कोणतीच गोष्ट सहन झाली नाही. त्यांनी जनरल भोसले यांना मिलिटरी डायरेक्टर करून आय.एन.ए.चे वेगळेपण राखले. यावेळेस स्थानिक भारतीय नेत्यांना सुभाषचंद्र बोसांची गरज वाटू लागली. त्यांच्यासारख्या सक्षम नेताचे आय.एन.ए.चे नेतृत्व करू शकेल याची जाणीव त्यांना झाली होती. या स्थानिक नेत्यांनी एकमतांनी सुभाषचंद्राना निमंत्रण दिले. या काळात सुभाषचंद्रानी आपला व देशाचा अभिमान ठेवून हिटलर व जपानी नेत्यांबरोबर चर्चा चालूच ठेवली. या देशांची दडपशाही त्यांना मान्य नव्हती. परंतु जर्मनीमधून इंग्रजांविरुद्धचा प्रचार चालूच होता. नेताजी व हिटलर यांची 29 मे 1942 ला भेट झाली. या भेटीतून फारसे कांही निष्पन्न झाले नाही. पण नेताजींना पूर्व जमिनीतून पूर्व आशियात पोहचविण्याची जबाबदारी जर्मनीत स्वीकारली. 26 जानेवारी 1943 रोजी जर्मनीमध्ये भारतीय स्वातंत्र्य दिन साजरा झाला. नेताजींनी या दिवसी बर्लिनला केलेले भाषण इंडियन नॅशनल आर्मीच्या सिंगापूर रेडिओ स्टेशनवरून प्रक्षेपित करण्यात आले. आय. एन.ए. ची स्थापना झाल्यापासून बरोबर एक वर्षाने म्हणजे 8 फेब्रुवारी 1943 रोजी सुभाषचंद्रांनी जर्मन पाणबुडीत पाय ठेवला. नव्वद दिवसांच्या समुद्राखालील प्रवासानंतर 26 एप्रिलला समुद्रातच नेताजींनी जर्मन पाणबुडीतून जपानी पाणबुडीत प्रवेश केला. हा त्यांचा समुद्राखालील पाणबुडीतील प्रवास ही दुसऱ्या महायुद्धातील रोमहर्षक आणि थरारक घटना म्हणून समजली जाते. या त्यांच्या प्रवासात नेताजींबरोबर त्यांचे सचिव अबीद हसन आणि सल्लागार नब्बीयार होते. 03 जूलै 1943 रोजी नेताजींनी सिंगापूर येथे प्रवेश केला. सिंगापूरला येण्याच्या अगोदर त्यांनी जपानचे पंतप्रधान, लष्करप्रमुख व पूर्व आशियाई भारतीय नेत्यांशी चर्चा केली होती. पूर्ण विचारानीशी स्थानिक भारतीय नेत्यांचे नेतृत्व स्वीकारण्याचे आमंत्रण त्यांनी स्वीकारले. सिंगापूर विमानतळावर त्यांचे जंगी स्वागत झाले. दुसऱ्या दिवशी 04 जूलैला एक परिषद आयोजित केली होती. रासबिहारीसारख्या जेष्ठ स्वातंत्र्य नेत्यांनी पुढील स्वातंत्र्य लढयांचे नेतृत्व सुभाषचंद्रांकडे सोपविले. याच दिवशी त्यांनी सुभाषचंद्रांकडे 'नेताजी' पदवी बहाल केली. हा वयोवृद्ध स्वातंत्र्य सेनानी त्यांनंतर वर्षाच्या आतच निधन पावला.

05 एप्रिलला नेताजी सुभाषचंद्रांनी इंडियन नॅशनल आर्मीचे सैनिक आणि अधिकाऱ्यांसमोर ऐतिहासिक भाषण केले. या भाषणातच त्यांनी 'चलो दिल्ली' ची घोषणा केली. 'तुम्ही मला रक्त द्या मी तुम्हांला स्वातंत्र्य देतो.' या त्यांच्या प्रसिद्ध घोषणेनंतर जमलेल्या सैनिकांनी आपल्या संगीनी उंचावून नेताजींना उस्फूर्त पाठिंबा दिला. 'जय हिंद' ही घोषणा सुभाषचंद्रांचे सहाय्यक अबीद हसन यांनी यावेळेस प्रथम केली. नेताजींनी आय.एन.ए. चे नामकरण 'आझाद हिंद सेना' म्हणून केले. त्यांच्या अधिकाराखाली सुरुवातीस वीस महिलांची झाशीची राणी रेजिमेंट आझाद हिंद सेनेत स्थापना झाली. या दिवसापासून मोठया

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

प्रमाणात स्थानिक भारतीयांना आझाद हिंद सेनेत सामावून घेतले गेले. या सर्वांचे लष्करी शिक्षण सिंगापूरजवळील जंगलात सुरू झाले. या दरम्यान स्वतंत्र भारताच्या हंगामी सरकारच्या स्थापनेची तयारी सुरू झाली. 21 ऑक्टोबर 1943 साली स्वतंत्र भारताच्या रेडिओवरून सुभाषचंद्रांनी ही घोषणा केली. या घोषणेबरोबर जर्मन, जपान व इटली या मित्रराष्ट्रांनी सुभाषचंद्रांच्या इतिहासाचा प्रमुख भाग आहेत. 31 डिसेंबर 1943 रोजी नेतार्जींनी स्वतंत्र भारताच्या प्रदेशावर पाय ठेवला. त्यावेळी सरकारने, अंदमानला, 'शहीद' व निकोबारला 'स्वराज्य' ही नावे द्यायची ठरवले. जानेवारी 1944 ला नेतार्जींनी रंगूनला भेट दिली व तेथून इंफाळ मार्गे भारतात प्रवेश करण्याची तयारी मोठया प्रमाणात सुरू झाली. 01 मार्च 1944 ला जपानच्या तीन आर्मी डिव्हिजन व आझाद हिंद सेनेची सुभाष ब्रिगेड यांनी मोठया नद्या आणि पर्वतांच्या रांगा ओलांडून, दाट जंगलातून दरमजल करीत ब्रम्हदेशाची सरहद्द ओलांडून प्रथम मणिपूरच्या दक्षिणेकडील भारतीय भूमीवर पाय ठेवला. आझाद हिंद सेनेचे 31 व्या जपानी डिव्हिजनबरोबर ब्रिटीशांचा कडवा प्रतिकार मोडून कोहिमा शहरात प्रवेश केला. कोहिमाची लढाई अतिशय घनघोर लढाई म्हणून प्रसिध्द पावली. जपानी सैन्याची दुसरी आघाडी 15 जपानी डिव्हिजन व 31 जपानी डिव्हिजनने मणिपूरच्या पूर्व बाजूनी आघाडी घडवली होती. त्यांच्याबरोबर आझाद हिंद सेनेची एक रेजिमेंट होती. रामू आणि उफल्लू ही दोन गावे त्यांनी काबीज केली होती. या युद्धात स्थानिक सेनेची हालचाल ते आझाद हिंद सेनेला कळवत होते. भारतीय जपानी सैन्य रणगाडयासह वेगाने 17 व्या ब्रिटीश डिव्हिजनचा पराभव करून 21 मार्च 1944 रोजी जाहिरनामा काढून खळबळजनक घटनेची महिती पूर्व आशियाला, भारताला व सर्व जगाला दिली. हाच दिवस सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवावा असे ठरले. लिंगच्या मुख्य कार्यालयात आणखी 12 खाती उघडली. 05 एप्रिल 1944 रोजी त्यांनी आझाद हिंद सरकारची पहिली राष्ट्रीय बँक रंगूनमध्ये उघडली. 13 एप्रिलला मोईराराला पोचले. ब्रिटीशांनी त्या भागातून संपूर्ण माघार घेतली होती. सध्याच्या वस्तुसंग्रहालयाच्या जागी असलेल्या छोटयाशा घरात आय.एन.ए.चे प्रमुख ठाणे स्थापन केले गेले. 14 एप्रिलला स्थानिक मणिपूरी व्यक्तींशी चर्चा करून संध्याकाळी 05 वाजता कर्नल शौकत अली मलीक यांनी आपल्या प्रमुख ठाण्यासमोर तिरंगा फडकावला या तिरंग्यावर आझाद हिंद सेनेचे चिन्ह होते. स्वतंत्र भारतभूमीवर पहिल्यांदाच तिरंगा फडकला होता. कर्नल शौकत अली मलीक यांनी आपल्या या भाषणात नेतार्जींचे लाल किल्ल्यावर तिरंगा फडकावण्याचे स्वप्न आम्ही लवकरच सत्यात आणू असा विश्वास व्यक्त केला. नेतार्जींनी या प्रसंगासाठी खास संदेश पाठवला होता. तो संदेश वाचून दाखवला गेला. सुभाषचंद्रांनी आपल्या पत्रात स्थानिक स्वातंत्र्य सैनिकांना व काँग्रेस कार्यकर्त्यांना सहाकार्य करण्याचे आवाहन केले होते. मणिपूरमध्ये त्यावेळेस राजेशाही होती. काँग्रेसचे कार्यकर्ते भूमीगत राहून स्वातंत्र्य चळवळ चालवत होते. या सर्व कार्यकर्त्यांनी आझाद हिंद सेनेला सहाकार्य करण्यास सुरुवात केली. दुदैवाने मोईरंगाचे स्वातंत्र्य जास्त दिवस टिकले नाही. मोईरंगाचे आणि इंफाळ सत्यामधील विष्णीपूर येथील ब्रिटीशांचे ठाणे जपानी सेनेला जिंकता आले नाही. त्यावर्षी मोसमी पाऊस लवकर सुरू झाला. चिखलात जपानी रणगाडे रूतू लागले. कोहिमा येथील जपानी सेना एकटी पडली. यावेळेसच प्रशांत महासागर परिसरात अमेरिकन सेनेने मोठी आघाडी उघडली होती. तेथे जपानची माघारी सुरू झाली होती. यामुळे जपानी हवाई छत्र हरपले होते. ब्रिटीश सेनानी जनरल विंग गेट यांनी आपल्या डिफीट इन टू व्हिक्टरी आणि जनरल इव्हास यांनी 'इंफाळ वार बुक' या पुस्तकात या यशस्वी माघारीचे सविस्तर वर्णन केले आहे. स्थानिक भौगोलिक परिस्थितीचा अचूक फायदा हे इंग्रजांच्या यशस्वी माघारीचे रहस्य होते. ब्रम्हदेश भारत सीमेवर पर्वतरांगा संपल्यावर मोठे सखल प्रदेश आहेत. याच प्रदेशात जवळजवळ 100 हेक्टर परिसरात पसरलेला लेकवाक तलाव आहे. 15 ऑगस्ट 1945 रोजी जपानच्या शरणागतीची अधिकृत घोषणा झाली. 17 ऑगस्ट 1945 रोजी संध्याकाळी उशिरा विमानाने सेगॉनहून रवाना झाले. माहित असलेला हा त्यांचा शेवटचा विमान प्रवास होता. त्यांच्या बरोबर एकच भारतीय होता त्यांचे नाव कर्नल हबीबर - उर - रहमान होते. ते आझाद हिंद फौजेचे डेप्युटी चीफ ऑफ स्टाफ होते. विमान मध्यम आकाराचे असल्याने विमानात पुरेशी जागा नव्हती म्हणून इतर सहकारी सेगॉनलाच थांबले. पाच दिवसांनी म्हणजे 22 ऑगस्ट 1945 रोजी टोकियो रिडिओने जाहीर केले की, 18 ऑगस्ट 1945 रोजी त्यांचे विमान फोर्मासवर कोसळले व त्यात नेतार्जी सुभाषचंद्र बोस निधन पावले.

अशाप्रकारे आझाद हिंद सेनेच्या इतिहासातील शेवटचे प्रकरण दिल्लीत घडले. इंग्लंडच्या राजवटीविरुद्ध युद्ध करण्याच्या आरोपावरून मेजर जनरल शाहनवाझ, कर्नल पी.के. सहगल, कर्नल जी.एस. दिल्ली यांच्यावर देशद्रोहाचा खटला

नेतार्जी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

भरला. संपूर्ण देशात खळबळ माजली, दंगे उसळले व आरमारात बंड झाले. त्यानंतर लवकरच 15 ऑगस्ट 1947 रोजी भारत स्वतंत्र झाला. 'तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आज़ादी दूँगा' असे सांगणारे नेताजी हे प्रखर राष्ट्रभक्त होते स्वतःच्या तेजाने तळपणाच्या या तेजस्वी ताऱ्याने सर्व जगाला दखल घेण्यास भाग पाडले होते.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) (संपा.) अनिल सिंगारे, 'आधुनिक भारताचा इतिहास' (1857-1947), अरूणा प्रकाशन, लातूर प्रथमापवृत्ती – 2012
- 2) दै. पुण्यनगरी, 'नेतार्जीशी संबंधीत गोपनीय दस्तावेज सार्वजनिक', 24 जानेवारी 2016 पान क्र. 3 व 4
- 3) दै. लोकसत्ता (अन्वयार्थ) 'नस्तीची उठाटेव', जानेवारी 2015
- 4) दै. पुण्यनगरी, 'महानायकावर राजकारण', 25 जानेवारी 2016 पान क्र. 6
- 5) दै. लोकसत्ता, 17 जूनवारी 2016 पान क्र. 10
- 6) संजय यलमे, 'गांधी विरूद्ध बोस', दै. पुण्यनगरी, गुरूवार 25 ऑक्टोबर 2018
- 7) दै. पुण्यनगरी, 17 जानेवारी 2016, पान क्र. 03
- 8) दै. लोकसत्ता, शुक्रवार 17 एप्रिल 2015 पान क्र. 7
- 9) संपादकीय लेख, - इतिहास मुक्ती कधी?
- 10) दै. लोकसत्ता, 'बोस यांचा वारसा', अजित वायकर यांचा लेख.

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील नेताजी व आझाद हिंद सेनेचे योगदान

प्रा. डॉ. काशीलींग रघुनाथ गावडे

बाबानाईक महाविद्यालय कोकरुड. ता. शिराळा जि. सांगली. महाराष्ट्र. पिनकोड 415 405

गोषवारा :

2022 हे वर्ष भारताच्या स्वातंत्र्याचे 'अमृत महोत्सवी वर्ष' आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष झाली. इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी दीडशे वर्षांहून अधिक काळ संघर्ष करावा लागला. या संघर्षामध्ये विविध व्यक्ती, पक्ष, संघटना, विचारधारा यांनी मोलाचे योगदान दिले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना यांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी दिलेले योगदान भारताच्या इतिहासामध्ये सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्या सारखे आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेला. आझाद हिंद सेनेच्या सशस्त्र लढयामुळेच इंग्रजांना हे स्वातंत्र्य देण्यास अप्रत्यक्ष पणे भाग पडले. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये इंग्रजांशी लढा देऊन नेताजी सुभाषचंद्र बोस व आझाद हिंद सेनेने त्यागाचा एक नवीन आदर्श देशा समोर ठेवला.

किनोट्स : आझाद हिंद सेनेची स्थापना, सुभाषचंद्र बोस यांचा हिटलर व मुसोलिनीशी विचार विनिमय, आझाद हिंद सरकारची स्थापना, आझाद हिंद सेनेची भारताकडे कूच, आझाद हिंद सेनेच्या अधिकाऱ्यांवरील खटले, आझाद हिंद सेनेचे महत्व.

उद्देश : 1. आझाद हिंद सेनेच्या स्थापनेचा अभ्यास करणे.

2. आझाद हिंद सरकारची स्थापना अभ्यासणे.

3. नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि आझाद हिंद सेना यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यातील आझाद हिंद सेनेचे योगदान' या शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी लिहिलेले व त्यांच्या समकालीन असलेल्या व्यक्तींनी लिहिलेली पत्रे, ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, इंग्रजांचे अहवाल इत्यादी प्राथमिक आणि दुय्यम संदर्भ साधनांचा अभ्यास करून या संदर्भ साधनांचा शोध निबंधासाठी उपयोग केला आहे.

प्रस्तावना:

सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी कटक येथे झाला. बालपणापासूनच ते क्रांतिकारी विचार सरणीचे होते. उच्च शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले. ते भारतीय नागरी सेवेतील सर्वोच्च आय. सी. एस. परीक्षा उत्तीर्ण झाले. परंतु भारतात आल्यानंतर सरकारी नोकरी न स्वीकारता ते राजकारणात आले. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी या सर्विसचा त्यांनी त्याग केला.¹ कलकत्ता कॉर्पोरेशन मध्ये कार्यकारी अधिकारी होऊन त्यांनी उत्कृष्ट कार्य केले. सायमन कमिशनला विरोध केल्यामुळे ते तरुणांच्या मध्ये लोकप्रिय बनले. 1931 ते 1939 या

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

कालखंडात त्यांना अनेक वेळा तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या पक्षाच्या माध्यमातून त्यांनी इंग्रजांच्या विरोधामध्ये प्रखर भूमिका घेतली. त्यामुळे त्यांना तुरुंगवास व नंतर नजर कैदेची शिक्षा झाली.

आझाद हिंद सेनेची स्थापना:

आझाद हिंद सेनेच्या स्थापनेचा विचार सर्वप्रथम कॅप्टन मोहन सिंग यांनी केला. रासबिहारी बोस आणि निरंजन सिंह गिल यांनी त्यामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. रासबिहारी बोस यांनी 1915 मध्ये गदर पक्षाच्या साहाय्याने ब्रिटिशांच्या विरुद्ध उठाव करण्याची मोठी योजना आखली होती. परंतु दुर्दैवाने ब्रिटिशांना या कटाचा सुगावा लागला आणि रासबिहारी बोस जपानला निघून गेले. तेथे त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीसाठी 1924 मध्ये 'इंडियन इंडिपेंडन्स लीग' नावाची संस्था जपान मध्ये स्थापन केली. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये सिंगापूरचा पराभव झाल्या नंतर डॉ. रासबिहारी बोस यांनी तेथे जपानच्या कैदेतील 20000 भारतीय सैनिकांना जपानच्या मदतीने संघटित करून एक सेना उभारली ती सेना म्हणजेच आझाद हिंद सेना होय.² थायलंड, मला या, इंडोचायना इत्यादी देशांमधील भारतीय नागरिक या सेनेमध्ये सामील झाले. 1 डिसेंबर 1942 रोजी आझाद हिंद सेनेची पहिली तुकडी तयार करण्यात आली. या सेनेच्या मनामध्ये त्यांनी भारताच्या स्वातंत्र्या विषयी अस्मिता निर्माण केली. कॅप्टन मोहन सिंग यांनी आझाद हिंद सेनेचे सुरुवातीस नेतृत्व केले. जपानी सरकार आणि कॅप्टन मोहनसिंग यांच्या मध्ये आझाद हिंद सेनेच्या भूमिके संदर्भात काही वाद निर्माण झाले. त्यामुळे कॅप्टन मोहनसिंग आणि नीरज सिंह गिल यांना जपान सरकारने कैद केले. तेव्हा रासबिहारी बोस यांनी सुभाषचंद्र बोस यांना आझाद हिंद सेनेचे नेतृत्व करण्याचे आवाहन केले.

सुभाषचंद्र बोस व महात्मा गांधी यांच्यात मतभेद:

सायमन कमिशनला विरोध केल्यामुळे सुभाषचंद्र बोस हे भारतातील तरुणांचे आकर्षण बिंदू ठरले. 1938 साली त्यांनी राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष पद भूषवले 1939 साली पुन्हा त्रिपुरा येथे काँग्रेसचे अधिवेशन भरले असताना नेताजी सुभाषचंद्र बोस काँग्रेसचे अध्यक्ष पदासाठी उभे राहिले. तेव्हा महात्मा गांधीजींनी त्यांना कडाडून विरोध केला. अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत सुभाषचंद्र बोस निवडून आले असतानाही गांधीजींनी त्यांना पूर्ण असहकाराची भूमिका घेतली. सुभाषचंद्र बोस यांना गांधीजींचे तत्त्वज्ञान मान्य नसल्याने त्यांनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला³ व 'फॉरवर्ड ब्लॉक' या पक्षाची स्थापना केली. या पक्षाच्या माध्यमातून त्यांनी इंग्रज सरकार विरोधी आक्रमक भूमिका घेतली. दुसऱ्या महायुद्धामध्ये इंग्रजांना कोणी ही सहकार्य करूनये या भूमिकेमुळे इंग्रजांनी सुभाषचंद्र बोस यांना तुरुंगामध्ये डांबले व नंतर त्यांना त्यांच्याच घरी स्थानबद्ध केले. सुभाषचंद्र बोस यांनी वेषांतर करून आपली सुटका करून घेतली.

सुभाषचंद्र बोस यांचा हिटलर व मुसोलिनीशी विचार विनिमय:

आजारपणाच्या बहाण्याने वेषांतर करून ते इंग्रजांच्या नजर कैदेतून निसटले आणि अफगाणिस्तान, रशिया, मास्को असा प्रवास करत 28 मार्च 1941 रोजी बर्लिनला पोहोचले. जर्मनीत त्यांनी हिटलर व मुसोलिनीची भेट घेतली. भारताच्या स्वातंत्र्या बाबत हिटलरशी विचार विनिमय केला.⁴ जर्मनीने अटक केलेल्या भारतीय लष्कराचा इंग्लंड विरुद्ध वापर करून घेण्याची जबाबदारी त्यांनी सुभाचंद्र बोस यांच्यावर सोपवली. पूर्वेकडची आघाडी जपान सांभाळत असल्याने सुभाषचंद्र बोस यांनी जपानमध्ये जावे असे हिटलर ने सुभाषचंद्र बोस यांना सुचविले.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

सुभाषचंद्र बोस जपानची राजधानी टोकियो येथे पोहोचले त्यांनी जपानचे पंतप्रधान टोजो यांची भेट घेतली. आशिया खंडातून युरोपीय देशांची हकालपट्टी करण्याचा निर्णय त्यांच्या झाला. टोजो यांनी त्यांना मदतीचे आश्वासन दिले.

आझाद हिंद सरकारची स्थापना :

सुभाषचंद्र बोस जुलै 1943 मध्ये सिंगापूरला पोहोचले. रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची सर्व सूत्रे त्यांच्या हाती सोपविली. सुभाषचंद्र बोस आणि जपानचे पंतप्रधान टोजो यांच्यात आशिया खंडातून साम्राज्यवादी युरोपियन देशांची हकालपट्टी करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. त्याआधारे 21 ऑक्टोबर 1943 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सिंगापूर येथे 'आझाद हिंद सरकार'ची स्थापना केली.⁵ राष्ट्रपती, पंतप्रधान आणि सेना अध्यक्ष या तिन्ही पदांचा पदभार सुभाषचंद्र बोस यांनी सांभाळला. तर वित्त विभाग एस. सी. चटर्जी, प्रचार विभाग एस. ए. अय्यर आणि महिला संघटन विभाग कॅप्टन लक्ष्मी स्वामिनाथन यांनी पाहिला. या सरकारला जर्मनी, जपान, फिलिपीन्स, कोरिया, चीन, इटली, मांचुको आणि आयर्लंड या नऊ देशांनी मान्यता दिली.⁶

आझाद हिंद सरकारचे स्वतंत्र लष्कर उभारण्यात आले, त्यालाच 'आझाद हिंद सेना' असे म्हटले गेले. सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेना व आशियातील भारतीय जनतेस 'तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दूंगा' अशी हाक दिली. त्यांनी आपल्या फौजेस युद्ध सज्ज बनवून 'चलो दिल्ली' असा आदेश दिला. 'जय हिंद' ही युद्धाची घोषणा बनली. रामसिंह ठकुरी यांनी लिहिलेले 'कदम कदम बढ़ाये जा' हे गीत आझाद हिंद सेनेचे प्रयाण गीत बनले.

आझाद हिंद सेनेची भारताकडे कूच :

आझाद हिंद सेनेच्या साहाय्याने सुभाषचंद्र बोस यांनी भारताकडे प्रयाण केले. नोव्हेंबर 1943 मध्ये जपानने अंदमान व निकोबार जिंकलेली भारतीय बेटे आजाद हिंद सरकारच्या ताब्यात दिली. सुभाषचंद्र बोस यांनी अंदमानची 'शहीद' व निकोबारचे 'स्वराज्य' असे नामकरण केले. 30 डिसेंबर 1943 रोजी या बेटांवरती भारताचा तिरंगा ध्वज फडकविण्यात आला. त्यानंतर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सिंगापूर व रंगून येथे आझाद हिंद सेनेचे मुख्यालय सुरू केले. 4 फेब्रुवारी 1944 रोजी आझाद हिंद सेनेने इंग्रजांच्या विरुद्ध आक्रमण केले. आसाम मधील कोहिमा, मणिपुर, इम्फाल पर्यंत आघाडी घेतली व इंग्रजांच्या ताब्यातून हे प्रदेश मुक्त केले. 6 जुलै 1944 रोजी रंगून रेडिओ स्टेशनवरून गांधीजींच्या नावे एक आवाहन केले. 'मी जाणतो की ब्रिटिश सरकार भारताच्या स्वातंत्र्याची मागणी कधीच मान्य करणार नाही. मी या निष्कर्षाप्रत आलो आहे की जर आपणास स्वातंत्र्य हवे असेल तर रक्ताच्या नद्या ओलांडाव्या लागतील. जर मला अशी आशा असती की देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी आणखीन एक संधी आपल्या समोर असेल तर मी कधीच घर सोडले नसते. मी जे काही केले ते आपल्या देशासाठी केले जगामध्ये भारताची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आणि देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी हे सर्व केले. भारत स्वातंत्र्याची शेवटची लढाई लढत आहेत. आझाद हिंद सेनेचे सैनिक भारताच्या भूमीवर ती यशस्वीरित्या लढाई लढत आहेत. हे राष्ट्रपिता, भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी अंतिम संघर्ष सुरू झालेला आहे. त्यात आपले आशीर्वाद आणि शुभेच्छा यांची कामना करतो'. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी गांधीजींशी असलेले सर्व मतभेद बाजूला सारून देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी त्यांची अनुमती मागितली व प्रथमच त्यांनी गांधीजींचा उल्लेख 'राष्ट्रपिता' असा केला.⁷

21 मार्च 1944 रोजी 'चलो दिल्ली' या घोषणेने आझाद हिंद सेनेचे भारताच्या भूमीवर ती आगमन झाले. 22 सप्टेंबर 1944 रोजी 'शहीद दिवस' साजरा करताना सुभाषचंद्र बोस यांनी आपल्या सैनिकांना मार्मिक शब्दात उपदेश केला की 'आपली मातृभूमी स्वातंत्र्याच्या शोधात आहे. तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आजादी दूंगा. हीच स्वतंत्रता देवतेची मागणी आहे.'

फेब्रुवारी ते जून 1944 मध्ये आझाद हिंद सेनेने जपानी सैन्यां सोबत भारताची पूर्व सीमा व बर्मा येथे युद्ध लढले. मे 1944 मध्ये सेनेच्या प्रथम बटालियनने चितगाव जवळील मोडोक चौकीवर आक्रमण करून त्यावर कब्जा मिळविला व भारताच्या भूमीवर तिरंगा फडकविला. सेनेचे एक अधिकारी शहानवाज खान यांनी दुसऱ्या बटालियन सह जपानी सैन्याच्या मदतीने नागालँड मधील कोहिमा शहरावर आक्रमण केले. पुढील लक्ष मणिपूर मधील इम्फाल होते. ब्रह्मपुत्रा ओलांडून बंगालवर आक्रमण करण्याची भावी योजना होती परंतु या योजनेला फारसे यश मिळाले नाही. दुसऱ्या महायुद्धात युद्धाचे पारडे फिरले व इसवीसन 1944 मध्ये प्रथम इटलीने व नंतर जर्मनीने शरणागती पत्करली. सुभाष बाबूंनी हा लढा जपानच्या मदतीने सुरू ठेवला. पूर्वेकडे एकटा जपान एकाकी लढत होता परंतु 1945 च्या 6 ऑगस्टला हिरोसिमा व 9 ऑगस्टला नागासाकी या जपानच्या शहरांवर अमेरिकेने अणु बॉम्ब टाकून ती बेचिराख केली व जपानने शरणागती पत्करली. द्वितीय महायुद्ध समाप्त झाले. त्यामुळे जपानी अधिकाऱ्यांशी पुढील वाटाघाटी करण्या करिता सुभाष बाबू जपानकडे निघाले. मार्गात फार्मोसा बेटावरील ताइपेइ विमान तळावर त्यांच्या विमानाला अपघात होऊन 18 ऑगस्ट 1945 रोजी त्यांचा अंत झाला.

नेतार्जींच्या निधना बद्दल आज ही अनेकांच्या मनात शंका आहेत. या शंकादूर करण्यासाठी अनेक वेळा चौकशी समिती नेमण्यात आल्या. परंतु कोणत्याही समितीला नेतार्जींच्या मृत्यू संबंधीचे अंतिम सत्य उजेडात आणता आले नाही. ब्रिटिश सरकारने कर्नल जे सी पी गेस यांना या मृत्यू प्रकरणी चौकशीसाठी नियुक्त केले. 24 जुलै 1946 रोजी त्यांनी आपला अहवाल ब्रिटिश सरकारला सादर केला होता. विमानाचे उड्डाण होतानाच विमानाच्या इंजिनाने पेट घेऊन नेतार्जी सुभाषचंद्र बोस भाजून मरण पावले, असे या अहवालात म्हटले आहे.⁸ नेतार्जींच्या पार्थिवाचे दहन टोकियो येथे लष्कराने केले. त्यांच्या अस्थी टोकियोतील एका बुद्ध मंदिरात ठेवण्यात आल्याचे या अहवालात म्हटले आहे.

आझाद हिंद सेनेच्या अधिकाऱ्यांवरील खटले :

जपानचा पाडाव आणि सुभाषबाबूंचे अपघाती निधन यानंतर आझाद हिंद सेनेला सुद्धा शरणागती पत्करावी लागली. एके काळी इंग्रज सैन्याचा भाग असलेल्या परंतु आत्ता आझाद हिंद सेनेत असणाऱ्या या सैनिकांवर इंग्रजांनी राज सत्तेची प्रतिज्ञा मोडून ब्रिटिश साम्राज्या विरुद्ध युद्ध करण्याचा ठपका ठेवला. लष्करी कायद्या नुसार ते मृत्यू दंडास पात्र ठरत होते. परंतु एवढ्या मोठ्या संख्येने मृत्यु दंड देणे अशक्य असल्याने प्रमुख अधिकाऱ्यां विरुद्ध खटला चालवले. त्यात मेजर जनरल जगन्नाथराव भोसले, कर्नल शहा नवाज खान, कॅप्टन प्रेम सहगल व गुरु बक्ष सिंग धिललन यांचा समावेश होता. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यात कोर्ट मार्शल सुरू झाले. यावेळी सैनिकांचा बचाव करण्यासाठी पंडित जवाहरलाल नेहरू, भुलाभाई देसाई, तेजबहादुर सप्रू, असिफअली याना मांकित वकिलांनी बचाव करण्याची भूमिका बजावली. परंतु कोर्ट मार्शलमध्ये आरोपींना मृत्यु दंडाची शिक्षा ठोठावण्यात आली. भारतीय जनतेने या वीरांना स्वातंत्र्य सैनिक संबोधून त्यांना राष्ट्र नेत्यांचा मान दिला.

सर्वराजकीय पक्षांनी त्यांच्या मुक्ततेची मागणी केली. भारतातील सर्व शहरांमध्ये सभा झाल्या, मोर्चे निघाले, हरताळ पाळण्यात आले. संपूर्ण भारतात खटल्या विरुद्ध जनक्षोभ उसळला. याकाळात जनमत इतके खवळले की सरकारला या सर्व लोकांना शिक्षेतून 3 जानेवारी 1948 रोजी मुक्त करावे लागले. तत्कालीन व्हाईसराय लॉर्ड वेव्हेल ने ही शिक्षा रद्द केली.

आझाद हिंद सेनेचे महत्व :

1. **त्यागाचा नवा आदर्श:** शस्त्रास्त्रे, अन्नधान्य, पैसा या सर्वच गोष्टींची कमतरता असूनही आझाद हिंद सेनेचे सैनिक प्राणपणाने भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढले. त्यांनी देशासाठी बलिदान केले. त्यांच्या त्यागाचा आदर्श भारतातील जनतेला नवी उमेद देऊन गेला. त्यांच्या त्यागामुळेच भारताचे स्वातंत्र्य जवळ आले असे म्हटले जाते.
2. **भारताचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेला :** आत्ता पर्यंत इंग्लंड ही भारताला आपली वसाहत मानत असे. सुभाषचंद्र बोस यांनी सिंगापूर येथे आझाद हिंद सरकारची घोषणा करून भारताच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेऊन ठेवला. या सरकारला जगातील नऊ राष्ट्रांनी मान्यता दिल्यामुळे भारताच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा आंतरराष्ट्रीय प्रश्न बनला. त्यामुळे दुसऱ्या महायुद्धानंतर लवकरच ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य द्यावे लागले.
3. **सशस्त्र लढ्याचा परिणाम:** महात्मा गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सत्याग्रह व अहिंसेचा वापर केला. परंतु त्याचा फारसा उपयोग झाला नाही. ब्रिटिशांची सत्ता भारतामध्ये लष्करामुळेच टिकून होती हे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी ओळखले. आझाद हिंद सेनेचा परिणाम ब्रिटिशांवर इतका गंभीर झाला की येथील लष्कराच्या पाठिंब्या शिवाय येथे सत्ता फारकाळ टिकणार नाही याची जाणीव ब्रिटिशांना झाली. त्यामुळे भारताला स्वातंत्र्य देण्याची ही योग्य वेळ आहे हे ओळखून ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य दिले.
4. **सैनिकांवर भरलेले खटले व त्यातून झालेली जागृती :** आझाद हिंद सेना शरण आल्या नंतर इंग्रजांनी त्यांच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरला व अनेकांना मृत्यु दंडाची शिक्षा सुनावली. यावेळी या सैनिकांचा बचाव करण्यासाठी सर्व दिग्गज नेते पुढे आले. देशभरामध्ये सर्व जनतेने आजाद हिंद सैनिकांना स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून त्यांच्या रक्षणासाठी आंदोलने केली. आझाद हिंद सेनेसाठी भारतभर झालेल्या आंदोलनातून स्वातंत्र्याची जागृती मोठ्या प्रमाणात झाली.
5. **इंग्लंडचे पंतप्रधान हबकले:** इंग्लंडचे पंतप्रधान अँटली म्हणाले की 'जर सैन्यच बिथरले, त्यांच्यातील राजनिष्ठा जर संपली तर कुणाच्या साहाय्याने राज्य करायचे असा प्रश्न निर्माण होतो' अँटली यांनी भारताच्या स्वातंत्र्याची त्यामुळेच घोषणा केली. काँग्रेसने एक पत्र काढून जाहीर केले की स्वातंत्र्यासाठी लढणे हा गुन्हा नाही. उलट आजाद हिंद सेनेच्या कार्याबद्दल आम्हास अभिमान वाटतो. एवढे महत्त्वाचे कार्य आजाद हिंद सेनेने केले.

निष्कर्ष :

आझाद हिंद सेनेची स्थापना डॉ. रासबिहारी बोस यांनी केली. या कामामध्ये त्यांना कॅप्टन मोहनसिंग व निरंजनसिंह गिल यांचे महत्त्व पूर्ण योगदान लाभले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस जपानमध्ये दाखल झाल्यानंतर डॉ. रासबिहारी बोस यांनी आझाद हिंद सेनेचे नेतृत्व त्यांच्याकडे सोपविले. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी आझाद हिंद सेनेची बांधणी व विस्तार केला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी 21 ऑक्टोबर 1943 रोजी सिंगापूर येथे 'आझाद हिंद सरकारची' स्थापना केली. आझाद हिंद सरकारचे स्वतंत्र लष्कर उभारण्यात आले व मंत्रिमंडळ स्थापन करण्यात आले. या सरकारला नऊ देशांनी मान्यता दिली आणि भारताच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेला.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली आझाद हिंद सेनेने भारताला ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी ब्रिटिश फौजांविरुद्ध भारतीय सीमांवर तीव्र संघर्ष केला. या संघर्षात आझाद हिंद सेनेला फारसे यश आले नाही तरी त्यांच्या झुंजार लढ्याने भारतातील ब्रिटिश साम्राज्याच्या डोलारा भारतीय सैनिकांच्या एकनिष्ठच्या ज्या पायावर उभा होता तो पायाच डळमळीत झाल्याचे दाखवून दिले. नेताजी आणि आझाद हिंद सेनेने देशभक्तीचा महान आदर्श भारतीय जनते पुढे ठेवला.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Bose S.C., An Indian Pilgrim: An Unfinished Autobiography Subhas Chandra Bose, GenericPublication, 1960,P.g.47
2. .Kumar K. Netaji,Azad Hind Sarkar and Fauj Removing Smokescreens 1942- 1947,Arihant Publication Delhi,1987,P.g.69.
3. पांडेबी. एन.(संपा.) इंडियन नॅशनॅलिस्ट मूव्हमेंट(1885 ते 1947) सिलेक्ट डॉक्युमेंट, मॅकमिलन दिल्ली, 1979 ,पृष्ठ123.
4. सरकार सुमित, मॉडर्न इंडिया, मॅकमिलन, नवी दिल्ली. 1983पृष्ठ430-431
5. Singh H., History of Provisional Government of Azad Hind ,Prabhat Prakashan, Kolkata, 1979.p.g.142
6. Bose S.K.& Sujata, Azad Hind Subhas Chandra Bose Wrihting and Speeches 1941 -1945, Anthem South Asian Studies 1970,P.g.194
7. चंद्रविपिन, मॉडर्न इंडिया, एन.सी.ई.आर.टी., नवी दिल्ली ,1971,पृष्ठ. 64
8. ताराचंद, हिस्ट्री ऑफ द फ्रीडम मूव्हमेंट इन इंडिया, खंडIV, नवी दिल्ली, 1972, पृष्ठ212.

सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन विषयक पैलू

डॉ. सौ. कुलकर्णी एस. एन.

तत्वज्ञान विभाग प्रमुख, शारदा महाविद्यालय, परभणी

भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात ज्या थोर वीरांनी कशीची ही पर्वा न करता उडी घेतली आणि निकराने लढा देत भारताला स्वतंत्र करण्यात मोलाची भूमिका बजावली त्या थोरवीरांमध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव आघाडीने घेतले जाते. नेताजी सुभाषचंद्र बोस म्हणजे भारत भूमीचा एक तळपता सूर्य होता. नेताजींनी केलेले कार्य आजही प्रत्येक तरुणाला प्रेरणा देणार, अन्याया विरुद्ध हातात शस्त्र उठवायला लावणार अस आहे. म्हणूनच इंग्रजांनी देखील नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची धास्ती घेतली होती. २३ जानेवारी १८८७ रोजी कटकमध्ये नेताजींचा जन्म झाला. लहानपणा पासूनच ते बंडखोर वृत्तीचे होते. त्यांना शालेय जीवणातच राष्ट्र प्रेमाचे बाळकडू मिळाले. वयाच्या १५ व्या वर्षी नेताजींनी हिमालयाच्या दिशेने प्रस्थान केले पण त्यांना काही गुरूदर्शन झाले नाही म्हणून त्यांनी स्वामी विवेकानंदाचे साहित्य वाचून त्यांना आपले गुरू बनवले.

स्वातंत्र्य पूर्व काळातील प्रत्येक भारतीयाचे एकच ध्येय होते ते म्हणजे भारताचे स्वातंत्र्य परकीयांच्या जाचातून भारत मातेला मुक्त करून भारतीय जनतेला त्यांचे स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे होते. यासाठी लढा देणाऱ्या मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे नाव आग्रस्थानी होते. सुभाषचंद्रांच्या आयुष्याचे ध्येय एकच होते ते म्हणजे भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे. सुभाषचंद्र बोस यांना स्वतंत्र भारत करावयाचा त्यांचे भारतावर जिवापाड प्रेम होते. भारतीय जनतेवर ती त्यांचे जिवापाड प्रेम होते. स्वतंत्र भारत देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणाची आहुती देण्याची तयारी ही त्यांनी केलेली होती. अशा या महावीरांच्या जीवन कार्याचे अनेक पैलू आहेत त्या पैलूचा जर विचार केला तर सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वातंत्र्यासाठी कसा लढा दिला याची प्रचिती येते. ते पैलू खालील प्रमाणे दिसून येतात.

१. आत्म बलाचा विश्वास –

सुभाषचंद्र बोस म्हणजे प्रचंड आत्मबलाचा अविष्कार होय. क्रांतिकारकाकडे हा गुण असणे गरजेचे होय. तोच गुण सुभाषचंद्र बोस यांच्याकडे होता. त्यांचे आत्मबल खूप मोठे होते. आत्मबलाचा जोरावरच त्यांनी जीवण तारण्यासाठी संघर्ष केला. (नागपूर १८ जून १९४०) च्या अविवेशनात अस्थायी राष्ट्रीय सरकार स्थापन करण्याची मागणी करण्यात आली परंतु संकल्पित सत्याग्रहाच्या पूर्वीच त्यांना स्थानबद्ध करण्यात आले. (२ जूलै १९४०) आपल्याला मुक्त केले नाही तर आपण अन्न त्याग करू अशी त्यांनी धमकी दिली सरकारने त्यांना सोडून त्यांच्या राहत्या घरात नजर कैदेत ठेवले. आपण अध्यात्म साधना करणार आहोत असे भासवून त्यांनी एकांतवास पत्करला व एक दिवस वेषांतर करून त्यांनी त्यांच्या कार्यात यश मिळविले. तसेच मंडालेच्या कारागृहात साक्षात मृत्यूच्या जबड्यात असतानाही आत्मबलाच्या जोरावर त्यांनी जीवणतारण्यासाठी संघर्ष केला तुरुंगात ते आजारी पडले

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

त्यांना क्षय रोग झाला तरी प्रचंड आत्मबलाच्या जोरावर त्यांनी रोगाशी सामना केला व स्वतःला वाचवले. ते यासाठी की, राष्ट्रभक्ती राष्ट्र निष्ठेची प्रेरणा आत्मबलाचे श्रेष्ठत्व येणाऱ्या पिढीला मार्गदर्शक ठरावं.

२. साहसी पणाचा सर्वोत्कृष्ट गुण –

सकारात्मक विचाराचा परिणाम हाने हमीच सकारात्मक असतो असे सुभाषचंद्र बोस मानत. फक्त मनुष्यबळ, पैसे आणि वस्तूच्या दमावर स्वातंत्र्य मिळवता येणार नाही. आपल्याकडे प्रेरणा देणारी शक्ती असली पाहिजे जी आपल्याला साहसपूर्ण काम करण्याची प्रेरणा देईल असे ते म्हणत. क्रांतिकारकाच्या अंगी साहसीवृत्ती मोठ्या प्रमाणात असते. ते स्वातंत्र्याच्या ध्येयाने भारावलेले असतात. त्यांना आपले ध्येय गाठायचे असते. यासाठी आलेल्या प्रत्येक आपत्तीच्या व प्रत्येक संकटाला ते समर्थपणे तोंड देतात. सुभाषचंद्र बोस यांनीही आपल्या साहसी वृत्तीने प्रत्येक आपत्तीला व संकटाला तोंड दिले. त्यांच्या जीवणात साहसाला खूप मोठे स्थान आहे. साम्राज्यशाहीशी अविरत झुंजणारा वीर म्हणून सुभाषचंद्र बोस या महान साहसी वीराची मुक्त कंठाने प्रशंसा केली जाते.

३. अभिजात क्रांतिकारक –

सुभाषचंद्र बोस अभिजात क्रांतिकारक होते ही अभिजात वृत्ती त्यांना जन्मतःच प्राप्त झाली होती. अभिजात क्रांतिकारक म्हणण्या मागचे कारण म्हणजे ते आपल्या 'तूम मुझे खून दो मै तूम्हे आझादी दूंगा' हा त्यांचा नारा अत्यंत प्रभावशाली ठरला. तूम्ही बलिदान देण्यास तयार रहा मी तुम्हाला स्वातंत्र्य मिळवून देईल. स्वातंत्र्य मिळत नाही..... मिळवावे लागत असे ते म्हणत. त्यांच्या अंगी झुंजारवृत्ती, अलौकिक सावधानता, प्रतिकारासाठी प्राणार्पण करण्याची तयारी असे विविधांगी गुण होते. ते नेहमी म्हणत लक्षात ठेवा की, अन्याय आणि चुकीच्या गोष्टी बाबत तडजोड करणं सर्वांत मोठा अपराध आहे. चर्चा केल्याने कधीही वास्तविक इतिहासात बदल होत नाही. भारताच्या भाग्या बाबत निराश होऊ नका. जगात अशी कोणतीही शक्ती नाही जी भारताला गुलाम बनवून ठेवू शकेल. भारत लवकरच स्वतंत्र होईल. त्यांचे मत असे होते की, परकीयांना देशातून उलथून टाकायचे असेल तर सशस्त्र क्रांती शिवाय पर्याय नाही त्यांनी यासाठी सशस्त्र सेना ही उभारली होती.

४. प्रभावी वकृत्वाचा अलंकार –

तुम मुझे खून दो. मै तूम्हे आझादी दूंगा।
नारा देऊन पुकारले नेताजींनी जनतेला।
जमवून शूर – वीर भारत भू- च्या पूत्रांना
हादरा दिला जूलमी इंग्रजी सत्तेला.

सुभाषचंद्र बोस यांचे वकृत्व प्रभावशाली व मनाला तसेच हृदयाला भिडणारे असायचे. गंभीर, शांत, निश्चयी आवाजात ते एका मागून एक प्रगल्भ आणि तीक्ष्ण वाणीने स्वातंत्र्य देवतेची मागणी काय आहे हे सांगितले आणि शेवटी दोनच वाक्ये सांगितली याने असंख्य अंतःकरणे पेटली 'तूम मुझे खून दो मै तूम्हे आझादी दूंगा' या

वकृतव्याच्या सामर्थ्याने हजारो लोक प्रेरित झाले व सुभाष बाबूंच्या पाठीशी उभे राहिले. त्यांचे वक्तृत्वच नाही तर त्यांची लेखणी ही अशीच धारदार होती. मूद्देसूदपणा मार्मिक शब्द योजना ही त्यांच्या लेखन शैलीची वैशिष्ट्ये होती.

५. आदर्श चरित्र –

सुभाषचंद्र बोस म्हणजे आदर्श व्यक्तिमत्व होते. शुद्ध चारित्र्य हा त्यांचा अतिशय महत्त्वाचा व अत्यंत मौल्यवान पैलू होता. त्यांचे चारित्र्य एवढे शुद्ध व स्वच्छ होते की जगाने त्यांपूढे नतमस्तक व्हावे. त्यांचे संपूर्ण कार्य संपूर्ण विश्वाला व स्वातंत्र्या पथावरील असंख्य लोकांना मार्गदर्शक ठरणारे होते. त्याग, बलिदान हे त्यांचे गुणधर्म स्वातंत्र्यासाठी प्रेरणा देणारे होते. साहस, निश्चयता, धैर्य हे गुण त्यांच्यात होते या गुणाचा अंगीकार खरोखर करून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

सुभाषचंद्र बोस यांचे एकूण जीवनच देश भक्त क्रांतीकारकाचे आहे. त्यांची धडाडी, संघटन कौशल्य, समय सूचकता, मुत्सद्देगिरी हे गुणधर्म वाखण्या जोगे आहेत. प्रकृतीची पुरेशी साथ नसतानाही त्यांनी उपोषण निदर्शना पासून सशस्त्र युद्धा पर्यंतचे सर्व मार्ग आचरणात आणले. त्यासाठी त्यांनी महात्मा गांधी पासून स्वातंत्र्य वीर सावरकरा पर्यंतच्या सर्व नेत्यांचे प्रसंगानुरूप सहकार्य स्विकारले. आझाद हिंद सरकारच्या स्थापने नंतर त्यांनी स्वीकारलेले राष्ट्रगीत हेच स्वातंत्र्य भारताचे राष्ट्रगीत बनले. भारत मातेला स्वतंत्र करण्यासाठी त्यांनी केलेला त्याग परिश्रम याला तोंड नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. नगरकर, वसंत, भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम , पुणे – १९८१
२. क्रान्त, मदन लाल वर्मा (२००६) स्वाधीनता संग्राम व क्रान्तिकारी साहित्यका इतिहास
३. नेताजी सुभाषचंद्र बोस – शिशिर कुमार बोस – अनुवाद – निर्मला मोने
४. 'तुम मुझे खून दो, मैं तूम्हे आजादी दूंगा' – नेताजी सुभाषचंद्र बोस

सुभाषचंद्र बोस आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्यातील संबंध

डॉ. राजेश गं. उंबरकर

सशस्त्र क्रांतीचे समर्थन, 'अभिनव भारत'चा विद्रोह, १८५७चा स्वातंत्र्य संग्राम तसेच रासबिहारी बोस आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्यामध्ये झालेला गुप्त पत्र व्यवहार या सर्वांचा अभ्यास केल्यावर एक सर्वात मोठे सत्य समोर येते की, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या मार्गाचे अनुकरण केले होते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे आज्ञाद हिंदू सेनेचे प्रमुख होते. त्यांनी दिलेला 'जय हिंद'चा नारा हा सर्व विश्वात आजही प्रसिद्ध आहे. नेताजी यांनी ज्या सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग अनुसरला होता, त्याकरता ते स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचा कायम सन्मान करायचे. या दोन्ही नेत्यांमध्ये स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी सशस्त्र क्रांती करण्याच्या विचारात पूर्णतः एकरूपता आली होती.

भारताच्या या दोन महान क्रांतिकारकांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग अनुसरला होता. नेताजी म्हणाले होते की, 'तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आज़ादी दूंगा' तर स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी तरुणांना मंत्र दिला होता की, 'प्रेयसीच्या केसातून फिरणारी बोटे जर बंदुकीच्या चापावरून फिरू लागली, तर आणि तरच हा हिंदुस्थान जगू शकेल.'

नेताजी सुभाषचंद्र बोस जेव्हा मुंबईत आले होते, तेव्हा त्यांनी स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांची भेट घेतली होती. या दोन्ही क्रांतिकारकांमध्ये तीन वेळा भेट झाली. त्यातील पहिली भेट ही गुप्त ठिकाणी झाली होती. दुसरी भेट ४ मार्च १९३८ रोजी झाली होती. तोपर्यंत नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे काँग्रेसचे राष्ट्रीय अध्यक्ष झाले होते. नेताजी जेव्हा मुंबईत स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांना भेटले होते, तेव्हा त्यांना काँग्रेससोबत येण्याचा आग्रह धरला होता. यावर या दोन्ही नेत्यांमध्ये खूप चर्चा झाली होती.

“स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना म्हणाले की, काँग्रेस हिंदू महासभाला जातीयवादी समजते आणि जातीयवादी संस्थेचा पदाधिकारी काँग्रेसच्या कोणत्याही पदावर राहू शकत नाही. त्यामुळे काँग्रेसमध्ये राहून मला माझे विचार सर्वासमोर मांडण्याची संधी मिळणार नाही.”

“स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांची मते ऐकल्यावर नेताजी म्हणाले की, मला हा नियम मान्य नाही. या नियमाच्या विरुद्ध आपण प्रयत्न करू.”

- सन १९०८ मध्ये स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी लिहिलेल्या 'द फस्ट इंडियन वॉर ऑफ इंडिपेंडेंस-1857' पुस्तकाचा उल्लेख करत धनंजय किर लिहितात की, हा ग्रंथ क्रांतिकारकांची गीता बनली. १९२८मध्ये भगत सिंह आणि त्यांच्या साथीदारांनी या ग्रंथाची एक आवृत्ती छापली, ज्यामधून सशस्त्र क्रांतीची प्रेरणा जागृत झाली. त्यांच्या कार्यासाठी आर्थिक सहाय्यता मिळण्यासाठी मदत मिळाली.
- १९४२मध्ये या ग्रंथाला जर्मनीमध्ये फ्रेंड्स ऑफ सोसायटी द्वारे छापण्यात आले.
- १९४३ मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखाली लढण्यात आलेल्या तिसऱ्या स्वातंत्र्य संग्रामाच्या वेळी स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचा हा ग्रंथ प्रभावी ठरला होता. यावर केएफ नरिमन यांनी 'द हिंदुस्थान' साप्ताहिकामध्ये त्यांच्या लेखामध्ये 'द सावरकर स्पेशल नंबर' मध्ये लिहितात की, आझाद हिंद सेनेचा विचार आणि त्यात झाशीची राणी रेजिमेंटचे निर्मिती ही वीर सावरकर यांनी १८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामावर लिहिलेल्या ग्रंथातून झाल्याचे प्रतीत होत आहे.
- 18 ऑगस्ट 1945 ला फॉर्मासा (आत्ताचा तैवान) बेटांवर झालेल्या विमान अपघातात मृत्यू पावल्याचं बोललं जातं. पण त्या भोवती संशयाचं इतकं मोठं धुकं आहे की, 'अधिकृत'पणे नेताजी मृत्यू पावलेच नाहीत! म्हणून जिवंत आहेत! भारतीय लोकांच्या मनात. एक शाश्वत प्रेरणादायी स्रोत बनून.
- खास बंगाली शैलीच्या गोल चेहर्याचे आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाचे सुभाषबाबू ICS अधिकारी म्हणून निवडले गेले होते. ते सोडून त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेतला. आपल्या व्यक्तित्व, वक्तृत्व आणि कर्तृत्वानं त्यांनी सामान्य जनमानसात अढळ स्थान मिळवलं.
- त्याच बळावर, साक्षात गांधीजींचा विरोध असून, गांधीजींनी देशभर काँग्रेसच्या अध्यक्षपदासाठी त्यांचे पुरस्कृत उमेदवार पट्टाभी सीतारामैया यांचा सक्रिय प्रचार करून सुद्धा, सुभाषबाबू काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून प्रचंड बहुमताने निवडून आले. देशभरातल्या काँग्रेसच्या प्राथमिक सदस्यांच्या पाठिंब्यानं. तरीसुद्धा त्यांना तत्कालीन पदावरून कारभार करणं अशक्य करून सोडलं. त्यांना अध्यक्षपदाचा राजीनामा द्यावा लागला.
- दुसरं महायुद्ध चालू झालेलं होतं.
- अशा वेळी त्यांना देशांतर्गत गुंतून न पडता, इंग्रजांच्या नजरकैदेत अडकून न रहाता, देशाबाहेर पडून स्वातंत्र्यलढा उभा करण्याची सूचना केली स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर दोन्ही महान व्यक्तिमत्त्वं. दोघांचंही कार्य महान. देशासाठी सर्वस्वाचा निस्वार्थ, निरपेक्ष त्याग महान. स्वातंत्र्यानंतर भारत देशाची रचना कशी व्हावी याविषयी दोघांचीही 'व्हिजन' स्पष्ट होती. म्हणूनच दोघे विचारांच्या दोन विरुद्ध ध्रुवांवर उभे असलेले दिसतात.

सुभाषबाबू - जाणीवपूर्वक काँग्रेसच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य चळवळीत उतरलेले.

सावरकर - काँग्रेसचे अभिजात, कट्टर विरोधक.

सुभाषबाबूंचा गांधीजींच्या अहिंसा तत्त्वावर विश्वास नव्हता, पण स्वातंत्र्यलढ्याची 'स्ट्रॅटेजी' म्हणून त्यांनी अहिंसा (आणि खादी, गांधीटोपी) स्वीकारलेली होती - (याची जाणीव असल्यामुळेच गांधीजींचा सुभाषबाबूंना विरोध होता.)

तर सावरकर सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर स्पष्टपणे अहिंसा नाकारत होते. 'रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले' अशी भूमिका घेऊन सावरकरांनी सशस्त्र लढा संघटित करायचा प्रयत्न केला.

सुभाषबाबूंची विचारधारा, प्रस्थापित अर्थानं ज्याला 'डावी' म्हणतात अशी - साम्यवादी, मुख्यतः मार्क्सवादी होती. काँग्रेसच्या गांधीवादी प्रभावामुळे अध्यक्ष म्हणून काम करणं अशक्य झाल्यावर सुभाषबाबूंनी प्रथम काँग्रेस अंतर्गत 'फॉरवर्ड ब्लॉक'चा गट स्थापन केला. काँग्रेस ही त्या काळी एक सर्वसमावेशक राजकीय संघटना होती - पक्ष नव्हता.

काँग्रेसमध्ये सुद्धा हिंदुत्व किंवा हिंदुराष्ट्रविचार मानणार्या व्यक्ती आणि गट होते - पंडित मदन मोहन मालवीय आणि कन्हैयालाल मुन्शीसारखे. त्यांची काँग्रेसमध्ये सरदार पटेलांशी जवळीक होती. पण सुभाषबाबूंच्या "फॉरवर्ड ब्लॉक"चा वैचारिक पाया मार्क्सवादात होता. नंतर परवापरवापर्यंत 'फॉरवर्ड ब्लॉक' बंगालच्या सत्ताधारी डाव्या आघाडीतला घटक पक्ष होता.

तर त्याच्या सर्वस्वी विरुद्ध सावरकर जवळजवळ जन्मजात, उत्स्फूर्तपणे हिंदुत्ववादी. भारत 'हिंदुराष्ट्र' असल्याचा विचार त्यांनी आपल्या 1923 साली प्रकाशित झालेल्या 'हिंदुत्व' या ग्रंथातून मांडला.

स्वातंत्र्यानंतर भारताची वाटचाल कशी व्हावी याविषयी सुद्धा दोघांच्या संकल्पनांमध्ये मूलभूत फरक होते. भारत अजून लोकशाहीसाठी तयार नाही, तसं भारताला तयार करण्यासाठी स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या 10 वर्षांसाठी भारतात लोकप्रिय हुकूमशाही हवी, 10 वर्षांअखेर त्या हुकूमशाहानं पायउतार व्हावे आणि देशात लोकशाही लागू करावी असं सुभाषबाबूंचं मत होतं.

तर 'एक व्यक्ती एक मत' या सूत्रावर स्वातंत्र्योत्तर भारत प्रजासत्ताक गणराज्य असावा, ही सावरकरांची दृष्टी.

स्वातंत्र्योत्तर भारताची राष्ट्रभाषा उर्दूप्रधान 'हिंदुस्थानी' ही असावी आणि ती रोमन लिपीत लिहिली जावी - (आत्ताच्या मोबाईलवेड्या तरुण पिढीला किती सोयीचं गेलं असतं!) अशी सुभाषबाबूंची भूमिका होती.

तर सावरकरांची घटनासमितीच्या कामकाजाला वेळोवेळी पाठिंबा देतानाची भूमिका संस्कृतनिष्ठ हिंदी आणि देवनागरी लिपीचं समर्थन करणारी होती. (त्या बाबतीत सावरकरांच्या अनेक भूमिका गांधीजींशी जुळणार्या होत्या - पण ते स्वतंत्रपणे, पुन्हा कधीतरी!) आणि असे अनेक मतभेद असून, ते असल्याचं एकमेकांना माहिती असूनही सुभाषबाबू आणि सावरकरांना परस्परांबद्दल आदर, प्रेम आणि जिव्हाळा वाटत होता याचं मुख्य कारण दोघांनाही जाणीव होती, की आपले मार्ग वेगळे असले तरी उद्दिष्ट समान आहे - देशाचं स्वातंत्र्य आणि स्वातंत्र्योत्तर भारताचं उत्थान.

1940 नंतर तर दोघांचे मार्गसुद्धा समान झाले, असं म्हणणं वावगं ठरणार नाही.

21 जून 1940 रोजी सुभाषबाबू आणि सावरकरांची मुंबईतल्या सावरकर सद्नात भेट झाली. त्यापूर्वी सुभाषबाबूंनी - कलकत्यातला दुर्दैवी ' ब्लॉक होल ट्रॅजेडी'शी संबंधित ब्रिटिश अधिकारी हालवेल - याचा पुतळा हटवावा अशी मागणी करून आपण त्यासाठी आंदोलन हाती घेणार आहोत असं जाहीर केलं होतं.

21 जून 1940 च्या भेटीत सावरकरांनी सुचवलं की अशा दुय्यम विषयात गुंतून, त्या नादात तुरुंगात न जाता सुभाषबाबूंनी देशाबाहेर निसटावं, 'शत्रूचा शत्रू तो आपला मित्र' या नात्यानं जर्मनी, जपानशी संधान बांधावं'.

सावरकर जपानमधील यशबिहारी बसुंशी संपर्कात होते. यशबिहारी बसुंनी ब्रिटिश सैन्यातून लढलेल्या, पण जर्मनीच्या कैदेत असलेल्या भारतीय सैनिकांना हाताशी धरून 'आझाद हिंद सेना' स्थापन केली होती.

सावरकर दुसऱ्या महायुद्धात भारतीय तरुणांनी सैन्यात भरती व्हावं असं सांगत होते. याला तत्कालीन काँग्रेसचे नेते 'देशद्रोह' म्हणत होते. सावरकरांचं सांगणं होतं की, देशाला लवकरच स्वातंत्र्य मिळणारच आहे. अशावेळी देशाला देशभक्त, अनुभवी आणि युद्धशास्त्रात तज्ञ असलेलं सैन्य पाहिजे, म्हणून तरुणांनी आत्तापासून सैन्यात भरती व्हावं.

शिवाय ब्रिटिशांकडून लढताना जे भारतीय सैनिक जर्मनी किंवा जपानच्या कैदेत पडलेले ते आझाद हिंद सेनेत दाखल होऊन स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिशांविरुद्ध लढू शकतील, अशी सावरकरांची धारणा होती, त्यानुसार सावरकरांनी सुभाषबाबूंना सूचना केली होती. त्यावेळी सावरकरांनी यशविहारी बसूंचं पत्रही सुभाषबाबूंना दाखवलं होतं.

पुढे सुभाषबाबूंनी 25 जून 1944 रोजी आझाद हिंद रेडिओवरून बोलताना सावरकरांचा आदरपूर्वक उल्लेख करत आभार मानले होते. सैनिक भरतीला काँग्रेसचे नेते विरोध करत असताना सावरकरांनी सैनिक भरतीला प्रोत्साहन दिलं असं सुभाषबाबू म्हणाले.

यामुळेच थोर समाजवादी विचारवंत नरहर कुरुंदकर यांनी सुद्धा, सावरकर, सुभाषबाबूसहित अनेक क्रांतिकारकांचं प्रेरणास्थान होतं असं म्हटलंय. अशाच अर्थाचा संदर्भ, भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे - चळवळीचे मूळ संस्थापक कॉम्रेड श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या चरित्रात, त्यांनी कन्या कॉम्रेड रोझा डांगे यांनी सुद्धा दिला आहे.

पुढे मे 1952 मध्ये 'अभिनव भारत' या संघटनेच्या विसर्जन समारंभात बोलताना सावरकरांनी 'सुभाषबाबूंचं स्वातंत्र्यलढ्याला अजरामर योगदान' असल्याचं सांगितलं.

1945 मध्ये सुभाषबाबूंची आझाद हिंद सेना मणिपूरमधल्या मोईरांग-कांगला या ठिकाणापर्यंत आली होती. सुभाषबाबूंच्या 'तुम मुझे खून दो मैं तुम्हे आज़ादी दूँगा' या आवाहनानं थरारून उठलेले भारतीय जवान आझाद हिंद सेनेतून लढले.

सुभाषबाबूंची 'चलो दिल्ली' ही झेप, त्या मोईरांग कांगलापाशी रोखली गेली. हिरोशिमा, नागासाकीवर अनुक्रमे 6 व 9 ऑगस्टला अणुबाँब पडल्यावर जपाननं शरणागती पत्करली आणि 18 ऑगस्ट 1945 नंतर सुभाषबाबूंचं निश्चितपणे काय झालं, कधी खात्रीनं सांगता येईल असं वाटत नाही.

सुभाषबाबूंभोवती एक अद्भुतरम्यतेचं वलय कायमच राहणार. त्यांना नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना मनःपूर्वक वंदन !!!

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे जीवन चरित्र

प्रा. अशोक किसन वाकडे
विज्ञान महाविद्यालय, सांगोला.

सुभाषचंद्र बोस जन्म :-

जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी ओरिसाच्या कटक शहरात झाला होता. त्यांचे वडील जानकी नाथ बोस एक प्रख्यात वकील होते. त्यांची आई प्रभावती देवी सती आणि एक धार्मिक स्त्री होती. प्रभावती आणि जानकी नाथ यांना 14 मुले, सहा मुली आणि आठ मुलगे होते. त्यापैकी सुभाष नववा होता. सुभाष लहानपणापासूनच अभ्यासाचे आश्वासन देत होता. दहावीच्या परीक्षेत त्याने प्रथम क्रमांक मिळविला होता आणि पदवीपर्यंतही प्रथम आला होता. कलकत्ता येथील स्कॉटिश चर्च कॉलेजमधून तत्त्वज्ञान विषयात त्यांनी पदवी संपादन केली. त्याच वेळी तो सैन्यात भरती होता. त्याने सैन्यात भरती होण्याचा प्रयत्नही केला परंतु दृष्टीक्षेपामुळे तो अपात्र ठरला. ते स्वामी विवेकानंदांचे अनुयायी होते. आपल्या कुटूंबाच्या इच्छेनुसार 1919 मध्ये ते भारतीय प्रशासकीय सेवेच्या तयारीसाठी इंग्लंडमध्ये शिकण्यासाठी गेले.

सुभाषचंद्र बोस शिक्षण :-

कटक येथील प्रोटेस्टंट स्कूलमधून प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर 1909 मध्ये ते रेव्हेनशाॅ कॉलेजिएट स्कूलमध्ये दाखल झाले. महाविद्यालयाचे प्राचार्य बेनिमाधव दास यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सुभाषच्या मनावर चांगला परिणाम झाला. वयाच्या पंधराव्या वर्षी सुभाष यांनी विवेकानंद साहित्याचा संपूर्ण अभ्यास पूर्ण केला होता. 1915 मध्ये ते आजारी असूनही दुसऱ्या वर्गात इंटरमीडिएटची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. 1916 मध्ये जेव्हा ते तत्त्वज्ञान मध्ये बीएचे विद्यार्थी होते तेव्हा प्रेसिडेंसी कॉलेजमधील शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमधील काही विषयांवरून भांडण चालू होते, तेव्हा सुभाष यांनी विद्यार्थ्यांचे नेतृत्व घेतले आणि त्यासाठी त्यांना प्रेसिडेंसी कॉलेजमधून काढून टाकण्यात आले. एक वर्ष आणि परीक्षा दिल्यानंतर. बंदीही घातली. 49 व्या बंगाल रेजिमेंटमध्ये भरतीसाठी त्यांनी परीक्षा दिली, परंतु दृष्टी कमी असल्यामुळे ते सैन्यात अपात्र ठरले. कसा तरी त्याने स्कॉटिश चर्च कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला, पण मन फक्त सैन्यात जाण्यास विचारत होता. आपल्या मोकळ्या वेळेचा उपयोग करण्यासाठी, त्याने टेरिटोरियल आर्मीची परीक्षा दिली आणि गोंधळाच्या रूपात फोर्ट विल्यम आर्मीमध्ये दाखल झाला. मग हे लक्षात आले की इंटरमीडिएट प्रमाणे सुभाष यांनाही बीएमध्ये कमी गुण मिळू नयेत, त्यांनी परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला आणि 1919 मध्ये प्रथम श्रेणीत बीए (ऑनर्स) परीक्षा उत्तीर्ण झाली. कलकत्ता विद्यापीठात त्यांचे दुसरे स्थान होते. वडिलांची इच्छा होती की सुभाष आयसीएस झाला पाहिजे, परंतु त्यांचे वय लक्षात घेता, त्यांना फक्त एकाच जागी ही परीक्षा उत्तीर्ण करावी लागली, त्याने त्याच्या वडिलांना चौवीस तास विचार करायला सांगितले जेणेकरून परीक्षा द्यावी की नाही याविषयी अंतिम निर्णय घेता येईल. काय करावे या संभ्रमात तो रात्रभर जागे राहिला. अखेर त्याने परीक्षा घेण्याचे ठरविले आणि 15 सप्टेंबर 1919 रोजी इंग्लंडला गेले. परीक्षेच्या तयारीसाठी लंडनमधील कोणत्याही शाळेत प्रवेश न मिळाल्याने सुभाषने मानसिक व नैतिकतेच्या ट्रायपास परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी किट्स विल्यम हॉलमध्ये कसा तरी प्रवेश घेतला. विज्ञान. यामुळे त्यांच्या राहण्याचा आणि खाण्याचा प्रश्न सुटला. अलीकडेच प्रवेश घेणे ही एक निमित्त होती, खरा उद्देश आयसीएसमध्ये उत्तीर्ण होणे दर्शविणे हा होता. म्हणूनच तो 1920 मध्ये उत्तीर्ण झाला आणि गुणवत्ता यादीत चौथ्या क्रमांकावर आला. यानंतर सुभाषने आपला मोठा भाऊ शरतचंद्र बोस यांना एक पत्र लिहिले. आणि स्वामी विवेकानंद आणि महर्षि अरबिंदो घोष यांच्या आदर्शांनी त्यांचे

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

हृदय व मनावर कब्जा केला आहे हे त्यांचे मत जाणून घ्यायचे होते, तर मग ते इंग्रजांना गुलाम कसे बनवू शकतील? आयसीएस होत. आयसीएसचा राजीनामा देण्यासाठी 22 एप्रिल 1921 रोजी भारताचे सचिव ईएस मॉन्टॅगु यांना पत्र लिहिले. देशबंधू चित्तरंजन दास यांना पत्र लिहिले. पण आईवडिलांकडून हे पत्र मिळताच “वडील, कुटुंबातील सदस्य किंवा इतर कोणीही आपल्या मुलाच्या या निर्णयाबद्दल अभिमान बाळगू शकतात.” सुभाष जून 1921 मध्ये मॅटल आणि नैतिक विज्ञान विषयातील ट्रायपास (ऑनर्स) पदवी घेऊन मायदेशी परतला.

नेतार्जीचे राजकीय जीवन :-

1927 मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस तुरुंगातून बाहेर आले आणि त्यानंतर त्यांनी राजकीय कारकीर्द आधार देऊन दिली. सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेस पक्षाचे सरचिटणीसपद मिळवले आणि ब्रिटीशांच्या तावडीतून गुलाम असलेल्या भारताला मुक्त करण्याच्या लढाईत भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्याबरोबर काम करण्यास सुरवात केली. सुभाषचंद्र बोस आपल्या कामांमुळे लोकांवर आपला प्रभाव सोडत होते, म्हणून 3 वर्षांनंतर त्यांची कलकत्ता महापौरपदी निवड झाली. 1930 च्या दशकाच्या मध्यभागी, नेताजींनी बेनिटो मुसोलिनीसह युरोपमध्ये प्रवास केला. आपल्या कामांमुळे नेताजींनी काही वर्षांत लोकांमध्ये एक वेगळी प्रतिमा निर्माण केली आणि त्याच बरोबर त्यांनी एक तरुण मन आणले, ज्यामुळे ते लोकांचे आवडते आणि युवा नेते म्हणून राष्ट्रीय नेते बनले.

“तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आझादी दूंगा!” असे घोषवाक्ये देणारे स्वातंत्र्य काळातील सुपर हिरो सुभाष चंद्र बोस ज्यांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी मोठे योगदान दिले आहे, सोबतच इंग्रजांचा सामना खूप चांगल्या पद्धतीने केला, इतिहासातील ह्याच महान व्यक्तिमत्त्वा विषयी आपण आजच्या लेखात माहिती पाहणार आहोत, तर चला पाहूया सुभाषचंद्र बोस यांच्या विषयी माहिती. सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म ओडीसा च्या कटक येथील प्रसिद्ध वकील जानकीनाथ यांच्या घरी २३ जानेवारी १८९७ ला झाला. त्यांच्या आईचे नाव प्रभावती देवी असे होते, वडील प्रतिष्ठीत वकील होते, त्यांना ब्रिटिशांच्या काळातील सन्माननीय पदवी “रावबहादूर” ने सन्मानित केल्या गेले होते, पण भारतावर इंग्रजांचे दडपण असल्या कारणाने त्यांनी त्या पदवीचा त्याग केला होता, आणि तेथूनच लहान सुभाष यांच्यात इंग्रजांविषयी द्वेष निर्माण होत गेला होता. त्यांनी त्यांचे सुरुवातीचे शिक्षण प्रोटेस्टंड युरोपियन स्कूल मधून पूर्ण केले, आणि त्यानंतर १९०९ ला रेवेनशा च्या कोलोजियेट स्कूल मध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला, तेथे त्यांच्यावर त्या शाळेचे मुख्याध्यापक बेधीमाधव दास यांचा चांगला प्रभाव पडला. सोबतच स्वामी विवेकानंद यांच्या पुस्तकांचे त्यांनी खूप चांगले रित्या वाचन आणि चिंतन केले. पुढे मेहनतीने अभ्यास केल्यामुळे नेताजी यांचा दहावीमध्ये दुसरा क्रमांक आला होतो, त्यानंतर नेताजींनी प्रेसीडेंसी कॉलेज ला प्रवेश घेतला जेव्हा नेताजी १९११ ला कॉलेजात जाऊ लागले, तेव्हा एकदा एका इंग्रजी शिक्षकाने भारतीयांविषयी काही तरी विवादास्पद विधान दिले, तेव्हा ते नेताजींना सहन झाले नाही, आणि त्यांनी त्या शिक्षकाचा विरोध केला, याच कारणामुळे त्यांना एका वर्षासाठी त्या कॉलेजातून काढले गेलं, १९१८ ला कोलकत्याच्या स्कॉटिश कॉलेजमधून त्यांनी फिलोसोफी विषयातून पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर सिविल सर्विस ची तयारी करण्यासाठी नेताजींनी कॅम्ब्रिज च्या फ्रिट्ज विलियम कॉलेज मध्ये प्रवेश घेतला, आणि काही वर्षांतच नेताजींनी चौथ्या क्रमांकावर येऊन या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. आणि सिविल सर्विस मध्ये नोकरी मिळविली सुद्धा. पण नेताजी या नोकरीला जास्त दिवस करू शकले नाही कारण तेव्हा हि सेवा इंग्रजांच्या हाताखाली काम करण्यासारखी होती, यानंतर ते भारतात परत आले, त्यांच्यात देश प्रेम हे लहान पणा पासूनच भिनलेलं होत, आणि ते देश प्रेम तेव्हा आणखी खवळून बाहेर

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

निघाले जेव्हा भारतामध्ये जालियानवाला बाग हत्याकांड झाले, तेव्हा त्यांनी ठरविले कि इंग्रजांचा आपल्या देशावर आणखी अत्याचार करू द्यायचा नाही, त्यांनी भारतीय काँग्रेस च्या सोबत राहून सुद्धा लोकांना इंग्रजांविरुद्ध आवाज उठविण्याचे सांगितले, पण काही दिवसांनंतर नेताजी काँग्रेस मधून बाहेर पडले, आणि बाहेर पडल्या नंतर त्यांनी २२ जून १९३९ ला फोरवर्ड ब्लॉक ची स्थापना केली, काँग्रेस मधून बाहेर पडण्याचे कारण होते कि महात्मा गांधी आणि नेताजींचे विचार विपरीत होते, महात्मा गांधींनी अहिंसेच्या मार्गावरून स्वातंत्र्य मिळविण्याचे ठरविले होते, तेच नेताजी हिंसेवर सुद्धा विश्वास ठेवायचे, जेव्हा दुसऱ्या महायुद्धामध्ये भारताला न विचारता इंग्रज सरकार ने भारत देश त्यांच्या कडून लढणार असे वक्तव्य केले होते तेव्हा नेताजींनी त्या गोष्टीचा सामुहिक विरोध केला होता, तेव्हा त्यांना ७ दिवस जेल मध्ये काढावे लागले होते आणि ४० दिवसांपर्यंत नजरबंद केले गेले होते, तर त्या नजर बंदीतून त्यांनी बाहेर पडण्याचे ठरविले, त्यांनी एका मौलवीची वेशभूषा धारण केली, तेथून थेट अफगाणिस्तानातून सोवियत संघ, माँस्को, रोम च्या मार्गे जर्मनी मध्ये ला पोहचले. आणि तेथे त्यांनी काही विशेष व्यक्तींच्या मार्गदर्शनातून एका विशेष ब्युरो ची स्थापना केली. आणि या ब्युरो द्वारे त्यांनी रेडीओ च्या आझाद हिंद चे प्रसारण सुरु केले, सोबतच ब्रिटीशांच्या विरुद्ध जर्मनी आणि जपान यांना मदतीची मागणी केली होती.

१९४३ च्या जुलै महिन्यामध्ये नेताजींनी जर्मनी वरून सिंगापूर ला प्रस्थान केले, आणि तेथे नेताजींनी राष्ट्रीय सेनेचे गठन करण्याचे ठरविले, आणि त्यांनी राश बिहारी बोस यांच्या नेतृत्वाखाली राष्ट्रीय सेनेचे सुद्धा गठन केले. या सेनेमध्ये महिलांसाठी एक स्पेशल युनिट होते त्या युनिट ला त्यांनी झाशीची राणी युनिट म्हणून नाव दिले. आणि दिवसेंदिवस हे संघटन वाढत चालले होते. नेताजी इंग्रजांविरुद्ध देशाच्या बाहेरून लढत होते, आणि इंग्रजांसाठी या गोष्टीला कसे सामोरे जावे हि गोष्ट लक्षात येत नव्हती, म्हणून नेताजी इंग्रजांसाठी खूप घातक ठरले होते, जेव्हा त्यांनी जर्मनी मध्ये रेडीओ च्या माध्यमाने नवीन चळवळ सुरु केली होती, तेव्हा पासून इंग्रजांची नजर त्यांच्यावर होती असे म्हणावे लागेल, तेव्हा नेताजींनी सेनेला घेऊन अंदमान निकोबार, मणिपूर या ठिकाणी भारताचा राष्ट्रीय ध्वज फडकवला होता, पण त्यानंतर काही राष्ट्रकुल सैन्याच्या हमल्या नंतर नेताजींच्या सेनेचे मनोबल पडले, आणि या पराभवानंतर ते रशिया ची मदत मागायला विमानामध्ये निघाले आणि हे विमान १८ ऑगस्ट १९४५ ला ताईवान जवळ क्रॅश झाले आणि त्यामध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. पण त्यांचा मृतदेह सापडला नाही. आणि त्यांची मृत्यू आजही एक विवादच बनून आहे. काही इतिहासकारांचा असा विश्वास आहे की नेताजींनी जपान आणि जर्मनीकडून मदत मिळवण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा 1941 मध्ये ब्रिटीश सरकारने आपल्या हेरांना तेथून दूर करण्याचा आदेश दिला. 5 जुलै 1943 रोजी नेताजींनी सिंगापूरच्या टाऊन हॉलसमोर सैन्याला 'सुप्रीम कमांडर' म्हणून संबोधित केले, "दिल्लीत या!" आणि जपानी सैन्याने एकत्रितपणे ब्रह्मदेशासह इम्फाल आणि कोहिमा येथे ब्रिटीश आणि राष्ट्रकुल सैन्यातून जोरदार आघाडी घेतली. 21 ऑक्टोबर 1943 रोजी सुभाष बोस यांनी आझाद हिंद फौजचा सर्वोच्च कमांडर म्हणून स्वतंत्र भारतातील तात्पुरते सरकार स्थापन केले, ज्याला जर्मनी, जपान, फिलिपिन्स, कोरिया, चीन, इटली, मंचूकुओ आणि आयर्लँडसह 11 देशांच्या सरकारांनी मान्यता दिली. या अस्थायी सरकारला जपानने अंदमान आणि निकोबार बेटे दिले. सुभाष त्या बेटांवर जाऊन त्यांचे नाव बदलले. 1944 मध्ये आझाद हिंद फौजने पुन्हा इंग्रजांवर हल्ला केला व काही भारतीय प्रांत ब्रिटीशांपासून मुक्त केले. कोहिमाची लढाई 4 एप्रिल 1944 ते 22 जून 1944 या काळात लढाईसाठी भयंकर लढाई होती. या युद्धात जपानी सैन्याला माघार घ्यावी लागली आणि ते एक निर्णायक बिंदू सिद्ध झाले. 6 जुलै 1944 रोजी त्यांनी रंगून रेडिओ स्टेशनवरून महात्मा गांधींकडे एक

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

प्रसारण केले ज्यामध्ये त्यांनी या निर्णायक लढाईत विजयाच्या शुभेच्छा आणि शुभेच्छा मागितल्या.नेतार्जींच्या मृत्यूबद्दल अजूनही वाद आहे. त्यांचा शहीद दिन प्रत्येक वर्षी जपानमध्ये 18 ऑगस्ट रोजी साजरा केला जात असताना, सुभाष 1945 मध्ये मरण पावला नाही असे त्यांचे कुटुंबिय अजूनही मानतात. त्यानंतर ते रशियामध्ये नजरकैदेत होते. जर तसे नसेल तर भारत सरकारने अद्याप त्यांच्या मृत्यूशी संबंधित कागदपत्रे सार्वजनिक का केली नाहीत? 16 जानेवारी 2014 कोलकाता हायकोर्टाने नेतार्जींच्या बेपत्ता होण्या संदर्भातील गुप्तचरांची कागदपत्रे अमान्य करण्याच्या उद्देशाने जनहित याचिका ऐकण्यासाठी विशेष पीठ तयार करण्याचे आदेश दिले.आझाद हिंद सरकारची 75 वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर, इतिहासात प्रथमच, 2018 मध्ये, पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी लाल किल्ल्यावर तिरंगा फडकावला. 23 जानेवारी 2021 रोजी नेतार्जींच्या 12 व्या जयंतीनिमित्त भारत सरकारने ते परकराम दिवा म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय घेतला आहे.काँग्रेसच्या बैठकीत काही नवीन आणि जुन्या विचारसरणीतील लोकांमध्ये मतभेद झाले, ज्यात तरुण नेते स्वतः च्या नियमांचे पालन करायचे आहेत तेव्हा कुठल्याही नियमांचे पालन करायचे नाहीत, तर जुने नेते पुढे गेले. ब्रिटीश सरकारने केलेल्या नियमांद्वारे. पाहिजे होते.त्याच वेळी, सुभाषचंद्र बोस आणि गांधी जी यांचे विचार देखील पूर्णपणे भिन्न होते, ते महात्मा गांधींच्या अहिंसक विचारधारेशी सहमत नव्हते, त्यांची विचारपद्धती ही तरुण होती, जी हिंसाचारावर विश्वास ठेवत होती. दोघांची विचारधारा वेगळी होती पण गुलाम भारताला मुक्त करणे हे त्यांचे ध्येय होते.आपल्याला सांगूया की जेव्हा नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून नामांकन जिंकला, तेव्हा महात्मा गांधी त्यांच्या उमेदवारीवर खूष नव्हते, अगदी त्यांनी बोस यांच्या राष्ट्रपतीपदाला विरोध केला होता, तर ते केवळ पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याकरिता होते. होते.बोस यांनी स्वतःचे मंत्रिमंडळ तयार करण्याबरोबरच भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये मतभेद लढवले. 1939 च्या काँग्रेसच्या राष्ट्रपतीपदाच्या निवडणुकीत बोस यांनी पट्टाभी सिताराय्या (गांधींचे निवडलेले उमेदवार) यांनाही पराभूत केले होते, परंतु त्यांची कार्यपद्धती काँग्रेसच्या कार्यकारी समितीच्या विरोधाभास असल्याने जास्त काळ टिकू शकली नाही.1939 चे काँग्रेसचे वार्षिक अधिवेशन त्रिपुरी येथे झाले. आजारपणामुळे तो या अधिवेशनात जाऊ शकला नाही. यानंतर 29 एप्रिल 1939 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला.काँग्रेस अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिल्यानंतर 22 जून, 1939 रोजी सुभाषचंद्र बोस यांनी फॉरवर्ड ब्लॉकची स्थापना केली, जरी बोसने ब्रिटीश राज्यकर्त्यांचा विरोध केला, परंतु सुभाषचंद्र बोस ब्रिटीश सरकारच्या सुव्यवस्थित व शिस्तबद्ध वृत्तीचा अत्यंत प्रभावग्रस्त होता.दुसऱ्या महायुद्धात काँग्रेसच्या नेतृत्वाचा सल्ला न घेता व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगोच्या भारताच्या बाजूने युद्धावर जाण्याच्या निर्णयाच्या विरोधात सुभाषचंद्र बोस यांनी जन नागरी अवज्ञाचे समर्थन केले. त्यांच्या या निर्णयामुळे त्यांना 7 दिवस तुरुंगवासाची शिक्षा भोगावी लागली आणि 40 दिवसांच्या घरात नजरकैदाही भोगावी लागली.आपल्या अटकेच्या 41 व्या दिवशी सुभाषचंद्र बोस जर्मनीकडे जाण्याच्या मौलवीच्या वेषात आपले घर सोडले आणि इटलीच्या पासपोर्टमध्ये ऑरलँडो मॅझोट्टा या नावाने अफगाणिस्तान, सोव्हिएत युनियन, मॉस्को आणि रोम मार्गे जर्मनीला पोचले.अँडम वॉन ट्रॉट झू सोलझ यांच्या मार्गदर्शनाखाली सुभाषचंद्र बोस यांनी जर्मन पुरस्कृत आझाद हिंद रेडिओवर प्रसारित करणाऱ्या स्पेशल ब्युरो फॉर इंडियाची स्थापना केली. सुभाषचंद्र बोस यांनी शत्रूंचा शत्रू मित्र असल्याच्या गोष्टीवर अवलंबून राहून ब्रिटीश साम्राज्याविरुद्ध जर्मनी आणि जपानचे सहकार्य घेतले.बोस यांनी बर्लिनमध्ये फ्री इंडिया सेंटरची स्थापना केली होती, तेव्हा सुमारे 3000 भारतीय कैद्यांनी फ्री इंडिया सैन्यासाठी स्वाक्षरी केली होती.युद्धामध्ये जर्मनीची पडझड आणि अखेर जर्मन सैन्याने माघार घेतल्यामुळे सुभाषचंद्र बोस यांना समजले की आता जर्मन सैन्य इंग्रजांना भारताबाहेर मदत करू शकणार नाही.यानंतर सुभाषचंद्र बोस जुलै 1943 मध्ये जर्मनीहून सिंगापूरला गेले आणि

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

तेथेच त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय सैन्य स्थापनेच्या आशेला पुन्हा जिवंत केले. अध्यक्षस्थानी बिहारी बोस होते.नंतर रेश बिहारी बोस यांनी या संस्थेची संपूर्ण जबाबदारी सुभाषचंद्र बोस यांच्याकडे सोपविली. त्याच वेळी, आयएनए आझाद हिंद फौज आणि सुभाषचंद्र बोस यांना नेताजी म्हणून ओळखले जाऊ लागले.नेतार्जींनी केवळ सैन्याने एकत्रित केले नाही तर आग्नेय आशियातील डायस्पोरा भारतीयांचेही लक्ष वेधले. त्याच वेळी सैन्यात भरती होण्याशिवाय लोकांनी आर्थिक मदतही करण्यास सुरवात केली.आझाद हिंद फौजचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आणि या संस्थेने आझाद हिंद सरकारच्या तात्पुरत्या सरकारच्या अंतर्गत कार्य करण्यास सुरवात केली,त्यांच्याकडे त्यांचे स्वतःचे शिक्षे, चलन, न्यायालये आणि नागरी संहिता होती आणि नऊ अॅक्सिस राज्यांनी त्यांना मंजूर केले.

संदर्भ:-

- 1.Bose or Gandhi : KisneDilayi Bharat koAzadi (Hindi)-Maj Gen GD Bakshi (Author)
- 2.Netaji Rahasya Gatha-Anuj Dhar (Author)
- 3.Mahanayak- VishwasPatil (Author)
- 4.Nehru Va Bose Samantar Jeevanpravas (Marathi)- by Rudrangshu Mukherjee (Author), Avdhut Dongare (Author)
- 5.www.wikipedia.com

नेताजी सुभाषचंद्र बोस व विद्यार्थी जीवन

डॉ. रंजलकर विनिता विनोदराव

बी रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी

नेताजी सुभाषचंद्र बोस या नावाच्या मागे एक खडतर तपश्चर्या आणि शैर्याचे व तेजाचे वलय आहे की, ते नाव उच्चारल्याबरोबर प्रत्येक भारतीयांचा ऊर स्वाभिमानाने भरून येतो, 'जय हिंद' ही त्यांची घोषणा प्रसिध्द आहे. सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म 23 जानेवारी 1897 रोजी ओरिसा राज्यातील कटक येथे झाला. त्यांच्या मातेचे नाव प्रभावती आणि वडिलांचे नाव जानकीनाथ बसू. त्यांचे वडिल कटक प्रथितयंश वकिल होते आई ही अत्यंत सुशील व धार्मिक वृत्तीची होती. (1)

सुभाषचंद्र बोस यांचे मूळचे घराणे बंगालमधील होते. परंतु त्यांचे वडील वकीली करण्यासाठी ओरिसातील कटक या गावी सहकुटूंब रहात होते. सदगुरूच्या शोधार्थी हिमालयात हिंडले. परंतु त्यांना सदगुरू न भेटल्याने ते परत आले. तो ब्रिटिश साम्राज्याचा काळ होता. ब्रिटिश सरकार करत असलेल्या अन्यायाच्या बातम्या ऐकून सुभाषचंद्राबुंचे हृदय वेदनांनी हेलावून जात होते. (2) सुभाषचंद्राबुंचे प्राथमिक शिक्षण हे प्रॉटिस्टंट युरोपियन शाळेत झाले होते. ही शाळा ख्रिश्चन मिशन-यांच्या मार्फत चालविली जाई. तिथे ख्रिश्चन व ख्रिश्चनेतर विद्यार्थी यामध्ये भेदभाव केला जाई. हा भेदभाव सुभाषचंद्रांना आवडत नसे. ह्या शाळेत 7 वर्षे काढल्यावर ते दुसऱ्या शाळेत गेले (3) 1913 मध्ये ते मॅट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे बी. ए. च्या परीक्षेत प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण झाले.

कॉलेजच्या यु.टी.सी. प्रथकामध्ये प्रवेश करून सैनिकी शिक्षणाला प्रारंभ केला. वडिलांच्या इच्छेप्रमाणे आय. सी. एस. होण्यासाठी ते इंग्लंडला आले. एकाग्रतेने परिश्रमपूर्वक अभ्यास करून उत्तीर्ण झाले व नंतर भारतात आले. "4"

इंग्लंडहुन भारतात परत आल्यावर सनदी अधिकारी म्हणून सुभाषचंद्रांनी सरकारी नोकरीत प्रवेश केला, परंतु त्यानंतर थोड्याच दिवसात महात्मा गांधींनी इंग्रजी सत्तेच्या विरोधात असहकाराची चळवळ सुरू केली. या चळवळीतील एक कार्यक्रम सरकारी नोकरीचा त्याग करणे असा होता. महात्मा गांधींच्या आवाहनाला प्रतिसाद घेऊन सुभाषचंद्र बोस यांनी 22 एप्रिल 1921 रोजी सरकारी नोकरीतील अत्यंत मौनाच्या जागेचा त्याग करून राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात उडी घेतली.

स्वातंत्र्य लढयात भाग घेण्यासाठी आपल्या नोकरीचा राजीनामा देणारे ते पहिलेच आय.सी.एस. अधिकारी होते. "5 "

1920 नंतर भारतीय राजकारणाच्या राष्ट्रवादी प्रवाहात ते सहभागी झाले कारण यावेळी महात्मा गांधींचे नेतृत्व उदयास आले होते. गांधींच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या असहकार चळवळीने देशात नवचैतन्य निर्माण केले होते. 1921 मध्ये नेताजी सुभाषचंद्र बोस असहकार चळवळीत सक्रीय सहभागी झाले. परंतु त्यांचा पिंड हा क्रांतिकारकाचा असल्याने अहिंसा व सत्याग्रहाच्या तत्वाज्ञानाशी त्यांची सांगड बसू शकली नाही. 1923 मध्ये सी. आर. दास व मोतीलाल नेहरू यांनी स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. त्यावेळी सुभाषचंद्र बोस यांनी या पक्षाच्या उभारणीत महत्वाची केली. स्वराज्य पक्षाची स्थापना केली. त्यावेळी सुभाषचंद्र बोस यांनी या पक्षाच्या उभारणीत महत्वाची कामगिरी केली. "6"

4 जुलै 1943 च्या सिंगापूरला भारतीय स्वातंत्र्य संमेलनाच्या अधिवेशनात आझाद हिंद सेना स्थापना झाली. 'दिल्ली चलो' 'जय हिंद' या सेनेच्या घोषणा लोकाप्रिय झाल्या. त्यानंतर 25 ऑक्टोबर 1943 ला ब्रिटन व संयुक्त राष्ट्रांच्या विरोधी युद्धाची घोषणा झाली. 1943 साली आझाद हिंद सेनेची एक तुकडी रंगुनला गेली. सेनेने कोहीमा जिंकले. ती इन्फाळापर्यंत पोहचली. जपान संकटात सापडले. जपानची मदत बंद झाली. जर्मनी व जपान हरू लागले. सुभाषचंद्राबुंनी सेनेचे मुख्यालय बॅकॉकला हलविले. 24 एप्रिल 1945 रोजी ते रंगुनहून परत येत होते. टोकियोला जाताना विमानाला आग लागली. 18 ऑगस्ट 1945 ला त्यांचे निधन झाले. 26 जानेवारी 1992 ला सुभाषचंद्रांना मरणोत्तर 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च बहुमान दिला गेला.

घोषणा : 'जयहिंद', तुम मुझे खुन दो, मैं तुको आझादी दुंगा "7"

भारतीय क्रांतिकारकांच्या कार्याची वीरगाथा म्हणजे भारतीय स्वातंत्र्याच्या संग्रामातील एक महाकाव्यच होय."8"

नेताजी सुभाषचंद्र बोस : भारतीय स्वातंत्र्याचे शिल्पकार, जीवन व कार्य

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. प्रा. सौ. कवि माधवी, साठ महामानव विद्याभारती प्रकाशन, गुजरातील शाळेसमोर मेन रोड, लातूर 431512 द्वितीय आवृत्ती 26 जानेवारी 2010 पृष्ठ क्र. 129.
२. डॉ. तांदळे ज्ञानेश्वर "111 भारतीय महामानव "आथर्वश्री बिल्डिंग, 129 बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर (पुर्व) श्रीमंत दगडूशेट हलवाई, गणपती मंदिरामागे, पुणे-2 फॅक्स : 2445086 आवृत्ती 2016. पृष्ठ क्र. 10.
३. प्रा.सौ. कवि माधवी, "साठ महामानव" कित्ता पृष्ठ क्र. 129.
४. डॉ. तांदळे ज्ञानेश्वर कित्ता पृष्ठ क्र. 10.
५. तुप्तेवार सुरेश गंगाधर, तुप्तेवार, विनयकुमाकर बालाजी "ओळख थोर नेत्यांची" त्रिलोकचनसिंह बुकसेलर, 135 सरवटे बस स्टॅण्ड, इंदौर.1 आवृत्ती 2006 पृष्ठ क्र. 36.
६. प्रा. भांडवलकर एस.एस. "आधुनिक भारत" अभिजीत पब्लिकेशन नंदनवन कॉलनी, मजगे नगर, कव्वा रोड, लातूर द्वितीय आवृत्ती जून - 2000. पृष्ठ क्र. 160.
७. प्रा. सौ. कवि माधवी, किल्ला पृष्ठ क्र. 131.
८. प्रा. भांडवलकर एस. एस. पृष्ठ क्र. 164.

